

Fleck Zoltán
Krémer Ferenc
Navratil Szonja
Uszkiewicz Erik

TECHNIKA VAGY ÉRTÉK A JOGÁLLAM?

A jogállami értékek átadása
és az előítéletek csökkentése
a jogászok és rendőrtisztek képzésében

TECHNIKA VAGY ÉRTÉK A JOGÁLLAM?

FÖLDTÉRSZ Könyvek

Sorozatszerkesztők:

Majtényi Balázs, Pap András László

A sorozatban eddig megjelent kötetek:

MAJTÉNYI BALÁZS (szerk.): Lejtős pálya. Az *antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi szabályozásról*

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ: Mozgásszabadság

ELSPETH GUILD: Mikor bűncselekmény a háború?

SIMON ZOLTÁN: Érdekérvényesítés a közpolitikai döntéshozatalban az Európai Unióban és Magyarországon

MAJTÉNYI BALÁZS–GIANFRANCO TAMBURELLI (szerk.): Sustainable development and transboundary co-operation in mountain regions – The Alpine and the Carpathian Conventions

BALOGH LÍDIA–KÁDÁR ANDRÁS KRISTÓF–MAJTÉNYI BALÁZS–PAP ANDRÁS LÁSZLÓ: Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek

SCHWEITZER GÁBOR: Az önkormányzatiság színe és fonákja

MAJTÉNYI BALÁZS: Félreértett jogosultságok. *Bizonytalan helyzetű alapjogok Magyarországon*

SZUCHY RÓBERT: Az összefonódás-ellenőrzés európai uniós szabályai a jogbiztonság tükrében

M. TÓTH BALÁZS – PAP ANDRÁS LÁSZLÓ: A hatékonyság mítosza. Az *etnikai profilalkotás alkotmányos és rendészeti kérdőjelei*

KOVÁCS KRISZTA: Az egyenlőség felé. A *hátrányos megkülönböztetés tilalma és a támogató intézkedések*

TECHNIKA VAGY ÉRTÉK A JOGÁLLAM?

A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése
a jogászok és rendőrtisztek képzésében

L'Harmattan

2012

A kutatást és a kötet megjelenését az Open Society Institute Magyar Szükségalapja támogatta.

© L'Harmattan Kiadó, 2012

© A szerzők, 2012

ISSN 2060-5404

ISBN 978-963-236-577-0

L'Harmattan France

7 rue de l'Ecole Polytechnique

75005 Paris

T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL

Via Bava, 37

10124 Torino-Italia

T./F.: 011.817.13.88

A kiadásért felel Gyenes Ádám

A Kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: 267-5979

Párbeszéd Könyvesbolt

1085 Budapest, Horánszky u. 20.

www.konyveslap.hu

Olvasószerkesztő, a bibliográfiát és a tárgymutatót készítette: Kiss Valéria

A borítóterv Ujváry Jenő és Gacs Réka, a nyomdai előkészítés Kardos Gábor munkája.

A tipográfiai tervet készítette Ruzsacsz István.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
ELŐÍTÉLET-ELMÉLETEK ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁS	11
SZEMPONTOK AZ ELŐÍTÉLET ÉS AZ ELŐÍTÉLET-ELMÉLETEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ	11
ELŐÍTÉLET ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET	13
A „természetes” egyenlőtlenségre épülő társadalmakban nincs értelme előítéltről beszélni	13
Egy új fogalom születése	15
Az előítélet-elméletek három paradigmája	16
A pszichodinamika kora	17
A csoportelméletek kora	18
„Nem mi tehetünk róla, hogy előítéletesek vagyunk!” (z 1980-as évek második felétől, végétől)	20
LEHET-E A MEGISMERÉS ÉS/VAGY AZ EVOLÚCIÓ AZ ELŐÍTÉLETEK FORRÁSA?	22
Levezethető-e a megismerési folyamatból az előítélet?	23
Aevum societatis, azaz létezik-e társadalmi örökökévalóság?	26
VISSZA A 19. SZÁZADBA?	34
A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI	38
AZ ELŐÍTÉLET ÉS A DISZKRIMINÁCIÓ KULTURÁLIS MINTÁI A JOGHALLGATÓK ÉS LEENDŐ RENDŐRTISZTEK GONDOLKODÁSÁBAN	42
A KUTATÁS KONCEPCIÓJA	42
A JOG FELADATA, A HIVATAL ÉS AZ ÜGYFELEK HIERARCHIÁJA, AZAZ A HIVATALI HATALOM JELLEGE	47
Mi a jog feladata?	48
A jog feladatának mintái az I. és IV. éves joghallgatóknál	51
A jogszolgáltatás célpontjai: védelem és veszély	52
Kinek jár a jog védelme?	52
A jogvédelem évfolyamonként	55
Kik veszélyeztetik a társadalmat?	56
Társadalmi veszélyesség évfolyamonként	57
A hivatali hatalom kultúrái	58
A hivatali hatalom kultúrái a joghallgatók klasztereiben	59
A KÖZJAVAK ÉS HOZZÁFÉRÉSI JOGOK ELOSZTÁSA, VAGYIS A TÖBBSÉGI HATALOM	60
Foglalkoztatás	61
Az első és negyedéves joghallgatók véleménye a munkaerőpiac nyitottságáról	64
A lakóhelyhez való hozzáférés elosztása, azaz a települési szegregáció elfogadása	66
Települési szegregáció, ahogyan az I. és IV. éves joghallgatók helyesnek tartják	69

Az oktatási esélyek differenciáltsága	70
Közös iskolába járjanak-e a többséghez és a kisebbséghez tartozó gyermekek? – vélemények évfolyamonként	72
Esély a felsőfokú képzésre	73
A kisebbségek egyetemi felvételi esélyéről évfolyamonként	74
Egészségügyi ellátás	76
A többségi hatalom szerkezete	76
A többségi hatalom kultúrái	78
ÖSSZEFOGJA VAGY SZÉTVÁLASZTJA A TÁRSADALMAT A SZOLIDARITÁS?	79
A MAGÁNSZFÉRA, MINT A SZEMÉLYES TÁRSADALMI TERET VÉDŐ ERŐD.....	83
A magánszféra nyitottságának változása évfolyamonként	85
A DISZKRIMINÁCIÓ TÁMOGATÁSÁNAK ÉS ELUTASÍTÁSÁNAK KULTURÁLIS MINTÁI A JOGHALLGATÓK KÖZÖTT. A DIMENZIÓK EGYÜTTES HATÁSA	87
A joghallgatók egyes dimenziók alapján számított klaszterei	89
JOGÁLLAMI KULTÚRA ÉS OKTATÁS	91
A JOG IDEOLÓGIAI TERMÉSZETE	91
A FELSŐOKTATÁS SZEREPE	97
JOGTUDAT, JOGHOZ VALÓ VISZONY – AZ AKTÍV ÁLLAMPOLGÁRJELENTŐSÉGE	100
ÁLLAMPOLGÁRI (DEMOKRÁCIÁRA) NEVELÉS	102
A DEMOKRÁCIA TANULÁSA	108
ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN A JOGÁSZKÉPZÉS RÖL	113
A KUTATÁS JOGI OKTATÁSRA VONATKOZÓ EREDMÉNYEI	115
A JOGÁSZKÉPZÉSRE VONATKOZÓ JAVASLATAINK	121
TANULJUNK TOLERANCIÁT! (Az antidiszkriminációs oktatás szerepe és jelentősége a magyarországi jogi felsőoktatásban)	124
A TÉMA HELYE A JOGÁSZKÉPZÉSBEN	125
JOGKLINIKA-PROGRAMOK	131
AZ ÜGYFÉL SZOLGÁLTATA: AZ ÉRZELMEK KEZELÉSE, KONFLIKTUSFEELDÁS ÉS ALTERNATÍV VITARENDEZÉS	133
AZ OKTATÓI SZEREPRE VALÓ FELKÉSZÍTÉS, POSZTGRADUÁLIS KÉPZÉSEK ÉS ÉRZÉKENYÍTŐ TRÉNINGEK	135
FÜGGELÉK	138
1. A MINTA LEÍRÁSA	138
2. A KÉRDŐÍV	140
3. TÁBLÁZATOK „AZ ELŐTÉLET ÉS A DISZKRIMINÁCIÓ KULTURÁLIS MINTÁI A JOGHALLGATÓK ÉS LEENDŐ RENDŐRTISZTEK GONDOLKODÁSÁBAN” C. FEJEZETHEZ	156
VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA	179
TÁRGYMUTATÓ	193
A KÖTET SZERZŐI	195

„Summum jus, summa injuria”

(Cicero)

ELŐSZÓ

Minden, magát demokratikusnak valló társadalom számára kiemelt feladatot jelent a diszkrimináció különböző megnyilvánulásai és formái ellen való folyamatos küzdelem. Minden tapasztalatunk azt támasztja alá, hogy sem a demokratikus politikai berendezkedés, sem a jogállami intézményrendszer önmagában nem képes érdemi módon csökkenteni a kirekesztés, gyűlölet, előítélet intenzitását. Veszélyes önáltatás a szükséges, de nem elégséges intézményi alapok meglétében bízni.

Mára az is nyilvánvaló, hogy a demokrácia és jogállam építésének folyamatában még nem jutottunk el addig a szakaszig, amikor az alkotmányos kultúra hatékony védelmet nyújtana az intézmények kiüresítése vagy az azokkal való hatalmi visszaélés esetére. Ilyen kultúra létét sem a hétköznapi tapasztalatok, sem az értékvizsgálatok, és a mi kutatásunk sem támasztja alá. Az alkotmányos kultúra egyik kitüntetett kérdése, hogy a jogászfoglalkozások szakmai közege, a jogászok értékrendszere, viselkedési mintái megfelelnek-e a modern jogállamokban elvártaknak. Ez pedig csak aláhúzza annak a jelentőségét, hogy a joghallgatók hatalommal, szakmával, kirekesztéssel és az idegen csoportokkal kapcsolatos álláspontja mily nagyon fontos az alkotmányos kultúra jövőbeli megalapozása szempontjából.

A diszkrimináció megjelenése mindig és mindenhol veszélyes, de fokozott veszélyt jelent, ha az igazságszolgáltatás területét is eléri. Amennyiben az igazságszolgáltatás függetlensége és pártatlansága megkérdőjeleződik, az a jogállami rendszert bizonyosan súlyosan erodálja. Az igazságszolgáltatás azért játszik kiemelt szerepet a diszkrimináció elleni küzdelemben, mert a jog alkalmazói a jogállam szimbolikus megerősítését vagy gyengítését végzik mindennapi tevékenységeik során. Az igazságszolgáltatás, mint önálló hatalmi ág a diszkrimináció elleni küzdelem végső pontja, hiszen az antidiszkriminációs törvényeknek végül a bíróság feladata érvényt szerezni. Mindezek okán az igazságszolgáltatást működtető hivatások gyakorlói, így a rendőrök, ügyészek, bírák, ügyvédek, az előítéletesség elleni küzdelem speciális szereplői. A hivatásuk jellegéből fakadóan tevékenységük során a törvényesség betartása érdekében küzdeniük kell az előítélet és a hátrányos megkülönböztetés megvalósulása ellen. Mi történik azonban, ha a hivatást gyakorló egyének maguk is előítéletesek? Hogyan képes az igazságszolgáltatás a kisebbségi jogok védelmét ellátni, a pártatlan bíráskodás követelményének megfelelni, ha az igazságszolgáltatást működtetők maguk is előítéletesen, kirekesztően gondolkoznak?

A kötet szerzői egy 2011-ben végzett kutatás feldolgozása kapcsán vállalkoznak arra, hogy bemutassák a toleranciával, szolidaritással, jogállami, demokratikus értékekkel kapcsolatos elméleti felfogásokat, és a kutatás adatainak feldolgozása eredményeként javaslatokat fogalmazzanak meg a joghallgatók és leendő rendőrtisztek képzésének jobbítására.

A kötet egyes fejezeteit a kutatásban résztvevők jegyzik, azok hangsúlyai eltérőek ugyan, de a szerzők elméleti kiindulópontjai azonosak. A kötetben közreadott tanulmányokat azonban ennél több kapcsolja össze: az elemzett empirikus adatok adják a közreadott tanulmányok vonatkoztatási keretét. Ennek megfelelően a jelen mű tanulmányai kiegészítik egymást, a kutatók sajátos érdeklődésének megfelelően bontják ki a téma egy-egy vonatkozását.

A kötet két nagyobb gondolati egységre tagolódik: az első három fejezete a kutatás elméleti háttérét, előzményeit és eredményeit ismerteti, míg a második három fejezet a kutatási eredmények alapján megfogalmazott értékelést és javaslatokat adja közre, az elméleti megalapozástól a konkrét megoldások megfogalmazása felé haladva.

Kérdésfeltevéseinket, hipotéziseinket és az elméleti alapokat a jogállami értékek iránti elkötelezettségünk hatja át, az a remény, hogy az értékátadás és szakmai szocializáció intézményei, az egyetemek képesek az alkotmányos kultúra megerősítésére.

A szerzők

Krémer Ferenc

ELŐÍTÉLET-ELMÉLETEK ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁS

Végigtekintve az előítélet-elméletek közel százéves történetén, az a benyomásunk keletkezhet, hogy a tudomány mára csődöt mondott, és fel kellett adnia korábbi céljait, mert képtelen volt megtalálni azokat az okokat, amelyeket megváltoztatva befolyásolni lehetne az előítéletek alakulását. Majdhogynem ugyanoda jutott vissza, mint ahonnan elindult. A 19. században egyes népek és kultúrák lenézését és alacsonyabbrendűségét éppúgy természetesnek és az együttélés elkerülhetetlen következményének tekintették, ahogyan egyesek manapság is teszik, csupán a hozzáfűzött magyarázat változott azóta. Mivel a „tudomány a tudás alapjainak, az érvényes kategóriáknak a megteremtésével aktívan részt vesz az olyan jelenségek formálódásában, mint az előítéletesség vagy a rasszizmus” (Kende–Vajda, 2008: 13), fontos, hogy tisztázzuk viszonyunkat az előítélet-kutatások alapját alkotó elméletekhez és azok fogalomkészletéhez. Ez azért is elengedhetetlen, mert a joghallgatók között végzett kutatásunk nem a rendelkezésre álló elméletek készletéből kiválasztott teórián alapul.

Szemponatok az előítélet és az előítélet-elméletek értelmezéséhez

A társadalmi jelenségekről alkotott vélemények, elméleti vagy empirikus megközelítések és magyarázatok csakis akkor érthetőek meg, ha képviselőik világossá teszik azokat a támpontokat és tételeket, amelyekből kérdéseiket és állításaikat megfogalmazzák. Ezek a kiindulópontok részben látens és bizonyíthatatlan, de nélkülözhetetlen hiteket, részben pedig hipotéziseket tartalmaznak.

Kutatásunk alapvetése a hit az emberek egyenlőségében és a jogállami értékek melletti elkötelezettség, ami pedig kizárja annak elfogadását, hogy az előítélet az ember természetes sajátossága: kiinduló feltevésünk, hogy az előítélet a társas-társadalmi együttélésben keletkező és megfelelő előfeltételek esetén ott létrehozott viszonyulási mód. De kötelességünk elismerni, hogy sem ezt, sem az ellenkezőjét nem lehet bizonyítani, mert ez a hit megelőz minden bizonyítást, meghatározza az anyaggyűjtést, az elemzés szempontjait és a jelentések keresését, majd meghatározását is. Ebből a hitből kiindulva a következő feltevésekre alapozom az előítélet-elméletek történetének és a joghallgatók között végzett kutatásnak az elemzését:

1. Az előítélet minden formája az egyének egy adott társadalmon belüli *egyenlősé-
géről* szól.
2. Az első tételből következően az előítéletnek csakis akkor van értelme, ha az egyének már nem különböznek egymástól magától értetődően. Vagyis akkor, ha az egyenlőség a társadalomban formális és mindinkább kulturális követelménnyé válik. Az előítélet alkalmas arra, hogy a korábban privilegizáltak fogalmilag, a diszkrimináció révén pedig gyakorlatilag megvonják a szabadságot és az egyenlőséget azoktól, akik épp hozzájutnának. Az előítélet tehát felosztja a társadalom fizikai és szociális terét, merev határokat húz, és ezzel visszaállítja az egyenlőtlenséget és korlátozza a szabadságot.
3. Az előítélet tehát a *hatalom* jellegéről, elosztásáról és működésmódjáról szól. Mindig valamilyen domináns, kizárólagos, privilégiumokat generáló és azokat rögzítő hatalom létrehozására törekszik. Megfordítva, minden ilyen jellegű hatalom nyíltan vagy rejtetten, de maga is előítéletes és diszkriminatív.
4. Az előítélet szorosan összefügg a kizárólagos hatalom különféle típusaival, tulajdonképpen nélkülözhetetlen annak kiépítéséhez és fenntartásához. Az előítélet kategorizál, ez pedig a kizárólagos hatalom mindennapi létrehozásának elengedhetetlen feltétele, azaz ennek a hatalomnak lényegi eleme az alárendeltek csoportja, vagy csoportjai, valamiből és valakiből meg kell tehát alkotnia ezeket. Feltételezhető tehát, hogy valamennyi ilyen csoport, vagyis a meghatározott szempontok szerint kategorizált egyének az előítélet, azaz a domináns hatalom produktumai. Mindez természetesen különböző módokon történhet:
  - a. Lehetséges, hogy az előítélettel a tradicionális alávetettségeket igyekeznek megőrizni, avagy újraalkotni (nők, volt gyarmati országokból bevándorlók, volt rabszolgák és szolganépek, elnyomott nemzetiségek).
  - b. Lehetséges azonban az is, hogy a változás alternatívái felett folyik a küzdelem, mert a hatalmat újra és újra el kell osztani (globalizáció, társadalmi nyitottság).
  - c. A legtöbb esetben e kettő úgy összefonódik, hogy szétbogozni is alig lehet. Az elnyomás hagyományai szelektálják az alternatívákat, azok pedig életre kelthetik a legszörnyűbb hagyományokat is.
5. A (4) pont folyamatai definiálják a kisebbségeket. A többség pedig szinte kizárólag a kisebbség által határozhatja meg önmagát. A többség, akár csak a kisebbség, a domináns, kizárólagos hatalom nélkülözhetetlen feltétele, éppen ezért hozza azt létre. Sem a kisebbség, sem a többség nincsen tehát eleve.
6. Az előítélet a (2) pontból következően nem örök, nem természet adta sajátosság, csakis meghatározott társadalmi feltételek között jöhet létre és maradhat fenn. Ezeknek a feltételeknek a hiányában megszűnik létezni. Kétféle társadalmi állapot szüntetheti meg az előítéletet: vagy az, amelyben magától értetődő és természet adta az egyenlőtlenség, vagy az, amelyben magától értetődő és természet

adta az egyenlőség. Ott azonban, ahol társadalom szerkezete, működés módja és kultúrája a fenti szempontból ellentmondásos, mindig megjelenik az előítélet és a diszkrimináció.

7. Fontos, kiegészítő tétel, hogy minden elmélet bizonyos értelemben igaz a saját környezetében, de csak ott, és sehol máshol.

Előítélet és társadalomtörténet

A „TERMÉSZETES” EGYENLŐTLENSÉGRE ÉPÜLŐ TÁRSADALMAKBAN
NINCS ÉRTELME ELŐÍTÉLETRŐL BESZÉLNI

A 19. század a tudományos rasszizmus, vagyis az evidens egyenlőtlenség kora. Feltételezhetjük, hogy a különböző tulajdonságokkal rendelkező egyének egyenlőtlensége, ha nem is alkot egységes rendszert, de összefügg, kiegészíti, erősíti, vagy még inkább, igazolja egymást. Megfordítva pedig, az elnyomottak – a nők, a zsidók, a feketék, a cigányok, a proletárok, a nyomorban élők – egyikének emancipációja, akárcsak a megkülönböztetésük, érv a többiek egyenjogúsítása mellett. Ahogyan a diszkrimináció, úgy az emancipáció is inkonzisztens rendszerré formálódik a társadalomban, azaz nem lehetséges csak a kiválasztott csoportokat elnyomni vagy felszabadítani. Az egyenlőség a diszkrimináció egész rendszerének felszámolását követeli meg.

A tudományos rasszizmus teljesen elfogadott volt a demokratikus, polgári társadalmakban, az Egyesült Államokban például, még a rabszolgák felszabadítása után is. Az első tehát, amit meg kell értenünk, hogy hogyan lehetséges az emberi és polgári jogok nyilatkozatai után az, hogy tudósok sora bizonygatta, a nem európaiak, a nők, és általában a gyengék alacsonyabb rendűek. Ez könnyen és tudományos lelkiismeretfurdalás nélkül is megtehető volt, „csak” az kellett hozzá, hogy az érintetteket (valamilyen szempontból) ne tekintsék embernek.¹ Ez az emberiséget alsóbb- és felsőbbrendűekre szétválasztó felfogás csak a 19. században vált általánosan elfogadottá, hiszen az emberi nem egységességét a 18. századi biológusok még egyöntetűen vallották (Bitterli, 1982: 423).

Herbert Spencer, a 19. századi tudomány nagy hatású, tekintélyes alakja azonban már így érvelt a század második felében: „A geológusok és az archeológusok kutatásaiból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a történelem kezdetétől, végig az elmúlt hosszú időszakokon át folyt a különböző rasszok differenciálódása, a kevésbé erőseket vagy kevésbé alkalmazkodottakat az erősebbek és a jobban alkalmazkodók folyamatosan maguk mögé utasították, az életre kevésbé alkalmas környezetbe ülték és időn-

¹ Ezért volt kedvelt már a 18. században a rabszolga-kereskedelemben érdekelt államokban (Anglia, Antillák, az USA déli államai) a poligenezis elmélete, vagyis az a teória, hogy a bennszülöttek a „preadamitáktól”, az állatokkal együtt teremtett, Ádám előtti emberektől származnak (Bitterli, 1982: 425).

ként ki is irtották” (Spencer, 1897: 39). Mondani sem kell, hogy mindennek szinte semmi köze sincs a geológia és az antropológia adataihoz, csakis és kizárólag azokhoz a hitekhez, amelyek alapján Spencer magyarázta azokat. Érvélese alátámasztja az egyenlőtlenségbe vetett hitet, vagyis azt, hogy csak az emberek bizonyos csoportjainak jár az egyenlőség és a szabadság, másoknak viszont nem. Mindaddig, amíg a társadalomban fennálló egyenlőtlenségek természetesek, azaz az emberek közötti „természetes” különbségekből erednek, nem tekinthetjük előítéletnek azt a véleményt, amely a „normál” társadalmi életre alkalmatlannak minősítette a nem európaiakat, a zsidókat és a nőket. Ezek a vélemények ugyanis tökéletes összhangban voltak azzal a hatalmi szerkezettel és hatalomgyakorlási móddal, amelyik megváltoztathatatlanul kijelölte a nők, feketék, cigányok és a többiek helyét a társadalomban. Mindaz, ami az első világháborút követően előítéletté lett, ezt megelőzően semmi más nem volt, mint a fennálló és örökérvényűnek hitt társadalmi egyenlőtlenség kulturális mintázata. A hétköznapi és a tudományos vélekedések teljes összhangban állították, hogy vannak felsőbbrendű és vannak alsóbbrendű emberek, a politikusok ennek megfelelően alkottak törvényeket és szankcionáltak minden viselkedésmódot, amely tagadta ezt a hitet, és megsértette az ezt igazoló törvényeket.

A polgári társadalmat egészen a 20. század elejéig az az ambivalens hit hatotta át, hogy a jogi egyenlőtlenség és a polgárok absztrakt egyenlősége megfér egymás mellett és mindkettő egyaránt nélkülözhetetlen a társadalom működéséhez. A polgári társadalom hierarchiájának érvényes formája, az alávetettek feletti tradicionális uralom erre az ambivalenciára épült, ami azt jelentette, hogy állandó kihívásoknak kellett megfelelnie mind tudományosan, mind pedig politikailag. A 19. századig a hatalom szerkezete még sok mindenben hasonlított a prekapitalista, szolgaságra épülő hierarchiákra, amelyet azonban a politikai és az ipari forradalmak nemcsak megkérdőjeleztek, de szét is szaggattak. A polgári társadalmat fenntartó két alapvető hit, az egyenlőség és az egyenlőtlenség innentől ellentétbe került és állandó harcban állt egymással.

A 19. században a szétesett tradicionális függőségi viszonyok már nem voltak alkalmasak a társadalmi hierarchia magyarázatára és elfogadtatására. Helyükre úgy léphettek a természet adta különbségek, a gyarmatosított földrészekben, de a polgári társadalmon belül is, hogy magát a társadalmat élő organizmushoz hasonlónak fogták fel. Ettől kezdve a társadalomfogalom és a hierarchia jellegének együttes hatásaként érthetjük meg a társadalmi problémák és ezen belül az előítéletek tudományos értelmezését. Az egyenlőség és az egyenlőtlenség ellentétének feloldási módja alapvetően ettől a két tényezőtől függ. A 19. században például az emancipáció és a különbségek természetességének elfogadása alkotta az ellentétes vélemények és cselekvések pólusait. Az emancipáció megjelent a rabszolga-felszabadításban, a nők közszférába való belépésében és az ipari proletárok mozgalmaiban, a társadalomtudományban pedig leginkább Karl Marx munkáiban. Az emancipáció radikális, olykor forradalmi alternatívát képviselt, a másik, ellentétes pólus viszont a kétségessé vált evidenciákat fogalmazta

újra, „bizonyítva”, hogy az egyenlőtlenség, mert természetes, szükséges az éppen létező működési módok és viszonyok fenntartásához, vagy legalábbis nem zavarja azokat. Hosszú évszázadokig a társadalmi változások nemigen tagadták, inkább, ahogyan például a gyarmatosítások során, megerősítették az európaiak és más népek és kultúrák közötti egyenlőtlenséget. A katonai és technikai fölény, amellyel Európa államai uralmuk alá hajtották a többi kontinenst, evidenssé és megkérdőjelezhetetlenné tette ezt a többséget. Az európai társadalmakon belül ugyanilyen szükségesnek tűnt a nők alávetettsége vagy a zsidók kirekesztettsége. A cigányokról pedig ekkor még nincs is értelme beszélni, mert annyira nem tartoztak a társadalomhoz, hogy még kirekesztésre sem tartották érdemesnek őket. Az egyenlőség, a szabadság és a demokrácia sokáig csakis a jobb módú fehér férfiak kiváltsága volt.

Az organikus társadalomban az egyenlőség is hierarchizált, azaz „természetes” volt, vagyis csupán a „természet” által meghúzott határokon belül állt fenn. Az egyének ezeken a határokon belül fogadták el egymást, és ezekre épült a társadalmi és a kormányzati rend. Szilárdan hittek benne, hogy ebben a természetes rendben nincs sem ellentmondás, sem disszonancia (Evrie, 1868: 184). Európa és a gyarmatok viszonyában a rasszok közötti hierarchikus különbségről szóló elméletek, az európai és amerikai társadalmakon belül pedig a társadalompatológia elmélete bizonygatta, hogy az egyenlőtlenségre épülő társadalmi hierarchia „természetes”, és éppen ezért megváltoztathatatlan. A társadalmi problémákat pedig, például a bűnözést, vagy az alkoholizmust a delikvens osztályok létezésével és tagjainak természeti sajátosságaival magyarázták (Lombroso, 1876; George, 1898; Smith, 1912; Freeman, 1921).

EGY ÚJ FOGALOM SZÜLETÉSE

A 20. század elejére új szakaszába lépett a rivális alternatívák közötti verseny, a tudomány radikális fordulatot hajtott végre, és megkérdőjelezte az addig egyértelműnek és magától értetődőnek tekintett differenciákat a fehérek és a feketék, a férfiak és a nők, tulajdonképpen valamennyi alárendelt helyzetbe kényszerített ember és az uralkodó helyzetben lévők között. A társadalmi hierarchia jellege megváltozott, többé nem a tradíciókból vagy a természetből, hanem a társadalom saját folyamataiból eredt. Többé nem volt sem örökérvényű, sem természet adta, a különbségek folyamatosan keletkeztek és pusztultak, úgy, ahogyan az egyének tevékenysége azt lehetővé tette. Ennek a változásnak az egyik jele az volt, hogy az első világháború után komoly tudós már nem gondolt úgy a társadalomra, mint élő organizmusra, ehelyett inkább szervezettnek tekintette. Ezzel értelmetlenné lettek a természeti különbségek és az azokra alapozott megkülönböztetések. A megszervezett társadalom nemigen tudott mit kezdeni az ilyen jellegű differenciákkal, a teljesítménnyel viszont annál inkább.² Az előítélet tehát éppen

² Frederik Winslow Taylor vállalatvezetési munkái például éppen az 1910-es években jelennek meg.

akkor jelent meg és vált társadalmi problémává, amikor már nem volt plauzibilis a természeti jellegzetességeken nyugvó társadalmi megkülönböztetés.

Ami történt, az több volt, mint paradigmaváltás: a tudósok többé már nem hittek abban, hogy adataikat az egyenlőtlenség alapján kell megérteniük. A tudományos gondolkodás kiindulópontját alkotó hit (nevezzük ezt pisztómának) változott meg, és az egyenlőség vált a legalapvetőbb hitté. Csak ettől kezdve, vagyis csak akkortól van értelme előítéletről beszélni, mikor a korábban magától értetődő társadalmi differenciák, állásfoglalások és viszonyulások összeütközésbe kerültek az egyenlőségre vonatkozó hitekkel és elvárásokkal. Az első világháború után ezek a már jó ideje meglévő elvárások egyre egységesebb követelménnyé álltak össze és ennek fényében a korábban természetes, lenéző-megkülönböztető magatartásmód problematikusá, értelmetlené és károsná, azaz társadalmi problémává vált. Az előítélet tehát nem létezett a húszas évek előtt.³ Minden ellenkező állítás azon a hibás feltevésen alapul, hogy a társadalmi jelenségek értelme állandó – ez a gondolat hatotta át a 19–20. századi tudományt és az előítélet elméleti konstrukcióinál is többször felbukkant. Az előítélet és a diszkrimináció azonban csak akkor létezhet, ha a tradicionális és a természet adta egyenlőtlenség már nem evidens, mert amíg az, a lenéző-megkülönböztető álláspont és magatartás megfelel az érintkezés és viselkedés elvárt módjainak, sőt még segíti és támogatja is a társadalom „normál” működését, nemhogy ellentmondana neki.

Mivel a hierarchia definiálásáért folyó verseny a 20. században is folytatódott, a tudomány, ahogyan korábban, most is részt vett benne. Az előítélet és a diszkrimináció fogalmának megalkotása és kutatása azt jelentette, hogy a tudomány elvetette a társadalmi megkülönböztetés összes korábbi evidenciáját. Ezzel egyidejűleg viszont megjelentek azok a mozgalmak, amelyek vissza akarták szerezni a „természet” jogát ahhoz, hogy beleszóljon a társadalmi különbségek definiálásába. A militáns rasszizmus politikai mozgalmakká szerveződött, és mert szüksége volt rá, életben tartotta a 19. századi tudomány természet adta hierarchiát igazoló tételeit.

AZ ELŐÍTÉLET-ELMÉLETEK HÁROM PARADIGMÁJA

Az előítélet jelentése, tudományos megfogalmazása és az ennek megfelelő kutatások két tényező hatására alakulnak ki. Az egyik a társadalom fogalma, vagyis az, milyen jellegűnek gondolják el a társadalmat. Ez minden egyénre, csoportra és ezek kapcsolataira vonatkozó megfontolást befolyásol, azaz látenszen vagy tudatosan, de a kutatók hozzáigazítják elképzeléseiket a társadalom általuk helyesnek és hitelesnek vélt fogalmához, vagy éppen abból vezetik le. Láttuk, a 19. században adotttnak, vagyis az élő természethez hasonlatosnak tekintették a társadalmat, amiből az egyének és az osztályok közötti különbségek is természet adtavá lettek, és mindehhez egy „természetes” hierarchia illeszkedett. Emellett a társadalomfogalom változásai a 20. században együtt jártak a hierarchia, a társadalmi problémák és az előítélet fogalmának válto-

³ Más kategóriákat használ, de hasonlóan vélekedik M. Omi és H. Winant (Omi–Winant, 2008: 58).

zásával. Ezek a fogalmak, ha nem is pontosan, de nagyjából illeszkednek egymáshoz, ennek alapján pedig fel lehet vázolni az előítélet-elméletek korszakait. Az előítélet húszas évekbeli megjelenését követően történetét három nagy korszakra oszthatjuk. Az első a húszas évektől a hatvanas évekig, a második a nyolcvanas évekig, vagy annak végéig, a harmadik pedig egészen máig tart. Magától értetődő, hogy ez a tagolás nem tudja figyelembe venni az összes irányzat közötti különbséget, de erre nincs is szükség, és a cél sem ez volt, az irányzatok nagy része ugyanis beilleszthető egy-egy korszakba. A célunk nem tudománytörténeti katalógus készítése, hanem az, hogy az előítélet-fogalom változásának dinamikáját felvázoljuk, hogy abban majd elhelyezhessük kutatásunk hipotézisét.⁴

A pszichodinamika kora (Az 1920-as évektől az 1960-as évekig)

Az első világháborút követően tehát a társadalmat egyre kevésbé látták élő organizmusnak, pontosabban ez a felfogás már nem nyújtott plauzibilis eredményt és értelmezési lehetőséget. Ebben a gondolkodási keretben ugyanis a társadalom és eseményei, és ez az egész 19. századi társadalomtudományra jellemző volt, „természeti törvények” eredményei, és ezek adtak keretet az egyéni cselekvéseknek. A húszas évektől azonban a társadalom saját eredményeként, organizációként jelenik meg. Szervezetek és megszerkezett struktúrák által kijelölt pozíciók és szerepek képezték azt a környezetet, amiben az egyének cselekedhettek, és a környezettel együtt a különbségek is társadalmivá, és egyúttal individuálissá váltak. Strukturálisan az egyének nem tartoztak egyetlen pozícióhoz sem, meg kellett szerezniük azokat, vagyis a társadalmi rendszerben elfoglalt helyzetük, státusuk sokkal nagyobb mértékben függött tőlük, mint bármikor korábban. A hierarchiát a rendszer pozíciói formálták ki és reprezentálták, az egyének pedig azzal minősítették egymást, hogy ki melyik strukturális pozíciót volt képes elfoglalni.⁵ Mindennek hatására a korábbi természetileg tagolt egyenlőségfogalom kiüresedett, azaz a „természetileg” kijelölt határok feloldódtak, és ennek következtében elméletileg mindenki egyetlen, a rendszerek által strukturált társadalmi térbe került.

Ezzel párhuzamosan zajlott az emberi természet problémává válása. Az individuum eredeti tulajdonságai, a racionális, a saját elhatározása alapján társadalmivá váló, a természetet társadalmasító, azaz megművelő ember⁶ már csak az egyén egyik sajátosságát képviselte. A tudományos rasszizmus idején, vagyis a 19. század végéig a rabszolgasorban tartott, lenézett és meghódított, „visszamaradott”, „silány” népek és a nők képviselték a másik sajátosságot, vagyis az ösztönösséget, a nem-társadalmiságot. A változás épp abban volt tetten érhető, hogy mindez, hiszen elvesztek a korábbi védelmező gátak,

⁴ A korszakok kialakításánál kritikailag figyelembe vettük: Whitley–Kite (2010); McGuire (1993); Sidanius–Pratto (2005); Hunyady (2005); Omi–Winant (1994); Greenwood (2004) korszakolását.

⁵ Mivel a korabeli véleményeket és magatartásokat egyre kevésbé befolyásolták, figyelmen kívül hagyhatjuk a pozícióelosztás nem teljesítményjellegű tényezőit.

⁶ Nagyjából így lehet összefoglalni azt, amit az individuum a 17. századtól jelentett.

bekerült a társadalomba, sőt az egyének egyik legfontosabb sajátosságává lett. Innentől a „magasabb kultúrájú ember” élete „szakadatlan küzdelem arra, hogy törekvéseit ezen ösztönök egyeduralmától függetlenítse.” (Alexander–Lenhossék, 1996: 736) Az emberi természet problémává vált, de nem mint állandó, velünk született, hanem mint változó és ezért változtatható tulajdonság (Faris, 1925: 33–34), és erre az időre már készen állt a tudatost és a tudatalattit leíró és megértő freudi elmélet is, amely ebben az egész időszakban az előítélet-elméletek alapja volt. Az előítélet kutatásában a húszas évektől a hatvanas évekig tartó egész időszakot a pszichodinamikai elmélet uralta (Whitley–Kite, 2010: 27–28.), amelynek lényege, Gordon W. Allport megfogalmazásában az, hogy az előítélet nem tudatos válasz, és az előítéletes ember nem ismeri azt a funkciót, amelyet az előítélet az ő életében betölt (Allport, 1954: 416). A pszichodinamikai előítélet-elméleteket úgy fordíthatjuk le, hogy az előítéletes *egyének* valamilyen társadalmilag *hibás* módon válaszolnak (lásd: 1. táblázat) a saját pozíciójukból adódó helyzetekre. Az előítélet tehát az első korszakban a társadalom strukturális rendszerei szempontjából *diszfunkcionális* vélekedés és/vagy viselkedés. Ugyanakkor nem kétséges – legalábbis erre mutat a Bogardus-féle társadalmi távolság fogalma –, hogy az előítélet fenntarthatott, illetve létrehozhatott olyan szociális struktúrát, amely ellentmondott az érvényes társadalmi hierarchiának és nem a teljesítmény, hanem „természeti” differenciák alapján szerveződött. Ahogy Bogardus fogalmazott: „A társadalmi távolság a társadalmi helyzet fenntartásából, azaz abból a status quoból ered, ami a társas viszonyokban van” (Bogardus, 1925: 54).

A csoportelméletek kora (1960-as, 1970-es évek)

Az irodalom az előítélet-elméletek két típusát tartja nyilván ebben a két évtizedben, a szociokulturális és a csoportközi viszonyok elméleteit (Whitley–Kite, 2010: 28–30). Míg az előző időszakban a szociálpszichológia és így az előítéletkutatás is megfelekezett a viselkedés társas-társadalmi dimenziójáról (Greenwood, 2004), ezeknek az elméleteknek az volt a közös sajátossága, hogy az egyéni különbségek helyett az addig jelentéktelennek tekintett társadalmi különbségeket helyezték előtérbe.

A változáshoz az kellett, hogy mind a társadalom fogalma, mind pedig a hierarchia jellege átalakuljon, ehhez pedig elengedhetetlen volt, hogy a rendszerszemléletű megközelítés elveszítse magyarázó erejét. A funkcionalista magyarázatok jól illeszkedtek a társadalmi szerepekből felépülő hierarchiához, ezért az elméleti váltás a parsonsi mű kritikájával kezdődött és ment végbe (Alexander, 1996). Valamennyi, a hatvanas-hetvenes években megjelent elmélet igyekezett kiszabadítani az egyéneket a rendszerek szorításaiból, vagyis igyekezett függetleníteni őket a strukturális pozíciók számukra előírt szerepeitől. A társadalom, sokkal inkább, mint valaha, az egyének cselekvéseinek és konfliktusai eredményének látszott. A konfliktuselmélet az integrációt csoportküzdelmek eredményeként fogta fel, a csereelmélet az egyének közötti alkufolyamatot, a szimbolikus interakcionizmus a cselekvés normatív elemeit állította a középpontba,

az etnometodológia és a fenomenológia is inkább a nem kollektív vonatkozásokra figyelt, a kulturális szociológia viszont éppen ezeket tekintette fontosabbnak. Az elméletek közötti különbségek és a viták ellenére megkockáztathatjuk, hogy valamennyi *interakcióként* fogta fel a társadalmat.

Ebből viszont az következik, hogy a szerepek hierarchiája is értelmét veszítette. A társadalomnak mint interakciónak immár egészen másként konstituálódott a közös valósága, mint a rendszerekből álló társadalomnak. Pontosabban, a közös valóság és a hierarchia egyaránt konstituáltta lett, ellentétben a korábbival, amely adott és nagyrészt befolyásolhatatlan volt. Az előző korszakban csak arra volt lehetőség, hogy az egyének a meglévő hierarchikus struktúrában a teljesítményük alapján szerezzenek maguknak pozíciót. A társadalmi szerepek azonban a középosztály dominanciájával elvesztették korábbi jelentőségüket, és a hatvanas évek társadalmi mozgalmai megkérdőjelezték minden előző hierarchikus rendet, és azokhoz viszonyítva nem hierarchikusnak, inkább mellérendeltnek tűntek a társadalom újonnan definiálódó csoportjai. A hierarchia megváltoztathatóvá és mobillá változott, ennek következtében pedig az egymással ütköző-küzdő, magukat újradefiniáló csoportok is más célokat tűztek maguk elé. Bár a rögzített hierarchiában csak egyéni teljesítmény alapján lehetett pozíciót elfoglalni, nem mindenki számára állt nyitva valamennyi rendszer, a munkaerő-piaci diszkrimináció a feketék, a cigányok, sőt a nők számára is csak elkülönített, alacsonyabb értékű lehetőségeket kínált. Ők pedig kizárólag ezeken belül teljesíthettek. A hatvanas évektől azonban a hierarchiát a társadalmi mozgalmakban és küzdelmekben kellett kialakítani, majd újból és újból megformálni. A cigányok kivételével ez majdnem mindenkinek sikerült is, azaz szinte mind részt vettek az újrastrukturálás folyamatában.

A társadalmi hierarchia jellegét jól jelző társadalmi probléma elméletében két fontos tényező tekintetében történt változás. Az egyik a problémakeletkezést érintette, a korábbi korszak dezorganizációs és a feszültség-, azaz devianciaelméletei egyaránt a társadalomszerkezet és intézményrendszer jellegére és működésmódjára vezették vissza a problémákat. A címkézés elmélet azonban nem az egyén magatartásában vagy a struktúra szerkezetében látta a deviancia okát: „A deviancia [...] egy folyamat terméke [...] nem a magatartásban magában [...], hanem abban az interakcióban rejlik, amely a cselekményt végrehajtó és az arra reagáló személyek között megy végbe” (Becker, 1963: 91–92). A szabályok pedig, amelyek megszegése miatt valaki deviánsnak minősül, a társadalmi csoportok termékei – fogalmazott Howard Becker –, betartani pedig leginkább azok tudják, akiknek helyzete hatalmat ad ehhez (Becker, 1963: 95). A másik különbség az volt, hogy először a társadalmi probléma-elméletek történetében nem feltétlenül az alsó társadalmi csoportokhoz kötötték, nem kizárólag tőlük eredeztették a problémákat, hanem a különböző csoportok közötti interakcióval hozták összefüggésbe. Ez is a hierarchia megváltozására, magyarázó erejének csökkenésére utal.

A korabeli előítélet-elméletek között a szociokulturális elmélet megfelelt a szociológiai konfliktuselméletnek, és az előítéletet az eltérő értékekkel és érdekekkel rendel-

kező csoportok konfliktusaival hozta összefüggésbe, ami szinte azonos szemléletet jelent, mint amit a csoportközi viszonyok elmélete fogalmazott meg, amely szerint az előítélet abból eredeztethető, ahogyan a versengő csoportok érzékelik egymást (Whitley–Kite. 2010: 29). Mindkét meghatározó teória az interakciókra helyezte tehát a hangsúlyt, ami annyit jelent, hogy az előítélet nem létezhetett az interakciót megelőzően, az ellenségeskedés abból eredt, hogy a kapcsolat során érdek- és/vagy norma-ütközés keletkeztek (Hunyady, 1999: 15). Amíg tehát az első korszakban az egyének struktúrákkal és szereprendszerekkel kerültek vonatkozásba, addig a második korszakban szociális csoportokkal. Ebből következően többé nem volt plauzibilis az egyén hibás beállítottságával magyarázni az előítéletet, az egyén helyét átvették hát a csoporttulajdonságok és az interakció típusa.

„Nem mi tehetünk róla, hogy előítéletesek vagyunk!”

(az 1980-as évek második felétől, végétől)

Úgy tűnik, mintha a nyolcvanas évektől az előítélettel szembeni addigi elutasító, kiutat kereső szemléletet felváltotta volna a beletörődés. A kilencvenes években kimunkált elméletek megváltoztathatatlanak, az emberi gondolkodás és/vagy az emberi létezés nélkülözhetetlen, természetes attribútumának tekintik az előítéletet. Mintha bezárult volna a kör, és ismét ott tartanánk, ahol a 19. században, és mintha csupán az érvelés technikája változott volna meg. Az eredmény viszont igencsak hasonlóan látszik: a lenéző-megkülönböztető szemlélet és magatartás most ismét természet adta alapokon nyugszik. Ha valóban ez a helyes értelmezés, akkor egyáltalán nem világos, hogy miért történhetett ez meg. Vajon alátámasztja-e ezt a magyarázatot a társadalom és a hierarchia fogalmában végbement újabb változás, vagy sem?

Az előző évtizedek interakciókból kialakuló társadalma a kilencvenes évektől jelentősen megváltozott. Amennyiben Castells elmélete helytálló, úgy az információs kapitalizmus hálózatokba szervezte az egyre növekvő mennyiségű információ áramlását és ezzel mind a társadalom és a hierarchia fogalmát, mind pedig az azok előfeltételeként létező, a térre és az időre vonatkozó hiteket átalakította. Az értelmező helyzetét azonban megnehezíti, hogy nem számolhat – miként azt korábban tehette – több, párhuzamos, vitatkozó elmélettel, amelyek ugyanarról egészen eltérő módon beszélnek. Szerencsére azonban az előítélet létezésébe beletörődő teóriák viszonylag jól illeszthetők az információs/hálózati társadalom modelljéhez.

A hálózati társadalom modelljének egyik fontos jellegzetessége, hogy visszatér ahhoz a 19. és a 20. század nagy részében érvényes elképzeléshez, miszerint a társadalom egyének feletti, egyénektől független entitás. Az egyéneket aláveti a funkciók és folyamatok szerveződésének, azaz a csomópontok halmazából kialakuló hálózatoknak. A csomópontok pedig nagyon is hasonlítanak a funkcionális rendszerek pozícióihoz. Ugyanakkor a hálózatok nagymértékben különböznek is a funkcionalista elméletek rendszereitől, azoktól eltérően nyitottak, dinamikusan változóak és átszövik egymást,

azaz nem alkotnak elválasztható és elkülönülő struktúrákat. „Az új társadalmi rend – írja Castells –, a hálózati társadalom ugyanakkor a legtöbb ember szemében egyre inkább metatársadalmi rendnek tűnik, és konkrétan a piacok, a technológia és a geopolitikai viszonyrendszer vagy a biológiai meghatározottság irányíthatatlan és ellenőrizhetetlen logikájából fakadó események véletlenszerű szekvenciájaként jelenik meg” (Castells, 1996: 607).

A társadalom tehát – továbbgondolva Castells téziseit – ellenőrizhetetlen és véletlenszerűen változó folyamatokból áll, amelyeken növekvő mennyiségű információ áramlásából szövődnék a hálózatok és azok csomópontjai, melyek az információelosztáshoz és feldolgozáshoz való hozzáférés révén alakítják hierarchikussá az emberek közötti viszonyokat. A hálózati csomópontok viszont, per definitionem, nem lehetnek alárendeltek, azonos értékűnek kell lenniük. Mivel a csomópont meghatározása szerint az, ahol a görbék metszik egymást, egy adott hálózatban a több görbe metszéspontját alkotók jelentősége nagyobb kell, legyen, mint azoké, amelyek csupán néhány görbét kötnek egybe, azaz csupán néhány más csomóponttal állnak kapcsolatban. Az ilyen hálózat, bár nem látszik rajta, mégis eleve hierarchikus. A hálózat tulajdonképpen egy önmaga hierarchiáját elrejtő rendszer. Elrejtí, de néha nem is ismeri, át sem láthatja, hatalma sincs önmaga felett, ezért látszik demokratikusnak. A hálózat azonban a folyamatokban rejtí el a hatalmat, vagyis a folytonos elmozdulásban és átalakulásban felismerhetetlenné és megfoghatatlanná teszi azt. A hierarchia és a hatalom, ha kritikailag akarják megragadni, líderként tűnik el. A struktúrák és a csomópontok azonban sohasem uralkodnak, és maguktól sohasem tesznek semmit. Lehet, hogy létezik egy pénzügyi áramlatokból összetevődő, arctalan kapitalista entitás (Castells, 1996: 604), de semmi sem áramlik önmagától, minimum valamiféle gravitációra szükség van hozzá. Az ellenőrizhetetlenség csodás lehetőségeket ad a csomópontok urainak, és persze rajtuk kívül másoknak is, csakhogy nem azonos mértékben. A háló ragadozók sokaságának és az egyenlőséget biztosító szabadságnak egyaránt nyújt lehetőségeket. Hatalmat azonban csakis azoknak kínál, akik képesek csomópontokat szervezni. Mivel a hálózatba való bekapcsolódás továbbra is egyenlőtlen, a hálózati társadalom hierarchiája a hozzáférési lehetőségekből formálódik újra és újra.

A hálózati társadalomhoz és a hozzáférés-hierarchiához több elmélet is illeszkedni látszik. Így például az előtételek kognitív elmélete, amely a pszichológiában lezajlott kognitív forradalomból indult ki, és amely szerint a sztereotípiaképzés normál tudati folyamat. Ennek során az agy kezelhető szintre redukálja a beérkező, feldolgozhatatlan mennyiségű információt, hiszen – mint mondják – sokkal könnyebb leegyszerűsített információkat tárolni a memóriában. Ennek megfelelően persze egyszerűbb az egyéneket csoportba rendezve elképzelni, és ezekhez a csoporttagokhoz azonos tulajdonságokat rendelni, mint valamennyit külön komplex individuumként felfogni. Ezek a sztereotípiák persze nem feltétlen negatívak, ám a negatívak is ugyanebből a normál folyamatból erednek (Whitley–Kite, 2010: 30).

A teóriák másik meghatározó csoportja az időt igyekszik kiiktatni, azt feltételezve, hogy vizsgálatának tárgya örök, azaz időtlenül, vagyis az időn kívül létező. Castells szerint „a hálózati társadalom jellemzői magából a rendszerből fakadó zavarokat idéznek elő az események sorrendjében”, ezzel pedig létrehozzák az „időtlen időt” (Castells, 1996: 593). Az időtlen idő a hálózatokat életető áramlásokhoz, egyfajta virtuális térhez tartozik, de – Castells megfogalmazása szerint – a társadalom küzd az időtlenséggel.⁷ Az „időtlen idővel” pedig szembeállítja a „jégkorszaki időt”, „amely szintén az örökkévalóság keretei közé illeszkedik, de figyelembe veszi a történelmi események sorrendiségét is” (Castells, 1996: 596). Abban azonban téved, hogy e kettő között ellentmondás van. A történelmi idő éppúgy az „időtlenség keresése”, mint az, amikor az emberek támpontok után kutatnak az „időtlen időben”. Az „időtlenség keresése” kifejezés azonban remekül ragadja meg a megváltozott időhöz viszonyulás egyik lehetséges módját. Az időtlenséget keresi például a zavarossá tett történelemben az evolúciós és a szociális dominancia elmélete. Ezek szerint az előítéletek evolúciós előnyt jelentettek az ember számára, mert megvédték a korai emberi közösségeket, pontosabban a rokonságot a külső fenyegetéssel szemben. Feltételezésük szerint az evolúciós folyamatban az előítélet és a diszkrimináció beépült az emberi természetbe (Whitley–Kite, 2010: 31–32). A szociális dominancia elmélete is az örökkévalóság előfeltételezésére épül, és azt állítja, hogy a csoportalapú társas hierarchiák időben és térben állandóak (Sidanius–Pratto, 1999: 85; 93), és persze ennek megfelelően a hierarchiákból eredő megkülönböztetések is azok. A tisztázatlan időproblémában való elmerülésnek azonban elméletileg nagyon súlyos következményei vannak.

Természetesen nyitva marad az a kérdés, hogy megfelelő módon illeszkedik-e a kognitív, az evolúciós és szociális dominanciaelmélet a hálózati társadalom fogalmához. Véleményem szerint nem illeszkedik megfelelően és nem ad helyes válaszokat. A következő fejezetben ezen elméletek alapját képező feltételezések közül a legfontosabbakat vizsgáljuk meg.

Lehet-e a megismerés és/vagy az evolúció az előítéletek forrása?

Az előzőekben azt próbáltam megmutatni, hogy a kutatások a különböző korszakokban nem ugyanazt a jelenséget vizsgálták. Koncepcióik és módszereik természetesen ennek megfelelően változtak, ezek követésére jelen gondolatmenet megértéséhez nincs ugyan szükségünk, szükségünk van azonban arra, hogy két területen megvizsgáljuk a kiindulópontokat és azok következményeit. Ez a két terület az előítéletek

⁷ Itt némi logikai tisztázatlanság van a gondolatmenetében, ugyanis a társadalom ebben a megfogalmazásban különbözik a hálózatoktól és a csomópontoktól, vagyis ezen a ponton bizonytalanná válik, hogy mit is jelent a társadalom.

keletkezésének magyarázatára mindmáig alkalmazott ismeretelméleti koncepció és az evolúciós és szociális dominancia elméletek kiindulópontját alkotó történeti örökévalóság.

LEVEZETHETŐ-E A MEGISMERÉSI FOLYAMATBÓL AZ ELŐÍTÉLETET?

A húszas évektől mind a mai napig központi helyet tölt be az előítéletek kutatásában, magyarázatában és értelmezésében az a feltételezés, hogy a megismerési folyamat bizonyos sajátosságai teszik lehetővé, vagy idézik elő az előítéletes véleményalkotást. A sztereotípiák szerepét a harmincas évektől valamennyi szociálpszichológiával és előítélettel foglalkozó kézikönyv tárgyalja. Ekkor alakul ki az az ismeretelméleti koncepció, amelyet a mai napig is használnak, és amely jelentős eltérést mutat a sztereotípiára Walter Lippmann által bevezetett jelentéséhez képest. Az ugyanis a későbbinél sokkal összetettebb, és a 20. századi filozófiához jobban illeszkedő volt. Lippmann számára a sztereotípiák az észlelés előtti világhoz tartoztak, és azoktól a mintáktól függtek, amelyekből az életről alkotott filozófiánk áll (Lippmann, 1922, III. fejezet). Ezzel szemben a szociálpszichológia a megismerésnek azt a Kant előtti koncepcióját fogadta el, amely szerint két egymástól független világ, az objektív és a szubjektív között az érzékelésen keresztül szűrt hatások feldolgozása közvetít. Vagyis a világ a megismerés folyamata nélkül megközelíthetetlen és érthetetlen a számunkra (Katz–Schanck, 1938: 86–91). A válogatás, a hangsúlyozás és az értelmezés lépésein keresztül ismerjük meg azt a világot, amelyből érzékszerveinkhez az ingerek érkeznek – foglalta össze G. W. Allport a koncepció alapjait. (Allport, 1954: 215) A valóság – magyarázta – kaotikus és túlzottan nagy benne a potenciális jelentések száma, ezért, ha élni akarunk, le kell egyszerűsíteniünk azt. (Allport, 1954: 220) Ennek aztán az lett a következménye, hogy az előítéletkutatások a pszichodinamikai korszak után is szorosan kötődtek a kaotikus objektív világ és az azt jól-rosszul megismerő szubjektum megkülönböztetéséhez és szétválasztásához. Ebből pedig több megkerülhetetlen probléma következik.

Az első az, hogy ha feltételezünk egy, csak a megismerés révén megközelíthető valóságot, akkor mi tesz különbséget a különböző megismerési folyamatok eredményei között? Hogyan dönthetjük el, hogy melyik helyes és melyik helytelen? Honnan tudhatjuk, hogy melyik felel meg a megismerni akart valóságnak? A gyakorlat, amely a természet területén hozzátétőleg jól kontrollálja a megismerést, a társadalomban egyáltalán nem működik, hiszen bármilyen koncepciót képes visszaigazolni. Témánknál maradva, a gyakorlat éppúgy képes igazolni a megkülönböztető társadalmi magatartást, mint a toleráns, befogadó felfogást és viselkedést. Mondhatjuk ugyan, hogy a megismerés módszerei között kellő különbséget tudunk kialakítani, és így tudni fogjuk, hogy az egyik helyes, a másik meg helytelen eredményre vezet. De, ha elfogadjuk, hogy a túlzottan komplikált, mi több, kaotikus valósághoz csakis szelekció vagy leegyszerűsítés útján juthatunk, és ez természetes gondolkodási mechanizmus, akkor hogyan

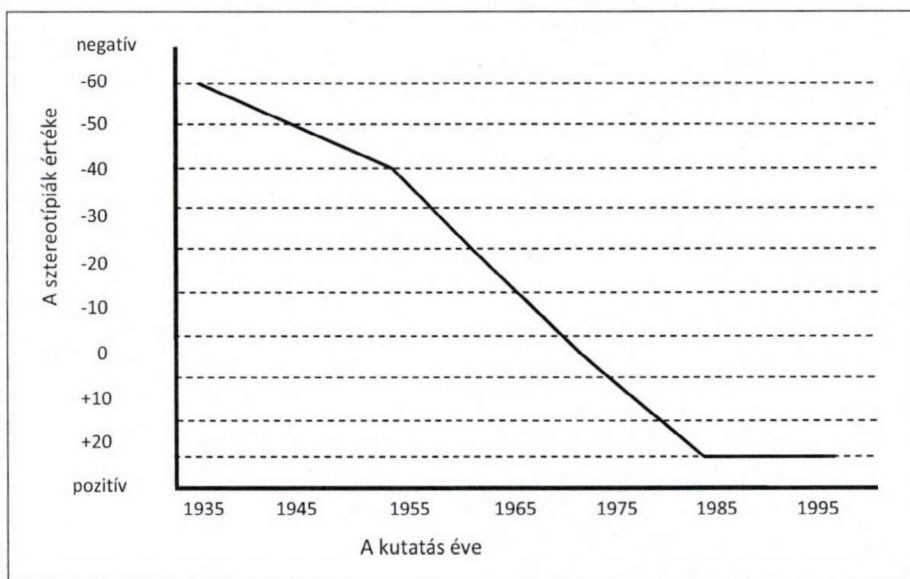
teszünk különbséget a szinte végtelen valóságból kiválogatott elemek között? Nem hiszem, hogy elegendő lenne ehhez csupán azt figyelembe venni, hogy mennyire differenciált, vagy, hogy mennyire racionális kategóriákban történik a megismerés, ahogyan azt Allport javasolta (Allport, 1954: 228–229). A differenciáltság és a racionalitás egyaránt egy meghatározott, a modern tudomány által fontossá tett szempontból értékes sajátosság. Szembeállítva vele a nem tudományos gondolkodást, a társadalmi hierarchia egy típusát alkotjuk meg, amely kiválóan illik a társadalmi problémálméletek azon törekvéséhez, hogy minden problémát a társadalmi hierarchia alsó szintjeihez rendeljen, és onnan eredeztessen. Semmi sem zárja ki a racionális alapon megkonstruált, differenciált előítéletek létezését, hacsak nem a kutatási paradigmák tisztelete. Ilyen igen differenciált, ámde rejtett előítéletnek tekinthetjük például az alsó osztályokat minősítő 20. századi tudományos elméletek jelentős részét, nem is szólva a 19. századi tudományos rasszizmusról.

Magából a megismerési folyamatból nem vezethetjük le azokat a kritériumokat, amelyek lehetővé tennék számunkra eredményeinek megkülönböztetését. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy az előítélet létrejöttében jelentős szerepe van a megismerésnek, akkor csak azon kívül találhatunk rá arra, aminek alapján különbséget tudunk tenni az eredmények között. Ilyen támpontok lehetnek a megismerés irányát és tartalmát meghatározó értékek, csakhogy azok önmagukban nem, csakis valamiféle metaértékek mentén hasonlíthatóak össze és választhatóak szét, az érzelmi döntésektől eltekintve, jókra és rosszakra, hasznosakra és haszontalanokra. Az értékek megelőznek minden megismerést, meghatározzák a gondolkodást, a választást és a jelentésadást egyaránt. Ennek megfelelően mindegyik külön világot alakíthat ki, amennyiben nincsen semmi, ami közvetítene közöttük. Az előítélet-elméletek vizsgálatánál abból a feltevésből indultunk ki, hogy a 20. században verseny folyik a hierarchia minőségének definiálásáért az egyenlőség és az egyenlőtlenség értékrendje között. A társadalmi mozgások, változások és mozgalmak folyton ütköztetik az értékeket, és folyvást megkülönböztetik azokat. Ez leginkább úgy történik, hogy valamelyiket, a többivel szemben, magának vallja az emberek egyik vagy másik csoportja. Ekkor azonban még semmit sem tettünk azért, hogy egy pártatlan, vagyis az adott értékekhez nem kötődő szemlélő is különbséget tehessen köztük. Ehhez fel kell tételeznünk egy olyan teret, amelyben az értékek elhelyezkednek, és amely bár változó, mégis az emberi történelem kontinuitását reprezentálja valamennyi kiválasztott és be nem járt útjával, döntésével és tévedésével. Ezt a teret nevezhetnénk a metaértékek világának.

Megítélhetjük a megismerési folyamatot a módszertan alapján is, csakhogy az kizárólag a tudományos gondolkodásra érvényes szabályrendszereket tartalmaz. A nem tudományos gondolkodásnak is vannak természetesen folyamatai, amelyeket némi ötletességgel akár módszertannak is tekinthetne valaki, de ez csak a tudománynak való alárendelést és a gondolkodásmódok hierarchiáját lenne hivatott bizonyítani. A tudományban egy kutatás eredményeinek érvényessége nagyrészt, de ott sem teljes mér-

tékben, a módszertől függ. A nem-tudományos gondolkodásban azonban ez egyáltalán nem tűnik fontosnak. Vagyis a megismerési szabályok semmit sem mondanak a nem-tudományos megismerésről. Akárhonnan is nézzük, az előítéleteket nem lehet levezetni a megismerés sajátosságaiból. Azt a kilencvenes években végbement szemléletváltozást, amely az előítélet-képződést a gondolkodás normál folyamatának tekinti, akár ennek beismeréseként is felfoghatnánk. Azt mindenképpen elismeri, hogy nem lehetséges magából a megismerésből úgy levezetni az előítéletet, hogy egyúttal negatív meg is különböztetjük ugyanennek a folyamatnak más eredményeitől. Azt viszont nem látja be, hogy akár normálnak, akár aberráltnak tekintjük, lehetetlen az előítéletet a megismerésből kikövetkeztetni. Egyszerűen azért, mert bárhogyan alakítgassuk is a megismerés lépéseit, a kategorizációból vagy a sztereotípiaképződésből nem vezethető le a megismerésen kívüli tényezők bevonása nélkül az előítélet. Éppen ezért a probléma tehát nem abban áll, ahogyan Sidanius és Pratto véli (Sidanius–Pratto, 1999: 58), hogy a sztereotípiák felőli megközelítés az egyént tekinti az elemzés kiindulópontjának, hanem abban, hogy a megismerési folyamatot fogadja el annak, amelyet aztán szükségképpen csatol az egyénekhez.

I. ábra. Az afroamerikaiakkal kapcsolatos sztereotípiák változása az egyetemi hallgatók között az Egyesült Államokban (1935–1995) (idézi Whitley–Kite. 2010: 191)

Az ismeretelméleti megközelítés, ha akarja, ha nem, abból indul ki, hogy a társadalmi világ *egyetlen egy* meghatározott módon létezik, és ezt lehetséges helyesen megismerni. A „helyesen” ebben az esetben nem azt jelenti, hogy a tényeknek megfelelő

módon, hanem azt, hogy megfelelően, vagyis bizonyos értékekhez igazodóan. Nézzük meg az 1. ábrát, amelyen az látszik, hogy az amerikai egyetemi hallgatók afroamerikaiakkal kapcsolatos sztereotípiáértéke erős negatívról az évek során pozitívrá változott. Ez vajon azt mutatja-e, hogy a felsőoktatás hallgatói 1995-ben sokkal pontosabban ismerték meg a társadalmat és annak szereplőit, mint 1935-ben? Erősen kétlem, hogy ez történt volna. Az 1. ábrát az ismeretelméleti paradigmában, azaz az egy módon létező valóság felől közelítve, szerintem, csak félreérteni lehet. Ez az ábra sokkal inkább értelmezhető, ha azt feltételezzük, hogy kölcsönhatás van a társadalom és a vélemények alakulása között. Vagyis, ha nem egyszerűen megismerjük a társadalmat, hanem egy álláspont elfogadásával vagy elutasításával beavatkozunk abba, ahogyan éppen van, ezzel módosítjuk az éppen fennálló alternatívák esélyeit, és befolyásoljuk a folyamatokat.

AEVUM SOCIETATIS, AZAZ LÉTEZIK-E TÁRSADALMI ÖRÖKKÉVALÓSÁG?⁸

A történeti fejezetben arra próbáltam rámutatni, hogy minden elmélet azokra a kérdésekre ad választ, amelyek az adott gondolati-társadalmi konstellációban jelennek meg, és azokat plauzibilissé tévő hitekből levezethetők, viszont ezen túl nem relevánsak. Amikor tehát az előítélet evolúciós bizonyítására vonatkozó teóriákat olvassuk, akkor csak az egyik lehetséges elméleti alternatíva kifejtéseit láthatjuk – bármennyire is igyeksenek hívei kiragadni az időből, paradox módon éppen azért, hogy az evolúció érzékelhetetlenül hosszú idejére hivatkoznak. A kérdés az, hogy mennyire és milyen értelemben igaz mai gondolkodásunk egyik legfontosabb hitének megértési lehetőségeként az evolúciós elmélet. Ez az alaphit több évszázados, megkérdőjelezhetetlen evidenciát váltott fel, és úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a természet és a társadalom, illetve az ember és a természet immár nem alá-fölé rendeltségi, hanem kölcsönös viszonyban áll egymással. Ahogyan eddig sem vállalkoztam arra, hogy a szaktudományok belső logikájának bizonyára megfelelő állításokat e tudományokon belül értékeljem, úgy most is csupán az a célom, hogy téziseiket és azok érvényességét abban a gondolati-társadalmi konstellációban értsem meg, amelyben létrejöttek, és amelyek kérdéseire választ kínálnak.

Az előítéletek evolúciós elméletei két tudományos irányzatra épülnek. Az egyik az evolúciós pszichológia, amely szerint minden viselkedés olyan pszichológiai mechanizmusokból ered, melyek arra a funkcióra alakultak ki, hogy biztosítsák a gének utódoknak való továbbadását (Whitley–Kite, 2010: 32). A másik irányzat a szociobiológia, amely nem kevesebbet állít, mint hogy az evolúció arra tette hajlamosá az embert, hogy bizonyos morális normákat elfogadjon, tudniillik azokat, amelyek a természetes szelekció „céljaival” egybevágnak. Ezt a „törvényt” a rokonszelekció (‘kin selection’), a kiterjesztett, vagy összesített rátermettség (‘inclusive fitness’) és a kölcsönös altruizmus (‘reciprocal altruism’) felfedezésekor ismerték fel, állítják az elmélet hívei. Ők azt

⁸ A középkori filozófiában az *aeuum* az az örökkévalóság, amelynek kezdete ugyan van, de vége nincs.

is mondják, hogy a „tiszteld a szüleid”, meg „az asszony ne legyen idősebb az ő uránál”, valamint a válás korlátozása és tilalmának parancsa és az incesztus-tabu egyaránt a természetes kiválasztás során alakult ki (Cela-Conde–Ayala, 2007: 359). Hát nem érdekes, hogy ezek a „törvények” egy kivételével mind a mai vallásos közép- és felsőosztályok, nemegyszer álszent moralitásának felelnek meg? Micsoda véletlen, hogy a szociobiológia ismét mint az emberi fejlődés csúcspontját mutatja be az európai és észak-amerikai elit értékrendjét. De hátha valóban így van, hiszen a hasonlóság csak gyanússá teszi, de nem cáfolja a szociobiológia állításait. Mindenesetre a paleoantropológia szakértői azon a véleményen vannak, hogy „a paleoantropológia és a biológia nem nyújt semmilyen alapot etikai következtetések levonására” (Henke–Tattersall, 2007: 2067. p. Hasonlóképp foglal állást: Hart–Sussman, 2009: 195).

Az evolúciós pszichológia és a szociobiológia tételeiből kiindulva és szemléletét magáévá téve jött létre az előítélet evolúciós elmélete, amely sűrűn hivatkozik a genetikai kutatások eredményeire, és arra tesz kísérletet, hogy a fennálló társadalmak néhány sajátosságát, pontosabban kizárólag a negatív sajátosságait, az evolúcióból vezesse le. „Az »előítélet« szociobiológiai természetét csak akkor érthetjük meg – írta Alan McGregor az Institute for the Study of Man munkatársa tanulmányának legelején –, ha felismerjük, hogy érzelmi feszültségek jönnek létre minden esetben, amikor különböző etnikai csoportok kénytelenek szoros földrajzi közelségben élni. Ezek a feszültségek nem vezethetők le csupán az ellentétes kulturális rendszerekből: ezek mélyen bevéődött, lényeges evolúciós funkciókat szolgáló szociobiológiai mechanizmusokra reflektálnak, és semmiképpen sem tekinthetők fajunk modern, pláne nem jelen történelméből eredőnek.” (McGregor, 1986: 277) A szerző aztán erre alapozza egész fejtegetését. Ez a tétel pedig két fontos állítást tartalmaz. Az etnikai csoportok közötti feszültségek mindig létrejönnek, és ezért állandónak tekinthetők. A másik állítása pedig az, hogy ezek a feszültségek nem vezethetők le a kultúrák összeütközéséből. Következtetése pedig úgy szól, ha a feszültségek mindig léteznek, és nem a kultúrákból erednek, akkor természeti (evolúciós) eredetűnek kell tekintenünk azokat.

A probléma ezzel a szillogizmussal az, hogy egyik premisszája sem igazolható. Sem a társadalomtörténet, sem pedig az ember természettörténete alapján nem bizonyítható, hogy az *etnikai* csoportok közelsége mindig feszültséget eredményezett volna. Sőt, ennek éppen az ellenkezője lehet igaz, amit a nagyfokú keveredés, a kultúrák és nyelvek rendszeres és állandó átvétele is jelez. Ha ehhez hozzávesszük, hogy még a *homo sapiens* és a *homo neanderthalensis* között sem folyt „háború”, ahogy korábban képzeltek, és a *homo sapiens* nemhogy kiirtotta volna elődjét, de valószínűleg még keveredett is vele, és utódaik még mindig köztünk élnek (Callaway, 2011), akkor McGregor első premisszája, állításával ellentétben éppen hogy nem egy természeti törvényt, hanem az elmúlt századok rasszista gyakorlatát és gondolkodását reprezentálja. A második premissza sem bizonyítható, az ugyanis nem tűnik elégnek, hogy a „csoportszellemet” és a „csoportösszetartást” rettentően fontosnak minősíti (McGregor,

1986: 281). Azt ugyanis nem árulja el, ahogyan mások sem, hogy miként lehet a populáció szintjén zajló evolúciós folyamatokat a populáció egyes csoportjainak szintjére redukálni. Ugyanezt a hibát követi el Sidanius és Pratto, amikor a kölcsönös altruizmus és a kiterjesztett rátermettség elméleteit a populáció szintjéről egyetlen mozdulattal áthelyezi a csoportközi viszonyok területére, azzal az indoklással, hogy az etnikai csoportok tagjai genetikai kapcsolatban állnak (Sidanius–Pratto, 1999: 76–77).

McGregor tulajdonképpen némileg modernizálva, de megismétli Herbert Spencer tézisé: „Az ember genetikai fejlődése” – mondja – „az egymással nem kereszteződő, genetikailag differenciált emberi populációk folyamatos versenyéből ered [...]” (McGregor, 1986: 282). Az evolúciós elmélet hívei, úgy tűnik, nem kezelik disztinktív módon a csoport és a populáció fogalmát, gyakorta felcserélik egyiket a másikkal. Vajon mi igazolja a befelé kooperáló, kifelé versengő csoportok létezését? Nagy valószínűséggel semmi, ismereteim szerint nem létezik olyan bizonyíték, amelyik az egyes homo csoportok egymást kizáró versengéséről szólna. Az ellenkezőjére utal azonban, hogy a szerszámok készítésére használt köveket már nagyon korán, a homo sapiens megjelenésével majdnem egyidejűleg, esetenként a „bányáktól” több száz kilométerre dolgozták fel, illetve találták meg a régészek (Mayell, 2010), ahogyan ez későbbi korokban is megfigyelhető. Nagyon kétséges, hogy a néhány tíz emberből álló csoportokat populációként lehetne kezelni, és csupán a rokonokra lehetne szűkíteni az együttműködést. Éppen ezért, nem lehet megalapozottan kijelenteni, hogy a csoportok közötti versengés adaptívnak tekinthető, ahogyan azt Sidanius és Pratto állítja (Sidanius–Pratto, 1999: 80). Ha így lenne, mit kezdenénk akkor egy olyan széles körben elterjedt viselkedési normával, mint a vendégbarátság?

A csoport különösen fontos szerepet kap a szociális dominanciáról, azaz az elnyomás természetességéről szóló elméletben, amely úgy ünnepli önmagát, mint minden eddigi hasznos elméletet magában foglaló, összekötő, az elemzés különböző szintjeit egyesítő koherens elméleti keretet (Sidanius–Pratto, 1999: 84). Való igaz, hogy kísérletet tettek arra, hogy valamennyi korábbi megközelítést alárendeljék a saját koncepciójuknak, amelyet viszont a szociobiológia téziseire építettek fel. A legfontosabb állításuk az, hogy „a csoport alapú elnyomás sok formája és ezek kulturális (például vallási) igazolásai azért olyan általánosan elterjedtek, mert ezeknek az emberi faj evolúciós története során túlélési értéke volt és van” (Sidanius–Pratto, 1993: 131). Azaz, állításuk szerint más csoportok *elnyomása fontos a túlélés szempontjából*. A következő, immár explicite meg nem fogalmazott tézisük, hogy *minden hierarchia elnyomó jellegű*. Ez következik ugyanis abból, ahogy az elnyomást, minden magyarázat nélkül felváltják és azonosítják a hierarchiával, és állítják, hogy minden társadalom kivétel nélkül hierarchikus volt és maradt (Sidanius–Pratto, 1993: 131; és 1999: 85). A harmadik tételük pedig az, hogy az emberiség szempontjából *az elnyomásként felfogott hierarchia hasznos* – erre következtethetünk ugyanis abból, hogy szerintük az emberi fajt hozzásegítette és hozzásegíti a túléléshez. Ezek a tételek azonban tévesek, Sidanius

elmélete hamis premissákra épül, és olyan benyomást kelt, mintha a szerzők a feje tetejére állították volna az anarchizmust. Az anarchizmus ugyanis mindenféle hatalom értelmét és hasznosságát tagadja, azt állítja, hogy a társadalom problémái a hatalom felszámolásával oldhatóak meg. Sidaniusék ennek éppen a fordítottját állítják: az elnyomás nemcsak örökkévaló, de az egyetlen igazán hasznos dolog is, szerintük valójában ez tette emberré az embert.

Az elnyomás hozzásegítette és hozzásegíti az emberiséget a túléléshez – így szól az első tétel. Azzal bizonyítják ezt, hogy azt állítják, az elnyomás különféle formái általánosan elterjedtek a történelemben és különféle társadalmakban. Vagyis – folytathatnánk a gondolatmenetet –, ami általánosan elterjedt, az biztosan jó, bármennyire rossz is, hisz különben nem létezne.⁹ Ebből pedig az következik, hogy fejtegetésük háttérében az a nem túl eredeti bölcsesség áll, hogy „ami létezik, az jó”. Be kell látnunk, hogy ez eléggé kevés annak igazolásához, hogy az elnyomás tette emberré az embert – másként fogalmazva, hogy csak az elnyomó igazából ember, az elnyomott nem az. Gondoljunk csak bele abba, hogyan is történhetett ez. Sajnos a szerzők nem osztják meg velünk ezt a tudást, pedig ez az elméletük egyik sarokpontja. Tegyük fel, hogy két a homo nembe tartozó csoport találkozott valamikor az előidőkben, vajon tényleg egymásnak estek, és az egyik le akarta igázni, esetleg ki akarta irtani a másikat, vagy inkább valami más történhetett? Erre még hipotetikus választ is csak akkor adhatunk, ha képesek vagyunk meghatározni a viselkedés paramétereit, be kell azonban látnunk, hogy erre igen kevés az esélyünk, mert csakis feltételezésekből indulhatunk ki, mert adataink szinte egyáltalán nincsenek. Éppen ezért nem mindegy, mit választunk, a választás pedig leginkább azt jeleníti meg, amit az emberről és a társadalomról mi hiszünk. Ha valaki abban hisz, hogy az ember biológiailag predeterminált és gonosz lény, akkor ennek megfelelően állítja majd össze a feltevéseit, és ha valaki abban hisz, hogy a társadalom az elnyomásra intézményesedett társulás, akkor ehhez fog paramétereket keresni. Annak viszont, aki kételkedik mindebben, mindenekeelőtt a feltevésekből felépített koncepció logikai struktúráját kell megvizsgálnia, mert ez a konstrukció adja meg az adatok jelentését, amelyből aztán a következtetéseket a koncepció hívei levonják. Példánkra visszatérve azt mondhatjuk, hogy semmit sem tudunk arról, mi történhetett egy-egy találkozás alkalmával az előidőkben, ezért mindenki csak a következményekből indulhat ki. A kérdés mindössze az, hogy mit tekinthetünk a homo nembe tartozó csoportok találkozásai eredményének? Az elnyomást és az agressziót, vagy inkább az emberi faj genetikai homogenitását, a mosolyt meg az empátiát? A korai emberi csoportok folytonos küzdelme a forrásokért jól ismert 19. századi és nem korábbi gondolat, maga Darwin is Malthustól vette kölcsön. Mégsem ártana feltenni a kérdést, hogy mennyi-

⁹ A társadalomtörténet, sőt a természettörténet sem érthető meg a funkcionalizmus axiómáiból kiindulva. A társadalomban bizonyosan nem igaz, hogy ami létezik, annak funkciója van, vagy valamilyen módon hasznos lenne.

ben segíthette az elnyomás az evolúciót egy olyan világban, ahol nemigen kellett meg-
harcolni a forrásokért, mert azok az emberi evolúció nagy részében bőven rendelkez-
zésre álltak. A mezőgazdasági forradalom előtti népesség sűrűsége¹⁰ és koncentrálat-
lansága egyébként is valószínűtlenné tesz mindenféle elnyomást, vagyis az emberi
evolúció szinte teljes ideje alatt létre sem jöhetett más csoportok elnyomása. Ehhez
jön még, hogy az ember valószínűleg nem is volt területi vadász (Hart–Sussman,
2009: 195). Már csak az a kérdés maradt megválaszolatlanul, hogy vajon hogyan já-
rulhatott hozzá a túléléshez mások elnyomása, ha az élelemtermelés kialakulása előtt
még csak esély sem volt rá, hogy ilyen előforduljon? Megkockáztathatjuk tehát azt az
állítást, hogy Sidanius és Pratto a saját elméleti igényeikhez igazították a prehistorikus
társadalmakról formált elképzeléseiket.

A szociális dominancia elméletének második tétele szerint minden hierarchia el-
nyomó jellegű, segédtetele pedig, hogy „az emberi társadalmak mindegyikére kivétel
nélkül jellemző, hogy csoportalapú társadalmi hierarchiák rendszereiként” szerveződ-
nek (Sidanius–Pratto, 1999: 85). A „kivétel nélkül mindegyik” kitétel megint visszavisz
bennünket a prehistorikus múltba, amelyről tényleg ki is jelentik, hogy „nyilvánvalóan”
a vadászó-gyűjtögető társadalmak tagjai sem voltak teljesen egyenlők (Sidanius–
Pratto, 1999: 89). Ettől eltekintve azonban a történeti időben gondolkodnak. Mivel
az egyenlőségre az elmélet nem ad meghatározást, azt kell feltételeznünk, hogy fog-
alomkészletében az csupán a hierarchia, azaz az elnyomás hiányaként értelmezhető.
A hierarchia általuk adott definíciója pedig a következő: „A hierarchikus társadalmi struk-
túra legegyszerűbb esetben egy vagy kevészámú domináns, egyeduralommal bíró,
valamint több alávetett csoportot takar” (Sidanius–Pratto, 1999: 85). Ez a meghatá-
rozás pontos abban az értelemben, hogy eleve tartalmazza az elnyomást, vagyis azt a
feltételezést, hogy ahol a hierarchia megtalálható, ott egyúttal elnyomás is van. Pontat-
lan viszont abban az értelemben, hogy csak és kizárólag egyetlen hierarchiatípust ismer
el, azt, amelyiket csoportok gyakorolnak és elnyomó jellegű. Ezáltal azt feltételezi, hogy
a kialakításában is a csoportoknak, illetve azok tagjainak van minden másnál fontosabb
szerepe, vagyis visszavezeti az elnyomást ahhoz a bizonyíthatatlan tételhez, hogy a
„társadalmi elnyomás legtöbb formája [...] a csoport alapú társadalmi hierarchia ki-
alakítására és fenntartására irányuló egyazon emberi hajlam kifejeződésének tekint-
hető” (Sidanius–Pratto, 1993: 131). Ezzel egy meglehetősen merev konstrukciót si-
került létrehozni, amelyből nincs kiút, és nincs alternatíva: az elnyomó hierarchiának
létre kell jönnie. Nem az az állítás a problematikus, hogy a történeti társadalmak hie-
rarchikusak – bár ezek a hierarchiák nagyon is különbözőek –, hanem az, hogy ebből

¹⁰ A Föld 12 000 évvel ezelőtti népességét nagyjából 3,4 millió főre becsülik, azaz a lakható területen 10 km²-
enként átlag egy ember élhetett a Földön (Henke–Tattersall, 2007: 1882), vagyis, ha átlag húsz-huszonöt főből
állt volna egy csoport, akkor kb. 200–250 km² lehetett egy-egy csoport területe, a Föld nagy része pedig lakha-
talan volt (sivatagok, jégmezők stb.).

a múltra és a jövőre vonatkozó parancsot, illetve törvényt formálnak, és elhiszik, hogy sohasem lehetett és sohasem lehet majd másként. Ez súlyos logikai hiba, de nézzük a részleteket, vagyis a hierarchia sajátosságait a szociális dominancia elméletében.

Elméletileg és gyakorlatilag is fontos kérdés, hogy tényleg azonosítható-e a hierarchia és az elnyomás. Sidanius és Pratto szerint a pozitív és a negatív javak egyenlőtlen, csoportoknak megfelelő eloszlása a csoportalapú hierarchia következménye, csakhogy ez egyetlen társadalomban sem jelent még elnyomást, megfosztottságot is csak akkor, ha az adott csoportnak egyébként joga lenne az adott javakra. Az elnyomás, akárcsak a hierarchia, nem rendelkezik univerzális, minden korszakban és minden társadalomban azonos tartalommal. Az evolúció társadalmi hatásait bizonyítani igyekvőknek éppen az az egyik legnagyobb módszertani hibájuk, hogy jelentéssémákkal dolgoznak, és ennek következtében minden társadalmat egyetlen, többnyire látens, vagyis nem tudatosított, meg nem határozott társadalomhoz és annak értékeihez mérnek. Valószínűleg ezért van szükségük arra, hogy ezeket az értékeket valamiféle archetípusból, az evolúció által meghatározott hajlamokból eredeztessék. Ennek következtében aztán minden egyes tételükből csak frázis lesz, amely valamennyi tényleges társadalomban érvénytelen. Az állítólagos hajlamokon, a hierarchián és az elnyomáson kívül semmit sem tudnak mondani arról, mitől különböznek a társadalmak. Ha valaki a planetológiában fogalmazna hasonlóképp, az bizonyára jelentősegteljesen jelenthetné ki, hogy minden bolygó legfontosabb tulajdonsága az, hogy gömbölyű, pontosabban rotációs ellipszoid, ami ugyan igaz, de semmit sem mond a bolygók különbségeiről és sajátosságairól, és legfeljebb annyit tudnánk meg belőle, hogy nincsenek kocka és piramis alakú bolygók.¹¹

A szociális dominancia elmélete a hierarchiákat három rétegződési rendszerre bontja, ezek mindegyikére jellemző, hogy bennük az egyik csoport anyagi és/vagy politikai fölényben van a másikkal szemben. A három rendszer a következő: életkori, nemi és az önkényes, vagyis bármi egyéb (Sidanius–Pratto, 1999: 87). Az első kettőt univerzálisnak tekinti az elmélet, az akármit pedig természetesen változónak. Unalmas lenne valamennyi ezzel összefüggő állításukat végiglemezni, ezért csak a nemi hierarchiára térek ki, mert ez gondolkodásuk minden sajátosságát megvilágítja. Állításuk szerint a „férfiuralom vastörvénye” az, hogy az uralkodó csoportokat férfiak alkotják (Sidanius–Pratto, 1993: 131). Szegény Ferdinand Lassalle, ha ezt megérhette volna! Az általa kitalált „vasbértörvény” ehhez képest semmi. A viccet félretéve, Lassalle a megváltoztathatatlanyságot akarta kifejezni ezzel a megfogalmazással, és feltételezem, ugyanerre szánták Sidaniusék is. Ha ez a „törvény” örökérvényű, akkor egyértelmű, hogy a férfiaknak uralkodniuk kell, másként megfogalmazva: a férfiak képtelenek nem uralkodni, hiszen szignifikánsabban dominanciaorientáltabbak, mint a nők, ezért az a szerepük,

¹¹ E hasonlat célja csupán az, hogy érzékeltesse, mennyire üres az eredeti tétel, viszont nem fordítható vissza, azaz nem vonható le belőle az a következtetés, hogy minden társadalom hierarchikus lett volna.

hogy a hierarchiát érvényre juttassák a társadalmi rendszerekben (Sidanius–Pratto, 1993: 134–135). Az egész koncepció egy meglehetősen szokványos, ám igencsak labilis elképzelésre épül: arra ugyanis, hogy a nők már az emberi nem történetének kezdetei óta fontos, de a hatalom szempontjából alárendelt szerepet játszottak, ugyanis „ők végezték a túléléshez szükséges javak gyűjtését és kontrollálását” (Sidanius – Pratto, 1999: 91). Ez a leírás eléggé emlékeztet az általános iskolai tankönyvekben még mindig meglévő 19. századi családképre: a papa dolgozni megy (illetve a régi időkben vadászni), a mama vigyáz a gyerekekre, és elvégzi a háztartási munkát (azaz ráérő idejében gyűjtöget egy kicsit). Azonban semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy ez valóban így lett volna, vagyis nem tudjuk milyen volt a korai emberi társadalmakban a nők és a férfiak közötti viszony és munkamegosztás, ha volt ilyen egyáltalán. Azt tudjuk, hogy a földművelő, állattenyésztő társadalmak megjelenése után a nők alárendelt helyzetben voltak. Ugyanakkor igaza lehet Hartnak és Sussmannak, hogy bár a keresztény és az iszlám kultúrákban szinte egyetemes a férfiuralom, ismerünk olyan társadalmakat is (például a Kalahári vadászai vagy a Közép-Afrikában élő mbuti pigmeusok), ahol teljesen azonosan oszlik meg a hatalom a nők és férfiak között. (Hart–Sussman: 197) A kérdés tehát az, hogy miért éppen a férfiuralmat igazoló séma alapján képzelet el a dominanciaelmélet a nemek közötti viszonyt a prehistorikus társadalmak esetében. Talán azért, mert így határozottabban lehet állítani, hogy a nők alávetettsége természeti törvény, azaz öröktől fogva és örökkön örökké létezik? Adatok nélkül azonban nem illik kategorikus állításokat tenni, még akkor sem, ha ezzel igazolni lehet egy elméletet.

A hierarchiák univerzalizására vonatkozó állítások a rendelkezésre álló adatok szerint alaptalanok és módszertanilag is megalapozatlanok. Azt viszont figyelembe kell vennünk, hogy a történeti társadalmak közül mindben megfigyelhető valamilyen jellegű hierarchia, és a nők is szinte mindenütt alárendelt helyzetben voltak. Elegendő-e ez ahhoz, hogy fenn lehessen tartani a szociális dominancia elméletét? Megítélésem szerint nem. A csoporturalom törvényének egyetemessége csak nagy üggyel-bajjal és csak trükkök bevetésével hitethető el. Ilyen trükk például, az idősebb korosztályok örökörvényű uralmának bizonyításakor a „középkorúak” bevonása az uralkodó életkori csoportba, aminek következtében csupán a gyermekek és a fiatalok maradnak hatalom nélkül. Eltekintve attól, hogy a gyermekek jogait egy ideje már törvények és intézmények védik, a szülők és az idősebbek uralma talán csak a nemzeti társadalmak bizonyos típusaiban volt összefüggésben az életkorukkal. A trükk technikája ez: hagyd figyelmen kívül a hatalmat létrehozó és újraszülő folyamatok közül azokat, amelyek zavarják az elméletet, és akkor ráhúzhatod a történelem nagymértékben különböző jelenségeire a legsemmitmondóbb sémákat is. A történelem számtalan különböző társadalmát nem lehet Prokrusztész módjára egy, vagy néhány olyan sémába beleerőszakolni, amelyek a jelenlegi társadalmat reprezentálják leegyszerűsített

formában, és főleg nem lehet mindezzel igazolni a jelenbeli anomáliák létezését. A szociális dominancia módszere tehát a következő:

1. Mindaz, ami van, csak azért létezhet, mert

a) mindig is létezett,

b) természeti törvény erejénél fogva léteznie kell, vagyis örökvényű.

2. Ezáltal a most létező örökkévalóvá válik, és ami örökkévaló, annak ma is léteznie kell, hiszen az 1. a) és a 1. b) pontok, a tudományos logika nagyobb dicsőségére, tulajdonképpen tautológiát alkotnak. A kör bezárult: A nőket el kell nyomni, az előítélet pedig megszüntethetetlen. Ez az elmélet azt javasolja, hogy „az előítéletet és a diszkriminációt ne tekintsük a közösség patológikus állapotának [...] ehelyett tekintsük az előítéletet, a diszkriminációt és az elnyomást a politika legbensőbb lényegét alkotó normál vagy alapállapotnak” (Sidanius–Pratto, 1993: 160).

Ezek után térhetünk át a harmadik alaptételre, amely szerint az elnyomás hasznos. Vajon melyik területen segíthette és segítheti hozzá az emberiséget a túléléshez az elnyomás? Fennállt-e, fennállhatott-e bármilyen vetélkedés a korosztályok között azokban a társadalmakban, amelyekben a várható életkor a maihoz képest rendkívül alacsony, a halálozási ráta pedig igen magas, az idősebb korosztályok aránya a társadalomban meglehetősen alacsony, mondhatni jelentéktelen lehetett? Ennek eléggé kevés az esélye, de tegyük fel, hogy valóban létezett ilyen vetélkedés, akkor vajon milyen evolúciós hasznót hozhatott volna a fiatalabbak elnyomása? Valószínűleg semmilyen, és ugyanez a helyzet a nők elnyomásával is. Ha pedig ez így van, akkor csak valamiféle homályos társadalmi haszon maradhat, amit úgy fogalmazhatunk meg, hogy az a társadalom, amelyikben elnyomás van életképesebb, mint az, amelyikben nincsen. Itt viszont az a probléma, hogy ez semmiképpen sem igazolható, ha az elmélet azon állítását elfogadjuk, hogy egyetemes szabály az elnyomás, ekkor ugyanis csak és kizárólag elnyomó társadalmak vetélkedhetnek egymással. Ha nem fogadjuk el az egyetemesség tételét, akkor pedig le kell mondanunk a minden helyzetre érvényes ítéletről. Nagyon valószínű azonban, hogy a hasznosság nem a vetélkedő társadalmak között mutatható ki, az elnyomás ugyanis mindenekelőtt az elnyomóknak hasznos (egy ideig és bizonyos feltételek esetén). A társadalmi elnyomás mindig is lehetővé tette, hogy gyatra képességekkel rendelkező emberek megőrizték társadalmi pozíciójukat, vagyonukat és döntési lehetőségeiket. Sidanius elméletével ellentétben az *elnyomást sokkal inkább tekinthetjük a társadalmi alkalmatlanság kompenzációjára (erőszakkal) létrehozott rendszernek*. Az elnyomás ugyanis olyan szisztéma, amelyben a hatalom birtoklása garantálja a fizikailag, intellektuálisan és erkölcsileg silány, alkalmatlan emberek uralkodását a többiek felett, vagyis igyekszik zárttá tenni a társadalmi folyamatokat, ezzel viszont a társadalom elveszíti az alkalmazkodóképességét. Az eredmény tehát éppen a fordítottja annak, mint amit a szociális dominancia elmélete állít.

Alapos okunk van tehát feltételezni, hogy az evolúciós, és az abból kiinduló más társadalomelméletek inkább apologetikus, ideológiai, mintsem tudományos

konstrukciók. Sem kiindulópontjai, sem állításai nem fogadhatóak tehát el, hacsak nem ugyanazt az ideológiát vallja valaki, mint ezen elméletek hívei. Úgy tűnik tehát, hogy nem született tudományos szempontból adekvát válasz a harmadik korszak kérdéseire. (Bár az önmagában is izgalmas kérdés, hogy miért jöhettek létre és terjedhettek el ezek az ideológiai konstrukciók az elmúlt évtizedekben.) Sem a még mindig az ismeretelméletre alapozott pszichológia, sem pedig az embert az időből kiemelő szociobiológia nem volt képes plauzibilis megoldást kínálni. Ezen az úton továbbhaladva előbb-utóbb megszűnik a tudomány. A másik út az, hogy a társadalmi jelenségeket annak tekintjük, amik: társadalmiak, vagyis változó feltételek, emberek, cselekvések és következmények egymásra hatásának.

Vissza a 19. századba?

Bármennyi is a hasonlóság, mégis jelentős különbség van a 19. századi szociáldarwinista és a 20. század végi szociobiológiai és evolúciós teóriák között. A 19. század hitt benne, hogy az ember biológiai fejlődése és társadalomtörténete a természetből való kiemelkedés folyamata. Sőt, abban is hitt, hogy az ember nemcsak kiemelkedett a természetből, hanem uralkodni is képessé vált rajta. Az akkori társadalomtudomány számára az volt a kérdés, mit és miért hozott magával az ember a természetből a társadalomba. Hogyan válhatott el attól, ha mégis természeti lény maradt? Vajon minden ember egyformán kiemelkedett-e a természetből, vagy csupán egyes népek és egyes társadalmi csoportok tehették meg ezt? Az ember vajon társadalmi lénnyé vált-e, és a természetet, legalábbis annak törvényekkel leírható voltát maga a társadalom őrizte-e meg? Ezekre a kérdésekre például teljesen eltérő választ adott Herbert Spencer és Karl Marx, valamint a század végén kialakuló szociológia.

Spencer válasza úgy hangzott, hogy az ember természetből való kiemelkedése azonos azzal a folyamattal, ami az embert, mint biológiai lényt létrehozta. Ebből következően a társadalmat a természet legfejlettebb organizmusának tekintette. Az ő szemében azonban az egyes népek nem egyformán emelkedtek ki a természetből, mivel pedig az ember valójában csak az, aki erre képes volt, hierarchikus különbséget feltételezett a társadalomban, illetve a világon uralkodók és az alávetettek között. Marx ezzel szemben semmilyen természeti különbséget nem feltételezett az egyes népek között, az ő számára az ember univerzális lény volt. A különbséget magában a társadalomban látta, pontosabban abban, hogy a társadalomnak saját, a természettől különböző törvényei alakultak ki. Ezek maguk is természeti jellegűek – vélte –, de ugyanúgy különböznek a természet törvényeitől, mint a fizika törvényei az élővilágétól. Mindketten ugyanabban hittek, de egészen más válaszokat adtak ugyanazokra a kérdésekre.

A 20. század végére a természetet legyőzni akaró ember nevetségessé, erőlködése pedig rémtettekké változott. Ma már teljesen értelmetlen harcolni a természettel, mint ahogy az ember és a természet közötti távolság sem látszik olyan nagy, mint korábban. Az embert inkább a természet részeként, a természetet pedig az ember „részeként”, vagyis kölcsönhatásban, egymást feltételezve képzeljük el. Ezt megelőzően a 20. század nagy részében az ember természetét és hajlamait (ha vannak ilyenek egyáltalán) a társadalomból vezették le (lásd például Fromm, 2002: 21). Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az embert úgy képzeljük el, mint aki ura a saját természetének, vagy úgy, hogyha a társadalmat tekintjük annak a „természetnek”, amely meghatározza, mi „természetes” és mi nem. Akár így, akár úgy, mindkét esetben – ahogyan Gordon Childe híres könyvének címében megfogalmazta – az ember önmaga alkotója (Childe, 1936). Ahhoz, hogy az embert ismét az evolúció által biológiailag meghatározott lénynek képzeljék el, kétségeknek kellett felmerülniük az önállóságát, azaz a szabadságát illetően. Az önmagát alkotó ember a saját tetteitől függ, ezért szabad. A hierarchiát és az erkölcsöt az evolúció során, az elődeitől öröklött ember nem ura önmagának, kiszolgáltatott mindannak, ami százezer évvel korábban mások tettek és, ami velük történt. Ebben egy, a természet és az ember viszonyára vonatkozó nagyon fontos új hit rejlik. Az ugyanis, hogy amit elődeink, vagy mi magunk teszünk a természettel és/vagy a társadalommal, az nem múlik el nyomtalanul, következményeit, ha nem is örökre, de sokáig viselnünk kell. A tetteink nemcsak szabaddá, de kiszolgáltatottá is tehetnek/tesznek bennünket. Ha nem is pontosan, de talán valahogyan így lehet megfogalmazni azt az alaphitét (pisztómát), amelyet az evolúciós elmélet hívei is kibontani igyekeznek. Más kérdés, hogy számunkra elfogadhatatlanok a következtetések és a konstrukciók. Bizonyosan lesznek még újabb elméleti válaszok, amelyek majd más, elfogadhatóbb megoldásokat kínálnak. Valójában tehát még nem kanyarodott vissza a tudomány a 19. századba, de az sem lehetetlen, hogy ez megtörténik.

Felhasznált irodalom

- Alexander, Jeffrey C.: *Szociológiai elmélet a II. világháború után* (1987), Balassi, Budapest, 1996
- Alexander B. – Lenhossék M. (szerk.): *Az ember*, Műveltség könyvtára, 1907
- Allport, Gordon W.: *Az előtétel* (1954), Osiris, Budapest, 1999
- Becker, Howard S.: *Outsiders: Studies in sociology of deviance*, Free Press of Glencoe, Glencoe, 1963 (magyarul részlet: Becker, Howard S.: „A kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémaköréből” in: Andorka Rudolf – Buda Béla – Cseh-Szombathy László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*, Gondolat, Budapest, 1974, 80–113.)
- Bitterli, Urs: *„Vadak” és „civilizáltak”. Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, Gondolat, Budapest, 1982

- Bogardus, E. S.: The problem of personality in the urban environment, E. W. Burgess (ed.): *The urban community*, The University of Chicago Press, Chicago, 1925, pp. 48–54.
- Callaway, Ewen: The age of Neanderthal personal genomics begins, *Nature*, Newsblog, 2011. dec. 16. <http://blogs.nature.com/news/2011/12/the-age-of-neanderthal-personal-genomics-begins.html>
- Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása* (1996), Gondolat – Infonia, 2005
- Cela-Conde, Camilo J. – Ayala, Francisco J.: *Human evolution. Trails from the past*, Oxford University Press, New York, 2007
- Childe, Gordon: *Man makes himself*, London, 1936
- Evrie, J. H. von: *White supremacy and negro subordination or, negroes a subordinate race, and (so-called) slavery its normal condition*, Van Evrie & co., New York, 1868
- Faris, Ellsworth: „The nature of human nature” in: E. W. Burgess (ed.): *The urban community*, The University of Chicago Press, Chicago, 1925, pp. 21–37.
- Freeman, R. Austin: *Social Decay and Regeneration*, Constable and Company Ltd., New York, 1921,
- Fromm, Erich: *Menekülés a szabadság elől*, Napvilág, Budapest, 2002
- George, Henry: *Social Problems*, Doubleday & McClure Co., 1898
- Greenwood, John D.: *The disappearance of the social in American social psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004
- Hart, Donna – Sussman, Robert W.: *Man the hunted. Primates, predators, and human evolution*, Westview Press, 2009
- Henke, Winfried – Tattersall, Ian (eds.): *Handbook of Paleoanthropology*, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York, 2007
- Hunyady György: A társadalmi csoportok értékelő megkülönböztetése: váltott kutatási perspektívák; Sidanius, Jim – Pratto, Felicia: *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete* (1999), Osiris, Budapest, 2005
- Katz, Daniel – Schanck, Richard L.: *Social psychology*, J. Wiley & Sons, Inc., New York, 1938
- Lippmann, Walter: *Public opinion*, Harcourt, Brace and Company, Inc. New York, 1922
- Lombroso, Cesare: *L’Uomo delinquente*, Hoepli, 1876
- Lyons, C. J.: Community (dis)organization and racially motivated crime, *American Journal of Sociology*, 113, 2007, 815–863
- Kende Anna – Vajda Róza: „Bevezető. Tetten ért tudomány” in: Kende Anna – Vajda Róza (válogatta és szerkesztette): *Rasszizmus a tudományban*, Napvilág, Budapest, 2008, p. 7–30.
- McGregor, Alan: „The evolutionary function of prejudice” *The Mankind Quarterly*, Spring/Summer 1986, pp. 277–284.
- McGuire, William J.: A poli-pszi kapcsolat: egy hosszú történet három szakasza (1993), Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*, Osiris, Budapest, 1998, pp. 20–41.
- Mayell, Hillary: „When Did »Modern« Behavior Emerge in Humans?” *National Geographic News*, 2010. október 28. http://news.nationalgeographic.com/news/2003/02/0220_030220_humanorigins2.html

- Omi, Michael – Winant, Howard: „A rassz paradigmái: etnicitás, osztály és nemzet” in: Kende Anna – Vajda Róza (válogatta és szerkesztette): *Rasszizmus a tudományban*, Budapest, Napvilág, 2008, pp. 55–99.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia: Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája (1993), Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*, Osiris, Budapest, 1998, pp. 130–164.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia: *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete* (1999), Osiris, Budapest, 2005
- Smith, Samuel G.: *Social Pathology*, The Macmillan Company, New York, 1912
- Spencer, Herbert: *The principles of sociology*, Vol. I., New York, D. Appleton and Company, 1897
- Whitley, Bernar E. – Kite, Mary E.: *The psychology of prejudice and discrimination*, Wadsworth, Cengage Learning, 2010

Fleck Zoltán

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI

A jogrendszer társadalmi elfogadottsága, a jogi normákkal, intézményekkel kapcsolatos attitűdök a jog működésének lényeges elemei, a joghoz fűződő elvárások és értékelések alapvetően meghatározzák az állami szabályozás lehetőségeit. A hazai jogtudat-vizsgálatok a joggal kapcsolatos vélekedések szociális tagolódását, néhány intézmény elfogadottságát a hagyományos attitűdvizsgálat módszereivel kutatták.¹ Ezek többnyire az úgynevezett külső jogi kultúra állapotáról tudósítottak, amennyiben a nem jogászok joghoz való viszonyát vizsgálták. A jogászai szakma jogtudatának, vagyis a belső jogi kultúra feltárásának Magyarországon nincs erős hagyománya. A szakmai önreflexió egyes jogi kultúrákban része a professzionális képzésnek, a közbeszédnek és ezzel a hatalomgyakorlás nyilvános ellenőrzésének is. Nyomós érdek fűződik ahhoz, hogy a jogrendszert működtető szakmák joggal kapcsolatos felfogását, attitűdjeit és a hivatásgyakorlók által vallott társadalmi, morális értékeket a közvélemény megismerje. Ez az ismeret hatással lehet a jogászképzés tartalmáról folyó vitára, a szakmai kiválasztás rendszerére és a belső képzési irányokra is.

Hasonlóan fontos a fiatal, iskoláskorú generációk jogi szocializációjának fejlesztése szempontjából annak ismerete, hogy a fiatalok az új tudások és értékek iránt nyitott időszakban milyen attitűdökkel, viszonyulásokkal rendelkeznek. A rendszerváltás utáni magyar társadalom értékrendszeréről számos kutatás szól. Nincs közöttük ellentmondás: egy bezárkózó, bizalmatlan, intoleráns társadalom képe rajzolódik ki, az összehasonlító értékvizsgálatok szerint közelebb a kelet-európai, ortodox régióhoz, mint a közép-európaihoz. (TÁRKI, 2009) Az inkább zárt, paternalista, bizalmatlan, a piacot elutasító, a szabadságokhoz ellentmondásosan viszonyuló társadalom képe két évtizeddel a rendszerváltás után magyarázatokkal igényel. (Terestyéni, 2011) Az elégedettség vagy frusztráció, a boldogság vagy apátia, valamint az ezekhez kapcsolódó érzelmi hullámok történelmi korszakokon átívelő jellegét az első fejezetben említett szociálpszichológiai kutatások érzékletesen bemutatták.² A magyarázatok azonban nem elégedhetnek meg a hagyományok vagy a nemzeti jelleg hangsúlyozásával, ahogy a környező országokhoz képest is erős idegenellenesség szívósságát sem lehet pusztán a gazdasági válság következtében lecsúszó csoportok frusztrációival magyarázni. A szélsőjobboldali

¹ A jogtudat kutatásának összefoglalását nyújtja Vinnai, 2011

² Legutóbb Hunyady, 2010

ideológiák vonzása a fiatalokra az intézmények kudarcával, illetve az intézményeket létrehozó elitek felelőtlenségével is kapcsolatos. (Csepeli–Murányi–Prazsák, 2011)

Az idegeneket konzekvensen befogadók aránya nem emelkedik 10% fölé, és az elmúlt két évtizedben a minden idegen csoporttal szemben mereven elutasítók aránya ritkán csökken 30% alá. A társadalom többsége szelektív módon idegenellenes, bizonyos csoportokkal szemben elutasító. (Dencső–Sík, 2010 és Bernát, 2010) Csákó Mihály kutatásai szerint az iskoláskorúak is hasonló arányú idegenellenességet tanúsítanak. Az egyes etnikumokkal és nemzetekkel szembeni ellenérzést azzal mérték, hogy a megkérdezetteket zavarná-e, ha a padtársuk valamely idegen csoporthoz tartozna. 2010-ben a fővárosi hetedikesek 16,6%-át zavarná, ha fekete-afrikai lenne a padtársuk, csaknem 20 százalékukat zavarná a kínai és 22,7 százalékukat az arab padtárs, sőt, csaknem 30 százalékukat a román is. A társadalmi integráció súlyos kudarcáról tudósít, hogy 53,3 % válaszolta azt, hogy zavarná a cigány padtárs és 31,7%-ot a zsidó. (Csákó, 2011) A tizenévesek szerint a kisebbségi jogok érvényesülése tartozik a legkevésbé a demokrácia fogalmához. (Murányi, 2010) Murányi István kutatásai szerint két állampolgári kultúra, felfogás, értelmezés különíthető el a tizenévesek körében: egy nemzeti és egy egalitáriánus, és mérései szerint az előbbi a domináns. Számukra központi helyen szerepel a magyar állampolgár kötelességei között, hogy szeresse a nemzeti zászlót, képes legyen meghalni Magyarorszáért. A gyengébb pozícióban levő egalitáriánus állampolgár-felfogás szerint elvárható, a válaszadók által magasan értékelt magatartás a kisebbségek jogainak tiszteletben tartása, a meggyőződéses kiállás az emberek egyenlősége mellett és a rászorulóknak segítése. Az oktatáskutatók feltételezése szerint a középiskolás korosztály politikai értékeivel kapcsolatos magyarázatok között az oktatási rendszer sajátosságai fontos szerepet játszanak. (Csákó, 2004 és Murányi–Szabó, 2007) Mindezek alapján az iskolás korosztály vélemény-szerveződésében az intézmény kultúrájának jelentősége kiemelkedő.

Az említett vizsgálatokhoz képest az elméleti kiindulópontokat és a módszereket tekintve is különböző megközelítést használt Váriné Szilágyi Ibolya a tizenévesek jogi érzékenységet vizsgáló kutatásaiban. A szabad és szelektív asszociációs kérdések esetében a legnagyobb válaszhiány a szolidaritás esetében volt tapasztalható, érzékelhető volt, hogy hiányzik e fogalom társadalmi-politikai jelentése, kizárólag személyközi, az empátiára utaló értelmezése létezik. A normatív tartalmú elvárások között a formális, autoriter, büntető jellegűek dominálnak a konfliktusoldás, konszenzuseresés rovására. (Váriné, 2010) Az asszociációs vizsgálatban a legszorosabb kapcsolat a biztonság, felelősség és fegyelem között volt, viszont konfliktushelyzetekben a tizenévesek nagyfokú tájékozatlanságot, bizonytalanságot árultak el a jogi eszközök használatát illetően.

A diplomások, illetve leendő diplomások körében végzett előítéletkutatások szerint az elit legalább olyan mértékben mutatja az intoleráns véleménysszerveződés jeleit, mint a társadalom egésze. (Kovács, 1997, Vásárhelyi, 2004). Saját kutatásunk

szempontjából jelentős és szinte példa nélküli előzménynek számítanak Kelemen László vizsgálatai, amelyekkel a joghallgatók joggal kapcsolatos attitűdjeit igyekezett feltárni. (Kelemen, 2009) A survey típusú kutatásának eredményei szerint a laikusok és a joghallgatók bűnözéssel kapcsolatos szemlélete között nem volt lényeges különbség, a szakmai ismeretek nem befolyásolták a válaszadók nézeteit, és a tényleges bűnözési folyamatokat illetően sem voltak tájékozottabbak a joghallgatók. Egy későbbi elemzésében a szerző alig talált különbséget a laikus és jogász megkérdezettek között a halálbüntetés visszaállításaának igénye vagy az állam büntető hatalmának szélesítése tekintetében. (Kelemen, 2011) Néhány évvel korábban Szabó Ildikó és Örkény Antal tizenévesek körében végzett kutatása sem tudott a halálbüntetés támogatottsága tekintetében számottevő különbségeket felfedezni a különböző iskolatípusok között: a szakmunkástanulók 69, a gimnazisták 64 százaléka viszonyult pozitív módon a halálbüntetéshez, amelynek a magyar jogrendszerből való eltávolítása a rendszerváltás utáni időszak egyik legfontosabb szimbolikus, az élet és emberi méltóság tiszteletét kifejező aktusa volt. (Szabó–Örkény, 1998) Ezek az eredmények is azt igazolják, hogy a formális képzés nem tud részt venni a jogállami értékek megerősítésében.

A jelen, szintén survey típusú kutatást 2011-ben, speciális mintavételi csoportban, a joghallgatók és leendő rendőrtisztek körében folytattuk.³ A kutatás előzménye egy korábbi, a Rendőrtiszti Főiskolán Krémer Ferenc által elvégzett hasonló felmérés, amelynek eredményeit bevontuk az elemzés körébe. A vizsgálat célja e két, a jogállam működtetése szempontjából kiemelkedő jelentőségű szakma körében a képzés során érvényesülő értékátadási folyamatok feltárása, ezen belül hangsúlyozottan a hallgatók előítéletessége mértékének, dimenzióinak vizsgálata. A kutatás szakmai attitűdjük, a jogász, illetve rendőri szerepfelfogások vizsgálata mellett kiterjedt arra is, hogy ezek kialakulását mennyiben és milyen irányban befolyásolta az egyetemi oktatás. Emellett célja volt a diákok társadalomképének, főképpen pedig egyes, kisebbségként definiált csoportokhoz való viszonyuknak, és ezek dinamikájának feltárása, és annak vizsgálata, hogy a felsőoktatás mennyiben célozza és végzi hatékonyan a demokratikus, jogállami értékek, különösképpen pedig a szolidáris, befogadó társadalom értékeinek közvetítését, átadását.

A következő fejezetben részletesen bemutatjuk a vizsgálat előítélet-kutatási vonatkozásait, elméleti koncepcióját és eredményeit. Az értékátadási folyamatokra vonatkozó elemzést külön, a V. fejezetben közöljük.

³ A minta leírását ld. a Függelék 1. pontjában.

Felhasznált irodalom

- Bernát Anikó: „Integráció a fejekben: a romák társadalmi integrációjának észlelése a lakosság körében” in: Kolosi, Tóth (szerk.): *Társadalmi Riport*, 2010, TÁRKI, 2010, 312–326.
- Csákó Mihály: „Idegenellenesség iskoláskorban” *Educatio*, 2011/II., 181–193.
- Csákó Mihály: „Ifjúság és politika” *Educatio*, 2004/IV., 535–550.
- Csepeli György, Murányi István, Prazsák Gergő: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*, Apeiron Kiadó, 2011
- Dencső Blanka – Sík Endre: „Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon” *Educatio*, 2007/I., 50–66.
- Hunyady György: *A társadalmi közérzet hullámverése*, Napvilág Kiadó, 2010
- Kelemen László: *Joghallgatók a jogról – szociálpszichológiai kutatás*, Printer Kiadói Csoport, 2009.
- Kelemen László: *Miként vélekedünk a jogról? – szociálpszichológiai kutatás*, Line Design Kiadó, 2010.
- Kelemen László: *Jog és társadalom*, kézirat, 2011.
- Kovács András: *A különbség köztünk van. Az antiszemitizmus és a fiatal elit*. Cserépfalvi, 1997.
- Murányi István – Szabó Ildikó: „Középiskolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma” *Educatio*, 2007/I., 38–49.
- Murányi István: „Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya” *Új Ifjúsági Szemle*, 2010/VIII. évf. 1. szám, 49–58.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*, Minoritás Alapítvány, 1998.
- TÁRKI: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*, TÁRKI, 2009 http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/osszefoglalo_kepviselok_091026.pdf
- Terestyéni Tamás: *Kompország a nyugat iskolájában. A társadalmak szerveződéséről*, Gondolat, 2011
- Váriné Szilágyi Ibolya: *Jogtudatról – alulnézetben. Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége*, L'Harmattan, 2010.
- Vásárhelyi Mária: „Az ám, hazám!” *Élet és Irodalom*, XLVIII. 4., 2004 február 27.
- Vinnai Edina: *Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat*, kézirat, 2010

Krémer Ferenc

AZ ELŐÍTÉLET ÉS A DISZKRIMINÁCIÓ KULTURÁLIS MINTÁI A JOGHALLGATÓK ÉS LEENDŐ RENDŐRTISZTEK GONDOLKODÁSÁBAN

A kutatás koncepciója

Összefoglalva mindazt, amire az előítélet-elméletek történetének és kiindulópontjainak vázlatos vizsgálata során jutottunk, úgy véljük, az előítéletek és a diszkrimináció nem eredhetnek ősi hajlamokból, nem vezethetők le a társadalmi világ megismeréséből, akár hamisnak, akár normál jellegű folyamat eredményének tekintjük a lenéző-megkülönböztető állásfoglalásokat. Az előítélet is, mint minden egyéb elképzelés, felfogás és magatartás a meghatározó tényezőktől függő, változó társadalmi jelenség. Nem érdemes úgy elképzelni az ezt leíró és magyarázó teóriákat, mint amelyek egy változatlan jellegű és tartalmú természeti objektumot igyekeznek jól vagy rosszul megragadni, ekkor ugyanis mindig a legutóbbi feltevéseket látjuk majd a leghitelesebbeknek, a legpontosabbaknak, függetlenül attól, hogy melyik társadalom melyik korszakára vonatkoztatjuk, ez pedig meglehetősen hamis viszonyt alakíthat ki mind magához a tudományhoz, mind pedig a kutatott jelenségekhez. Egy adott elmélet csak abban a közegben érvényes, illetve „igaz”, amelyben létrejön, amelyből a kérdéseit megformálja, és amelyekre vonatkozóan megválaszolja azokat. Sem a korábbiakra, sem a későbbiekre vonatkozóan nem tekinthető igaznak.

Az előítélet-elméletek történeti variánsainak elemzése során két tényezőt vettünk figyelembe: a társadalom fogalmát és a hierarchia jellegét. Mindkettő tekintetében el kell térnünk bizonyos mértékig az I. fejezetben vázolt Castells-féle leírástól. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy nemigen tudok emberek nélküli, csak struktúrákból, törvényekből vagy csak folyamatokból, illetve hálózatokból álló társadalmat elképzelni. Figyelembe kell tehát vennünk azt, ahogyan az egyének részt vesznek a folyamatokban és/vagy pozíciókat foglalnak el a struktúrákban vagy hálózatokban. A társadalmak olyan képződmények, amelyeket lehetetlen egyszer s mindenkorra objektíválni. Bármilyen intézményben, viszonyban, szabályban vagy bármi egyébben is akarjuk rögzíteni a társadalom viszonyait, azt lehetetlenné teszi az, hogy mindezeket cselekvéseknek kell fenntartaniuk. Az állandósághoz és a változatlansághoz tehát azt kellene feltételeznünk, hogy a társadalmi térben és időben mindig, mindenki ugyanúgy viselkedik. Ez azonban nem csak a generációk váltakozása miatt tűnik lehetetlenné. Ahogyan azt a jogállami kultúra és az oktatás összefüggéseiről szóló IV. fejezet is hangsúlyozza, minden intézmény, minden viszony és maga a hierarchia is naponta ezer

módon születik újjá az egyének cselekvéseiben. Az intézmények, viszonyok és szabályok csupán ezek következményeiként léteznek, és mint ilyenek az újabb cselekvések feltételeiként jelennek meg. Amennyiben pedig az embert szabálykövető, rendszerekhez alkalmazkodó, vagy netán biológiailag predesztinált lénynek fogjuk fel, ahogyan a 20. század jó részében tették, akkor ugyan könnyedén megmagyarázható a társadalmi viszonyok és jelenségek stabilitása, de nemigen lehet mit kezdeni a változásokkal. Mindkét idézett felfogás súlyos önellentmondásoktól terhes, így egyiktől sem várható, hogy magyarázatot adjon a társadalom változására és inkonzisztens jellegére, egészen pontosan arra, hogyan lehetséges, hogy inkonzisztens, ellentmondásos folyamatok relatíve stabil társadalmakat eredményeznek.

Mindezeket figyelembe véve kutatásunkban a következő feltevésekből indultunk ki: Elsősorban abból, hogy minden egyes egyén aktív kölcsönhatásban van társadalmi környezetével, amelynek hatásait kérdésekké fogalmazza, és a már készen lévő válaszokat, vagyis a felkínált sémákat is mindig újraformálja. A társadalom nem létezhet anélkül, hogy a tagjai koncepcionálisan és gyakorlatilag folyamatosan meg ne konstruálnák. A kutatás célja éppen ennek a konstrukciós folyamatnak a megfigyelése, amely nélkül az intézmények képtelenek lennének fenntartani azokat az eseményvalószínűségeket, amelyek a stabilitást és a változást egyaránt garantálhatják. Amikor az egyének egymással közvetlenül vagy az intézményeken keresztül kapcsolatba lépnek, egymásról és cselekvéseik feltételeiről véleményeket formálnak és ítéleteket alkotnak, éppen akkor alkotják meg azt a *közös valóságot*, amelyet helyesnek és a maguk számára elfogadhatónak tartanak, egy közös valóságot, amelyben bizonyos eseményeknek nagyobb a valószínűsége, mint másoknak. A társadalom tehát a feltételek folyamatosan változó és megújuló konstrukciójának közös valósága, amelyben az ember a saját tetteivel és gondolataival találja szemben magát.

Kutatásunk ennek a végtelen konstrukciós folyamatnak egyetlen szeletét, a társadalmi hatalmat megalkotó szempontokat vizsgálja a közhatalom két intézményében, a joghallgatók és a leendő rendőrtisztek között. Feltevésünk az, hogy miként a társadalom minden szegletében, a formális hatalmi struktúrákat a közhatalom intézményeiben is kiegészítik a hatalom informális hálózatai és kultúrái. Ez utóbbiak egyik legfontosabb eleme és determinánsa a helyesen működő hatalom tudati konstrukciója, amelyet kapcsolatba hozhatunk a szakmai szocializációval, illetve a társadalom azon területén élőknek az elvárásaival, ahonnan a hallgatók érkeznek. A kutatásban mindezt csupán egyetlen oldalról, a hallgatók felől nézhetjük meg, a mércét, amelyhez a választék viszonyítani tudjuk, az a feltevés alkotja, hogy egy demokratikus polgári társadalomban a *közhatalom intézményeinek a társadalom valamennyi területén nemcsak őriznie, de elő is kell segítenie az egyének egyenlőségét*. A válaszokból kialakuló kulturális mintázatok jelzik, milyen jellegű formális és informális hierarchiát tartanak elfogadhatónak a hallgatók. A közhatalmi intézmények felépítését és működésmódját a politikusok és az intézmények menedzsmentje határozza meg úgy, hogy az intézmények az egyenlőséget, illetve az egyenlőtlenséget a helyesnek és igazolhatónak tartott módon osszák el a

társadalomban. Már e két, a formális követelményeket eldöntő erő között is sok eltérést és ellentmondást találhatunk, az egyetemi hallgatók pedig ezekkel az ellentmondásokkal és az ezekhez kapcsolódó, azokat átrendező informális rendszerekkel is találkozhatnak az oktatás során. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az egyetem bizonyos értelemben megjeleníti számukra ezeknek az intézményeknek a belső ellentmondásait is, és a hallgatók bár az egyetemhez tartoznak, szakmájukhoz való viszonyukban mégis jelen van valamilyen módon a társadalmi elvárás.

Amit a hallgatók válaszaiból kiolvashatunk, az egy, a helyes hierarchiára vonatkozó elvárásstruktúra. A jog- és rendőrtisztahallgatók, hasonlóan másokhoz, nem közömbös, meghatározatlan egyénekként viszonyulnak azokhoz a különböző sajátosságokkal megjelölt egyénekhez, akikből a hierarchiaképződés koordinátái által kijelölt térben megkonstruálják a csoportokat. Mivel pedig ezek a koordináták attól függően változnak, hogy részese-e valaki a köz- és magánhatalmi rendszereknek vagy sem, azaz, hogy milyen hierarchiaképző tényezőkhöz van hozzáférése, más és más hierarchiát definiálnak a társadalom egyes szegmenseiben. A hierarchiát úgy foghatjuk fel, mint a társadalmi hatalom elosztását. Ennek módja és elvei határozzák meg a típusát, és bár minden hierarchia szintekre oszlik, az azok közötti átjárás lehetősége, azaz a szintek elválasztottsága és zártsága nagyon különböző lehet. A hierarchiák változása, korábbi formáinak leépülése, főleg az ipari forradalmat követően meglehetősen felgyorsult és mára számos korábbi rendező elv értelmét veszítette, ami akár úgy is megjelenhet, mint minden hierarchia felbomlása, mint valamiféle káosz, amelyben mindenkinek magának kell rendet találnia. *A lenéző-megkülönböztető ítéleteket és cselekvéseket (az előítéletet és a diszkriminációt) a hierarchiaképzés módjának, még pontosabban egy zárt, átjárhatatlan rétegekből álló hierarchia létrehozására tett kísérletnek tekinthetjük.* Nem mindegy, hogy egy adott hierarchia szintjein elhelyezkedőket mi választja el egymástól. Ahhoz, hogy ezek a szintek valóban mereven elkülönítettek lehessenek, arra van szükség, hogy az egyes szinteken lévők már potenciálisan se juthassanak hozzá ugyanolyan mértékben és módon a közjavakhoz, mint mások: vagyis, ne juthassanak hozzá azokhoz a javakhoz, amelyek használatából egy demokráciában senki sem zárható ki, és amelyek használati lehetőségét nem csökkenti az, ha mások is igénybe veszik. Az előítéletet tehát ebben a kutatásban a hierarchiaképzésen belül úgy definiáljuk, mint a társadalmi egyenlőség alapját képező közjavakhoz való hozzáférési jogok hierarchiaszintek szerinti elosztását – illetve megfordítva, a hozzáférési jogok elosztása által a hierarchiaszintek kijelölését. Feltételezzük továbbá, hogy a hozzáférési jogok elosztása inkonzisztens jellegű. Az inkonzisztencia mintázata pedig jellemző az adott kultúrára. *Az előítélet és a diszkrimináció tehát a hierarchia definiálása egy inkonzisztens társadalmi térben.*

A fenti definícióban a közjavakat a lehető legszélesebb értelemben vettük, beleértve a munkát és oktatást éppúgy, mint a szolidaritást és a jogalkalmazó közhatalmi intézmények által nyújtott igazságosságot egyaránt. A formális elvárások mindegyik területen egyenlőséget követelnek, az informális, mindennapi döntések azonban folyamatosan egyenlőtlenségeket eredményeznek. A formális és az informális közötti

feszültségek pedig antinómiát¹ hoznak létre azok számára, akik mindkettőt egyenlően érvényesként fogadják el. Az ilyen helyzetet meg lehet oldani az egyik tényező tagadásával és a másik abszolutizálásával, vagy pedig, és ez a gyakoribb, a két egymást kizáró igazság valamiféle összeegyeztetésével. Az így létrejött vélemények formálják az inkonzisztencia mintázatát, és valószínűleg ez a mintázat határozza meg, hogy fennmarad-e az antinómia, vagy pedig az egyik pólusa elveszíti igazságtartalmát.

A hierarchiaképzés mindenekelőtt hatalmi igények és elvárások, vagyis privilégiumok mentén rendezi el a társadalmi differenciákat. Ezek közül kettőt vontunk be a vizsgálatba. Az egyiket *intézményi* vagy *hivatali hatalomnak* nevezzük, és azt mutatja, hogy az adott közhatalmi intézményhez tartozók, esetünkben a joghallgatók és a leendő rendőrtisztek viszonya milyen magához az intézményhez és annak ügyfeleihez. A hivatali hatalom pólusait a szolgáltatásban és a kényszerben jelöltük meg. Az első esetben az intézmény az ügyfelek konfliktusainak kezeléséhez nyújt segítséget úgy, hogy az eredmény megfeleljen a demokratikus alapértékeknek és reprodukálja a szabadságot és az egyenlőséget. A második esetben viszont a cél az ügyfeleknek a hivatal által meghatározott és helyesnek tartott magatartásra, azaz az adott hierarchiaszinthez rendelt viselkedésre való rákényszerítése. Ha ez utóbbi egy társadalomban szinte mindenre kiterjed, akkor beszélhetünk totális diktatúráról. Feltételezhető azonban, hogy a pólusok nem minden esetben zárják ki egymást, és nem egyenlően oszlanak el még a demokráciákban sem. A kérdés tehát az, hogy milyen kritériumok alapján különböztetik meg a válaszadók a lehetséges ügyfeleket, hol húzzák meg a határokat.

A hivatali hatalom valamilyen formája mindenképpen létrejön, viszont a másik, a többségi hatalmi igénynek – ellentétben a szociális dominanciaelméletből levonható következtetésekkel – nem feltétlenül kell léteznie. A többség a társadalmi hierarchia speciális típusát képviseli, és hogy létrejöjjön, ahhoz arra van szükség, hogy bizonyos – teljesen mindegy, hogy milyen – differenciákat csoportképző tényezőként fogadjanak el, vagyis az ezekkel jellemezhető embereket kisebbségekként definiálják. A *többségi hatalom* a demokratikus társadalmakban informálisan szerveződik, a formálisan megszervezett többség mindig az egyenlőtlenség intézményesítését, azaz egy elnyomó hatalom kiépítését jelenti. Az informális többségi hatalmat viszont virtuális kompenzációs rendszerként is felfoghatjuk, amely a magukat a többséghez sorolók számára lehetővé teszi a hierarchia informális átrendezését, és a funkcionális hierarchiák mellett vagy éppen azzal szemben egy teljesen más elvek alapján működő, a hasznossági értékeket felülíró vagy átértelmező rendszert hoz létre. Kialakulásához elengedhetetlen, hogy a társadalom egy része többségként definiálja önmagát és ez a definíció széles körben elfogadottá váljék, azaz relatíve sokan tekintsék magukat az így megkonstruált csoporthoz tartozónak, amelynek egyáltalán nem szükséges valóban számbeli többségben lennie. A többség mindig jogot formál magának arra, hogy informális módon meghatározza a közjavak

¹ Antinómiáról beszélhetünk abban az esetben, ha egy adott helyzetben kettő vagy több egymást kizáró helyes megoldás lehetséges (Lásd Krémer, 2003: 191–202)

társadalmi elosztását. A többségi hatalom tehát *hozzáférési jogokat ad és vesz el* a társadalom általa kreált csoportjaitól. Ebben a dimenzióban tehát, annál inkább a kisebbséghez tartozik valaki, minél kevésbé tartják jogosultnak a közjavak használatára.

A hatalmi tényezők mellett figyelembe kell vennünk még két másik dimenziót. Az egyik a társadalom kohézióját, illetve a kohézió szintjét mutatja, a másik pedig a hatalommentes együttműködés² lehetőségét biztosítja avagy teszi lehetetlenné. A társadalom kohézióját mutatja a *szolidaritás*, a hirtelen létrejövő, illetve a folyamatosan fennálló krízishelyzetekre, az eltérő társadalmi pozícióban és/vagy szituációban lévők részéről adott támogatás. Ennek mikéntje biztosítja, vagy éppen számolja fel a társadalom kohézióját. Az elnyomás legnyilvánvalóbb tünete a szolidaritás hiánya olyan egyénnel, családokkal stb. kapcsolatban, akik a saját erejükből nem képesek változtatni a helyzetükön, vagy nem képesek egy természeti vagy társadalmi katasztrófa következtében radikálisan megváltozott korábbi helyzetüket visszaállítani. A szolidaritás alapja az a hit, hogy a társadalom egészen eltérő helyzetben lévő tagjai között is viszonyossági, azaz kölcsönös kapcsolat van. A szolidaritás ebben az értelemben hatalommentes viszony, amely az egyenlőséget demonstrálja. Annak az esélye, hogy egy társadalomban homogén, minden csoportra azonos mértékben kiterjedő szolidaritás jöjjön létre csekély, és attól függ, milyen mértékben és milyen módon hierarchizált az adott társadalom. A szolidaritás két vonatkozásban is hierarchizálttá válik, ha a társadalom tagjai között éles határvonalak húzódnak: egyrészt az események jellegét, másrészt pedig annak áldozatait tekintve. Egy többségi elv szerint hierarchizált társadalomban például a hirtelen változást okozó eseményeket aszerint rangsorolják, milyen mértékben veszélyeztetik az áldozatok *szokásos* életét. Ugyanaz az esemény egészen más reakciót fog kiváltani attól függően, hogy következményeit szokásosnak, vagy éppen szokatlannak, rendkívülinek tekintjük-e. Ha például a társadalom bizonyos tagjaihoz hozzárendelik a nyomort és a kilátástalanságot, ahogyan ez a például a hajléktalanok esetében történik, akkor a többség (ez esetben mindazok, akik nem hajléktalanok) minimális vagy szinte semmilyen szolidaritást nem mutat majd, vagyis semmit nem tesz ennek a „normál” állapotnak a megváltoztatására. A szolidaritás az áldozatokat is megkülönböztetheti, nemcsak az eseményeket. Amennyiben a hierarchiában jelentős távolságok választják el a társadalom tagjait, ugyanaz az esemény egészen más választ válthat ki azokból, akik magukat a hierarchia felső szintjein helyezik el. Minden szolidaritás elsődleges célja, hogy megerősítse a bajban lévők vagy a bajbajutottak társadalomhoz tartozását, másodlagos célja, hogy hozzájáruljon helyzetük javulásához vagy gondjaik enyhüléséhez. Ebből az következik, ha valamely csoportot a többség nem akar a társadalomhoz csatolni, akkor bármekkora is a baj, mégis alacsony szintű marad a szolidaritás. Másrészt létezhetnek olyan szolidaritási akciók, amelyeknek a következményeit a társadalomra – azaz a többség által uralt viszonyokra nézve – veszélyesnek tarthatják.

² Együttműködésnek csak és kizárólag a mellérendelt, egyenlő felek közös tevékenységét tekinthetjük.

Minden társadalmi tevékenység interperszonális kapcsolatok és viszonyok hálózatában zajlik. A közsféra intézményesített és szabályozott világa magatehetetlen lenne az informális és perszonalizált viszonyok hálója nélkül, vagyis a közsféra hatalmi viszonyai behatolnak a magánszférába és vice versa. A *magánszféra*, vagyis az interperszonális kapcsolatok és viszonyok intézményi rendszerek által nem uralt és/vagy nem szabályozott világa, egyszerre leképződése és forrása is a hatalmi viszonyoknak. A mindennapi tevékenységek és döntések során reprodukálódhatnak a közsféra hatalmi viszonyai, de a magánszféra archaikusabb hierarchiákat is megőrizhet. Ennek függvényében elősegítheti, vagy éppen lehetetlenné teheti a hatalommentes együttműködést a társadalomban. Minél zártabb egy társadalom tagjainak magánszférája más hierarchikus szintek felé, annál nehezebbé teszi az együttélést és az együttműködést. A zárt magánszférák konfliktusokat generálnak és azokat, ha módjuk van rá, közüggé konvertálják, sőt konfrontációkká fokozzák, mert képtelenek és nem is akarják a saját világukban rendezni. Feltételezhetően annál kevesebb konfliktus vezet konfrontációhoz, minél rugalmasabb, nyitottabb egy adott társadalom magánszférája. A magánszféra nyitottságának megfelelően lehet képlekenyebb, átjárhatóbb az adott társadalom hierarchiája is.

Az intézményi és többségi hatalom, a szolidaritás és a magánszféra jellege együttesen határozzák meg azt a négydimenziós teret, amelyben minden egyént csoportokba lehet rendezni és a tér koordinátáinak megfelelő értékekkel lehet megjelölni. A közhatalom jövőendő alkalmazottai (a jog- és a rendőrtiszt-hallgatók) által megkonstruált hierarchiát ennek alapján rajzolhatjuk és érthetjük meg.

Ehhez azonban szükségünk van azoknak az egyének csoportjaira, mégpedig azon kritériumok alapján, amelyek feltehetően fontosak a hierarchia kialakításában. A kutatásban használt csoportok mind hipotetikus, vagy önkonstrukciók. A kérdés az, vajon igazolódik-e a feltevésünk, miszerint e konstruált csoportok tagjainak egyenértékűként kezelése elengedhetetlen az egyenlőség, a megkülönböztetésük pedig az egyenlőtlenség társadalmi rögzítéséhez. Valamennyi csoport nominális jellegű a kutatásban, azaz egyetlen tulajdonságot sem rendeltünk hozzájuk, vagyis nyitottak, és minden sajátosságot, valamennyi minőséget a válaszadók határoztak meg. Ez éppúgy érvényes a „többségi magyarokra”, vagy a nőkre, mint a romákra és a kínaiakra, vagyis bármelyik csoportból lehetett volna kisebbség vagy többség a hallgatók döntésétől függően. Ebből következik, hogy a csoportoknak csak azok a tulajdonságai jelennek meg a kutatásban, amelyeknek a megjelenését a koncepció által meghatározott értelmezési keret lehetségessé teszi. Fontosnak tartottuk, hogy minden dimenzióban, minden csoportot szerepeltessünk, függetlenül attól, hogy ez az értelmezés során okozhat-e nehézségeket (ezekre találhat példát az olvasó a tanulmányban, pl. a települési szegregációra vonatkozó kérdésnél).

A kérdőívben szereplő csoportokat a tradicionális választóvonalak mentén alakítottuk ki. A feltételezett többséget a „többségi magyarok” képviselik (azért volt szükség a jelző használatára, mert a nők, a homoszexuálisok, a zsidó vallásúak, a Krisna-tuda-

tú hívők és a romák szintén lehetnek magyarok, ámde a kisebbségekhez szokás sorolni őket). A második csoport a nemi különbségeket képviseli, és a nők, valamint a homoszexuálisok a csoport tagjai. A harmadik a vallási differenciákat képviseli, tagjai a zsidó vallásúak és a Krisna- tudatú hívők. A nemzetiségek alkotják a negyedik csoportot, amelynek a magyarországi németek és szlovákok a tagjai. Végül az ötödik csoportba került az etnikai differencia, amelyet a romák és a kínaiak reprezentálnak.

A jog feladata, a hivatal és az ügyfelek hierarchiája, azaz a hivatali hatalom jellege

Az intézményi vagy hivatali hatalom a közhatalom és az azt reprezentáló egyén viszonya a hivatal ügyfeleihez, rendelkezzenek azok bármilyen tulajdonságokkal és társadalmi pozícióval. Amikor az intézmények, illetve az azokat működtető szakemberek valamilyen, az adott intézmény feladatai szempontjából irreleváns szempontok alapján különbséget tesznek az ügyfelek között, akkor eltérő eseményeket tesznek valószínűvé, vagyis különböző sorsot határoznak meg a számukra. Természetesen az irreleváns szempontok jelenléte és értelmezése okozza a problémát, vagyis mindaz, ami nem a cselekvéseket, hanem a személyeket osztályozza és ítéli meg, majd ebből kiindulva eltérő értékeket rendel ugyanazokhoz az eseményekhez. Nagyon fontos, hogy egy demokratikusan működő közhatalmi intézményrendszerben az egyenlőség követelménye nemcsak az egyén–egyén, hanem az egyén–intézmény viszonyra is érvényes. A jog mint a társadalmi hatalom intézménye egészen másként működik a demokráciákban, mint a nem demokratikus társadalmi-politikai rendszerekben. Ennél is fontosabb azonban, hogy még a demokráciákban is át kell szűrődnie azoknak a szakembereknek a foglalkozási kultúráján, akik ismerik és (fel)használják (vö. IV. fejezet). A foglalkozási kultúrához tartozik, hogy milyen jellegű hatalommal rendelkezőnek képzelik el azt a szervezetet vagy intézményt, amelyben dolgoznak, vagy – esetünkben – dolgozni fognak. Hiszen a hallgatók még csak annyiban részesei az intézménynek, amennyiben az egyetem is az. Az egyetem azonban annak ellenére, hogy közvetíti a hivatali hatalom különféle koncepcióit, működését és belső viszonyait tekintve eltér azoktól a szervezetektől, amelyekben a jog valóban funkcionál (rendőrség, bíróságok, ügyvédi irodák, ügyészség) és ez feltehetően befolyásolja a hallgatók elképzelését a jog hatalmának magyarországi mibenlétéről.

Az intézményi, illetve hivatali hatalom jellegének vizsgálata arra a kérdésre ad választ, hogy a hivatal és az ügyfelek között létezik-e egyenlőség, avagy a hivatal hierarchikusan feljebb helyezkedik-e el a hallgatók gondolkodásában. A másik kérdés arra vonatkozik, hogy vajon figyelembe vesznek-e a hallgatók irreleváns szempontokat, azaz osztályozzák-e a lehetséges ügyfelek csoportjait személyes sajátosságaik alapján. Kutatásunkban a hatalmi viszonyulást a kisebbségekhez való viszonyban vizsgáljuk, tehát nem tudjuk valamennyi sajátosságát megragadni, csakis azokat, amelyek ebben az összefüggésben

jellemzőek. Ezek a sajátosságok pedig általában véve a jog közvetítő, konfliktusmegoldó szerepében, illetve kényszerítő mivoltában, konkrétan pedig a társadalmi csoportokra vonatkoztatottan a veszély és a védelem ellentétében jelennek meg.

MI A JOG FELADATA?

A hivatali hatalom egyik legfontosabb mutatója az, milyen viszonyokat tartanak helyesnek az állampolgárok és a hivatal között mindazok, akik mint az adott területen dolgozó szakemberek napi munkájuk során létre is hozhatják ezeket a viszonyokat. Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a jog társadalmi szerepét két nemcsak eltérő, de egymással ellentétes felfogás határozhatja meg. Az egyik felfogás szerint a jog feladata az emberek közötti konfliktusok megoldásának elősegítése, a másik szerint a jogszabályok által elvárt társadalmi magatartás kikényszerítése. Az első esetben a jog hatalma közvetítő jellegű, a második esetben viszont a polgárok felett álló hatalom eszközeként jelenik meg. Mindez azonban csak akkor igaz, ha a hallgatók választásaiban is teljesen kizárják egymást, vagyis, ha valaki az egyiket választja, akkor a másikat teljes egészében elutasítja. Amennyiben azonban a válaszadók nem fogadják el ezt a kizárólagosságot, akkor feltételezhető, hogy valamilyen módon kombinálják a két ellentétes felfogást. A legegyszerűbb modellt, amely egymást kizáró ellentéteként, egy skála pólusaiként képzei el a két feladattípust, csak akkor alkalmazhattuk volna a kérdőív szerkesztésekor, ha a társadalmat egyértelmű sémákból álló rendszernek tekintenénk. Ha viszont, miként gondoljuk is, a társadalom inkonzisztens, nem kérhetjük a válaszadókat arra, hogy kizárólagos érvennyel válasszanak a két felfogás között. Ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy a kényszer és a konfliktusmegoldás valamilyen módon összefüggnek, és befolyásolják egymás jelentését, sőt lehetségesnek tarthatjuk azt is, hogy nemhogy kizárnák egymást, de egyszerre igazak ugyanabban a helyzetben és pillanatban, vagyis antinómiát alkotnak.

Kétpólusú, kizáró jellegű jelentéssel rendelkező szerepmodellek valószínűleg csak akkor jönnének létre, ha a társadalomban előfordulhatnának teljesen egyértelmű jelenségek: vagyis akkor, ha ezekre a jelenségekre vonatkozó állítások kizárólag igazak vagy hamisak lehetnének. Abban az esetben azonban, ha a társadalmi közös valóságot multimodálisnak feltételezzük, kizárhatjuk az egyértelmű választások lehetőségét. A jog és a rendőrség társadalmi szerepére vonatkozóan nem alkalmaztunk tehát a kérdőívben olyan skálát, amelynek a két végpontját az ellentétes felfogások alkotják, mert így csak fokozati különbségek állapíthatók meg. Ezért önálló kérdéseket tettünk fel a konfliktuskezelés és a kikényszerítés elfogadására vonatkozóan.

A válaszok megoszlása (2. táblázat³) azt mutatja, hogy a joghallgatók többsége mindkét szereptípust elfogadja, igaz, a konfliktusmegoldást sokkal többen (70,8%), mint a kényszert (50,8%), és az utóbbi esetében a bizonytalanok is majd kétszer annyian vannak. Már az első benyomások is arra figyelmeztetnek, hogy a legegyszerűbb,

³ A fejezetben hivatkozott táblázatokat ld. a Függelék 3. pontjában.

kétpólusú modell nem alkalmazható, hiszen valószínűleg igen nagy az átfedés a két változó között. Egész pontosan a válaszadók 32,6%-a adott azonos értéket mindkettőnek. Ha ehhez hozzávesszük azokat, akiknek válaszai mindössze egyetlen pontnyi különbséget mutatnak (40,4%), akkor megállapíthatjuk, hogy *a válaszadó joghallgatók mintegy háromnegyede alig, vagy semmilyen különbséget nem látott a konfliktuskezelés és a kikényszerítés között.* A joghallgatók szerint tehát a jognak ez a két szerepe valamiképp összefonódik egymással.

A rendőrtiszt-hallgatók felfogása⁴ némileg eltér a joghallgatókétól. A konfliktus-megoldás és a kényszer szinte azonos arányú (3. táblázat), ami kissé meglepő. A rendőrség szerepére vonatkozó kérdésekkel azonban kontrollálhatjuk a jog szerepére adott válaszokat. (5. táblázat) Ez utóbbiak mind 2004-ben, mind pedig 2011-ben közel azonos megoszlást mutattak. A társadalom védelméből és az ellenszegülők engedelmességre kényszerítéséből álló „uralkodó” szerepet mindkét vizsgálatban valamivel többen fogadták el, mint a kiszolgáltatottak védelméből és a nekik nyújtott segítség-ből álló közvetítő vagy szolgáltató szerepet. Azt feltételezhetjük, hogy a rendőrtiszt-hallgatók között, annak ellenére, hogy többen utasítják el az elvárt társadalmi magatartás kikényszerítését, a kényszerre alapozott szerep mégis valamivel stabilabb lehet. Erre utal az, hogy esetükben szignifikáns korreláció (0,433) csak az „uralkodó” rendőrségi és a kényszerítő jogi szerep között van.

A jog szerepének inkonzisztenciáját a válaszadó rendőrtiszt-hallgatók alacsony száma miatt csak a joghallgatók válaszaiból érdemes kiszámítani. Az első, ami a 4. táblázatot nézve feltűnik, a csak a kényszert (1,0%), illetve csak a konfliktuskezelést (4,8%) választók csekély aránya. A válaszadók 83 százaléka (levonva a 11 százaléknyi választani nem tudót) tehát valamilyen módon lehetségesnek tartja az egymást egyébként kizáró feladatok közötti kompromisszumot. Másként fogalmazva, felfogásuk szerint a jog egyszerre segít az embereknek konfliktusaik megoldásában és kényszeríti ki az elvárt társadalmi magatartást. A két szélén lévő kategorikus válaszokat és a mindkét szerep tekintetében bizonytalanokat leszámítva nem egyértelmű, hogyan értelmezhetjük az ellentétek egyeztetésének különböző formáit.

Haladjunk a kényszertől a konfliktusmegoldás felé. A bizonytalanok (mindkét feladatnál a középső, hármas értéket választók) és a kényszert preferálók között található, a válaszadók majd 42 százaléka, ők kétféle felfogást képviselnek. Az egyikben magasabb értéket adtak a kényszernek, mint a konfliktuskezelésnek. Ezt érthetjük úgy is, hogy a kényszer alkalmazását nem egyszerűen eszköznek, hanem a konfliktuskezelés *metódusának* tekintik, vagyis a polgárok közötti konfliktusok azáltal oldhatóak meg, ha a jog kikényszeríti az elvárt magatartásokat. Ez abban különbözhet a kizárólagos kényszeralkalmazástól, hogy az nem feltétlenül igényel konfliktust, a ma-

⁴ A leendő rendőrtisztek véleményének elemzéséhez két kutatás adatait használtuk. Az egyiket 2004-ben, a másikat 2011-ben a jogi karokon végzett kutatással egy időben folytattuk. Mivel a 2011-ben nem voltak elegendő a válaszadók, az ekkor kapott eredményeket fenntartással kell kezelnünk.

gatartások kikényszerítése akár a konfliktusok megelőzéseként is felfogható. A másik csoport értelmezése az előzőnél kevésbé egyértelmű, mert milyen jelentést hordoz az, ha egyaránt fontos a kényszer és a konfliktuskezelés, vagyis a kettő egyensúlyban van? Ez vagy azt jelenti, hogy a kettőt azonosnak, vagy azt, hogy egymástól függetlennek tekintik. Az első különbözik attól, hogy a kényszert mindenféle konfliktus *megoldásának* látják, mert ha a kényszer azonos a konfliktuskezeléssel, akkor nem módszere annak. A két szerep azonosítása ezt az álláspontot egészen közel helyezi az egyértelmű kényszeralkalmazáshoz. Logikailag elképzelhető az is, hogy mint két egymástól független, de egyszerre érvényes feladatot fogják fel a kényszert és a konfliktuskezelést.

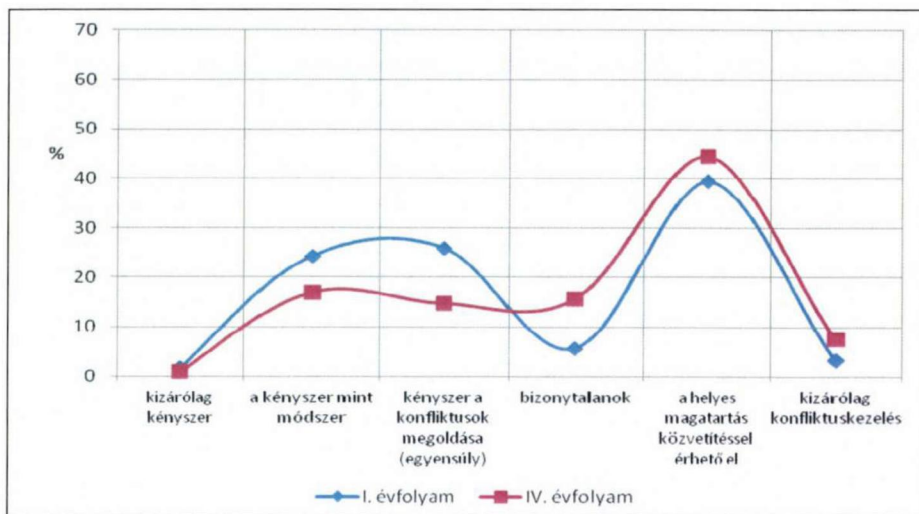
A bizonytalanok és az egyértelműen elfogadott konfliktusmegoldás között az előző inkonzisztens tartománnyal szinte teljesen megegyező arányban (41%) vannak válaszadók. A különbség az, hogy ezek egyetlen csoportban találhatók, és a konfliktuskezelést fontosabbnak tartják az előírt magatartás kikényszerítésénél. Vagyis az előírt magatartásnál fontosabbnak látják a polgárok közötti interakciók minőségét, mint a magatartások előírását. Vagy pedig úgy vélik, hogy a helyes magatartást nem lehetséges egyszerűen csak kikényszeríteni. Bármelyik is rejlik az adatok mögött, azt jelenti, hogy a jogot nem parancsolóként, hanem inkább közvetítőként fogják fel.

Az inkonzisztens mezőkben tehát az egyik oldalon olyan vélemények vannak, amelyek hisznek a helyesnek vélt magatartások megparancsolhatóságában és ehhez rendelik hozzá a helytelen viselkedésből eredő konfliktusok megoldásának elősegítését, mindezt valószínűleg azért, hogy amit előírt a jog, az valósággá lehessen. A másik oldalon pedig olyan véleményeket találunk, amelyek inkább a parancsmentes problémamegoldásban hisznek. Valószínűleg az „előírt magatartás” is más jelentést hordoz az egyik és a másik csoport számára.

A jog feladatának mintái az I. és a IV. éves joghallgatóknál

Az első és a negyedik évfolyamra járó hallgatók véleménye között abban az esetben várhatunk eltérést, ha az egyetemi oktatást, illetve az egyetemi életet a vélemények alakulását meghatározó tényezőnek fogjuk fel. A véleményváltozás iránya közvetve arról tudósít, hogy milyen jellegű hatást gyakorol az egyetem a hallgatók jogfelfogására. Ha azt gondoljuk, hogy a jogfelfogást mindenekelőtt a jogtudomány tanulmányozása határozza meg, akkor joggal várhatjuk el, hogy jelentős legyen az elmozdulás. Az adatok (6. táblázat) valóban mutatnak változást, de az igen érdekes jellegű, tekintve, hogy szerkezeti változás az elvárt magatartás kikényszerítése körüli inkonzisztens mezőben történik. Vagyis azok az álláspontok váltak nagyobb mértékben hiteltelenné, amelyek a magatartások megparancsolásának alárendelték a konfliktusok megoldását. A probléma azonban az, hogy ebből főleg bizonytalanság keletkezett, és csak kisebb mértékben gyarapította a konfliktusmegoldást elfogadók táborát. Azt feltételezhetjük, hogy a vélemények eltolódása nagyrészt fokozatos, vagyis a kényszer hívei elbizonytalanodhattak, a bizonytalanok pedig talán a közvetítés felé léptek tovább.

2. ábra. Az I. és a IV. éves joghallgatók véleménye a jog társadalmi szerepéről⁵

A jogszolgáltatás cél(pont)jai: Védelem és veszély

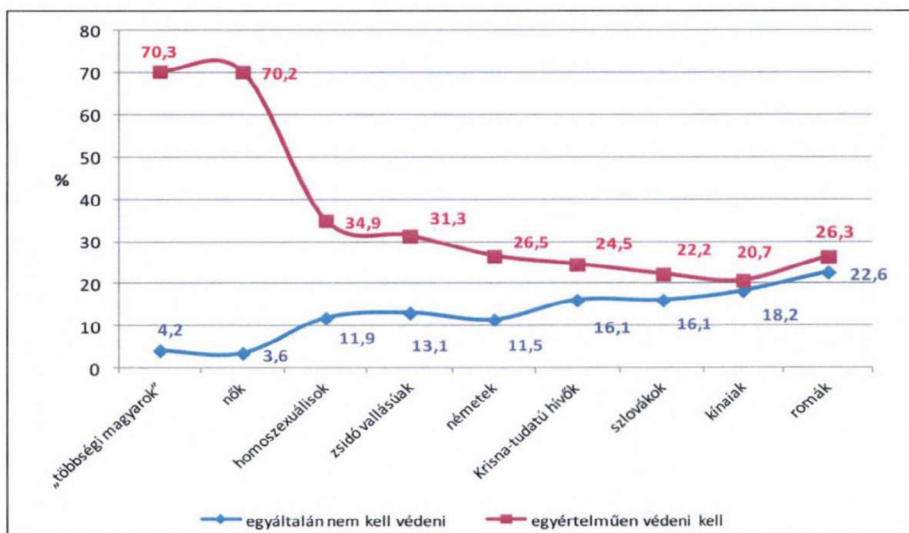
Az elvárt magatartások előírása és a konfliktuskezelés eltérő következményekkel és eltérő kultúrával járó probléma-megoldási módok. A hivatali hatalmi kultúrák leírásához szükséges megnéznünk, hogyan viszonyulnak a hivatal birtokosai az ügyfeleknek ahhoz a csoportjához, amelyek a társadalmi gyakorlatban megkülönböztetik önmagukat, vagy a többiek teszik ezt velük. Az előítéletes és diszkriminatív hivatali hatalmi kultúrák vizsgálata szempontjából ez döntő fontosságú. Mivel a jogot olyan intézménynek foghatjuk fel, amelynek egy demokráciában a polgárok szabad tevékenységét kell biztosítani, csakis a tevékenységmódok szerinti megkülönböztetés lehet megengedett, azaz, a jogszabályok kidolgozói és alkalmazói semmilyen más szempont alapján nem különböztethetik meg a polgárokat. Amennyiben más jellegű és irányú megkülönböztetést is tapasztalunk, az azt jelenti, hogy olyan kulturális szűrő kerül a jog működésébe (amely már maga is egyfajta szűrőnek tekinthető), amely akadályozza a demokratikus értékek érvényesülését.

A hivatali hatalom és a vizsgált csoportok viszonyának alakulását nézve, mindössze két sajátosságot vettünk figyelembe: az adott csoportok, illetve tagjaik közül melyeket tartanak szükségesnek megvédeni a jog által, illetve melyek jelentenek veszélyt a társadalomra. Természetesen van helyes demokratikus válasz ezekre a kérdésekre: a jognak magától értetődően mindenkit meg kell védenie, a veszélyt pedig nem egyes csoportok, hanem csak a tevékenységformák jelentik.

⁵ A két értékelhető egyetem (ELTE, Pázmány) hallgatóinak mintái között nincs meghatározó eltérés, sőt, szinte azonos a megoszlás.

KINEK JÁR A JOG VÉDELME?

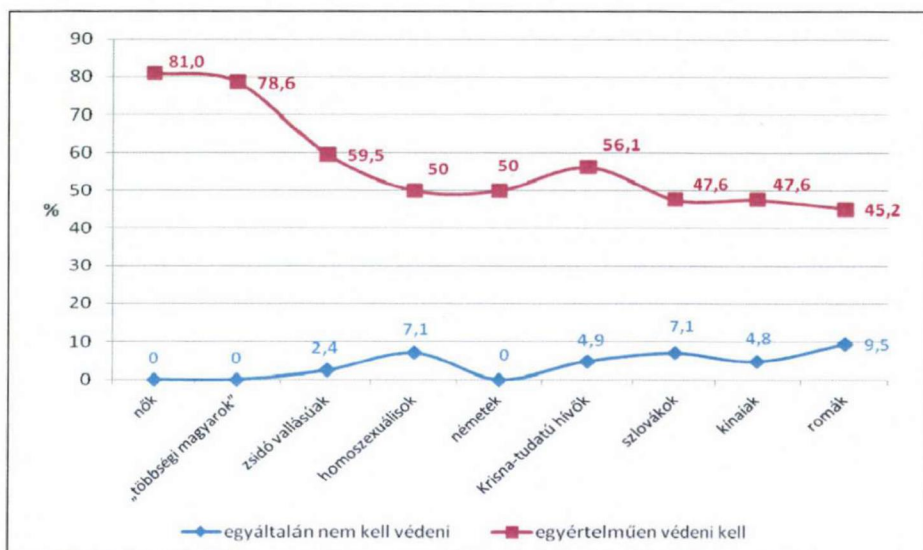
Az adatokból (7. táblázat) világosan látszik, hogy a joghallgatók hogyan osztályozzák a társadalmi csoportokat a jogi védelemre érdemesesség szempontjából. A „többségi magyarok” és a nők kitüntetett helyet kapnak, és utánuk, tőlük jelentősen leszakadva következnek a többiek. A válaszok azonban megoszlanak, hiszen ahogy csökken a jogi védelemre érdemesesség, úgy nő a jogból való kitagadás. Így tekinthetjük ugyanis azt, ha valamelyik csoportot „nem kell megvédeni”. A „többségi magyarokat” és a nőket egyértelműen helyes megvédeni a joghallgatók véleménye szerint. Ezt követően azonban ugrásszerűen, 6-7 százalékról a homoszexuálisoknál (a 4 és 5 értékeket együttvéve) hirtelen 20 százalék fölé ugrik a kirekesztők aránya. Nagyjából ezen a szinten marad a németek és a zsidó vallásúak esetében, majd két ponton ismét emelkedik, míg végül a romáknál éri el a csúcspontot. A romákat már a válaszadók 35 százaléka nem, 22,6 százaléka pedig egyáltalán nem tartja érdemesnek a jog védelmére (3. ábra).

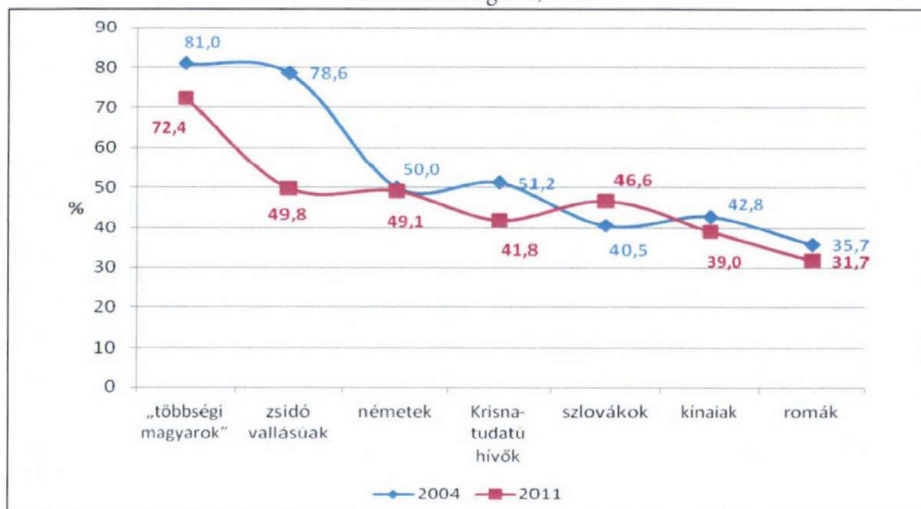
3. ábra. Véleménye szerint a jognak mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? – joghallgatók.

Néhány százalékkal azonban mindig többen vannak azok, akik védelemre jogosultnak tartják az adott csoport tagjait. Komoly ellentétek mutatkoznak tehát a hallgatói vélemények között, ezért mindkét pólust érdemes szemügyre venni. Nevezzük a teljes elutasítás és a teljes elfogadás közötti feszültséget a vélemények polaritásának, amelyet a két szélsőérték hányadosával fejezhetünk ki (8. táblázat). A feszültség annál nagyobb, minél közelebb vannak egymáshoz a pólusok. A legnagyobb feszültséget pedig a kínaiak és a romák esetében láthatunk. Az is láthatjuk azonban, hogy a vizsgált csoportokat a válaszadó hallgatók több csoportra osztják. Az elsőben a „többségi magyarok” és a nők, a másodikban a homoszexuálisok, zsidó vallásúak és németek, a harmadikban a Krisna-tudatú hívők és a szlovákok, a negyedikben pedig a kí-

naiak és a cigányok kerültek. A 3. ábrán látható, hogy a „többségi magyarokból” és a nőkből álló *többség élesen elválík a többiektől*, amiből arra lehet következtetni, hogy a jog által nyújtott védelem tekintetében a joghallgatók egy része magától értetődőnek s talán helyesnek is tekinti a diszkriminációt.

4. ábra. Véleménye szerint a rendőrségnek mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? – rendőrtiszthallgatók, 2011.

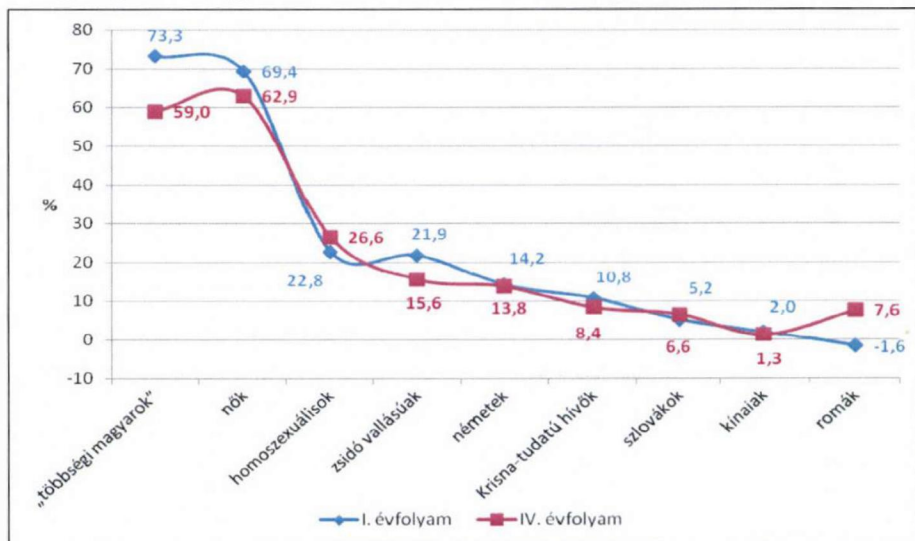
5. ábra. Véleménye szerint a rendőrségnek mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? Az „egyértelműen védeni kell” és az „egyáltalán nem kell védeni” válaszok különbsége – rendőrtiszthallgatók.

A rendőrtisztvallgatók válaszainak szerkezete (4. és 5. ábra; 9. és 10. táblázat) abban hasonlít a joghallgatókéra, hogy a „többségi magyarok” és a 2011-es kutatásban a nők alkotják a többségi csoportokat. Az is hasonló, hogy a többségi csúcsokról lejtő visz a többiek irányába, de ez valóban lejtő és nem szakadék, mint a joghallgatóknál, a lejtő alján viszont, hasonlóan a leendő jogászokhoz mind 2004-ben, mind pedig 2011-ben a romák találhatók. Különbség azonban, hogy még ezen a ponton is nagyjából 20 százalékponttal többen tartják helyesnek a romák védelmét, mint a joghallgatók. A legfőbb különbség azonban az, hogy azok aránya, akik nem védenék meg a kisebbségeket, mindkét vizsgálatban sokkal alacsonyabb, mint a joghallgatók között. Ennek egyik oka az lehet, hogy a rendőri foglalkozási kultúrában a védelem éthosza fontos szerepet tölt be.

A JOGVÉDELEM ÉVFOLYAMONKÉNT

Igen érdekes változást lehet megfigyelni, ha összehasonlítjuk az évfolyamokat (11. és 12. táblázat). Negyedévre valamelyest megváltoznak ugyan a preferenciák, de a többségi csoportok dominanciája a csökkenés ellenére egyértelmű marad. A többieknél pedig, a romákat leszámítva, szinte minden változatlan, esetükben ugyanis viszonylag jelentősen növekszik a védelemmel egyetértők és csökken az azt elfogadhatatlannak tartók aránya. Mindaz a változás azonban, ami elsőről negyedévre történik, a bizonytalanok elfogadás irányába tett elmozdulásából adódik. A változás irányát a két táblázat különbségéből kapott adatok korrelációja jelzi. Ez pedig arra mutat, hogy gyakorlatilag nincs átjárás a teljes elutasítás és a teljes elfogadás között, leginkább a bizonytalanok mozdulhatnak el a teljes elfogadás felé (korrelációs együttható = -0,83). A negatív pólusról, úgy tűnik, csak valamiféle inkonzisztens elfogadásig lehet eljutni.

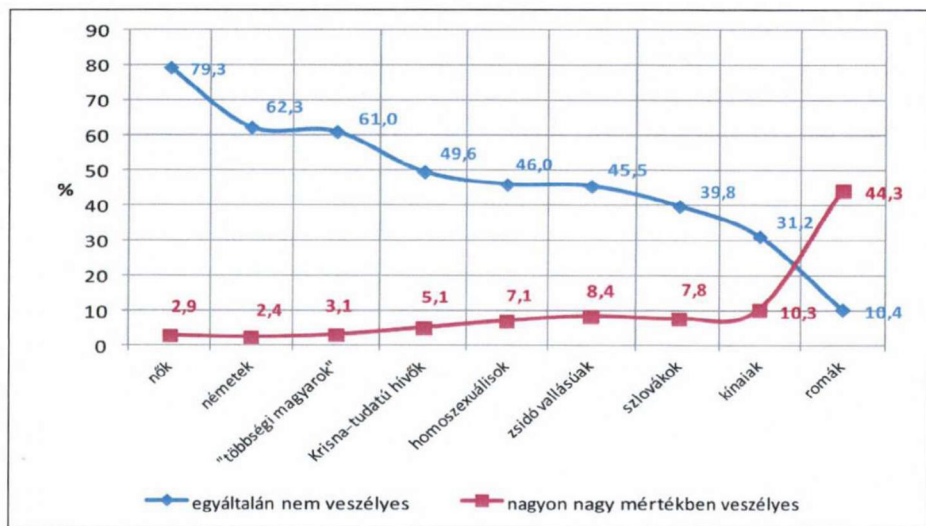

6. ábra. Véleménye szerint a jognak mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? Az „egyértelműen védeni kell” és az „egyáltalán nem kell védeni” válaszok különbsége – I. és IV. éves joghallgatók.

A többség kivételes pozíciója a negyedéveseknél is változatlan (6. ábra), a többi csoportnál pedig nem egyértelmű a változás iránya, a romák és a homoszexuálisok esetében például csökken, a zsidó vallásúak, a németek és a Krisna-tudatú hívők esetében pedig nő a polaritás. Amennyiben ezeket a változásokat az egyetem hatásának tulajdonítanánk, akkor azt kellene mondanunk, hogy *a tantárgyak tartalma és az oktatók nézetei, valamint az egyetemek belső viszonyai ellentétes hatásokat generálnak.*

Kik veszélyeztetik a társadalmat?

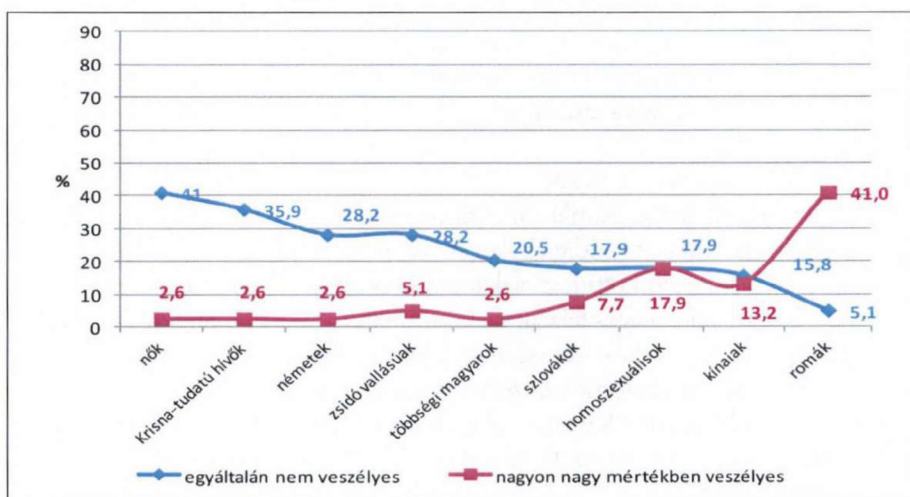
A csoportokra alkalmazott társadalmi veszélyesség rendkívül homályos tartalmú fogalom. Ennek ellenére, főleg a politikai nyelvben, igen gyakorta használják. Ugyanakkor a büntetőjogban is központi helyet foglal el, de csak, mint a tevékenységtípusok osztályozásának szempontja.⁶ Abban a pillanatban azonban, hogy ugyanezt a meghatározást társadalmi csoportokra alkalmazzuk, a jog intézményi hatalmát a diszkrimináció érdekében kezdjük használni, hiszen ekkor egy adott szempontból homogénnek minősítjük azt a virtuálisan megkonstruált csoportot, amely minden esetben igen differenciált és ellentmondásos. Ilyenkor az sem kizárt, hogy éppen azért konstruálnak meg egy-egy csoportot, hogy a veszélyességet valahová allokálni lehessen. A hivatali hatalomnak tehát döntő jelentőségű eleme a társadalmi csoportok veszélyességéről alkotott vélemény.

7. ábra. Véleménye szerint melyik társadalmi csoport milyen mértékben jelent veszélyt a társadalomra? – joghallgatók.

⁶ Btk. 10. § (2) bek. Társadalomra veszélyes az a tevékenység vagy mulasztás, amely a Magyar Köztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti.

A társadalmi veszélyesség (14. táblázat) az előzőekben vizsgáltaktól eltérő eloszlást mutat. A legfőbb különbség, hogy a romákat a válaszadók teljesen elszakítják a többiek-től. A többséghez soroltakat, mondhatjuk, egyáltalán nem tekintik veszélyesnek a joghallgatók, a kisebbségben azonban látnak némi mérsékelt veszélyt. A társadalmat fenyegető „szörnyű veszedelmet” azonban csak a romákban vélnek felfedezni. A különbséget csak kiemeli, hogy míg a vélemények polaritása a romák védelme esetében beilleszkedik a harmadik csoportba és pontosan ugyanakkora, mint a kínaiaknál (0,91), vagyis szinte azonos az elutasító és az elfogadó válaszadók aránya, addig a veszélyesség polaritása teljesen másként néz ki, ugyanis több mint négyszer annyi válaszadó véli veszélyesnek a romákat, mint nem! A „veszélyes” társadalmi csoportok pedig szinte automatikusan válhatnak a jog kényszerítő erejének célpontjává.

8. ábra. Véleménye szerint melyik társadalmi csoport milyen mértékben jelent veszélyt a társadalomra? – rendőrtiszt-hallgatók, 2011.

A rendőrtiszt-hallgatók válaszai kevésbé hierarchizáltak (15. és 16. táblázat), vagyis a veszélytelenségről alkotott véleményeket ábrázoló lejtő, amely a „többségi magyaroktól” a cigányok felé halad, kevésbé meredek. Viszont hasonló arányban, mintegy harminchat százalékponttal többen tartják rendkívül veszélyesnek a cigányokat. Az olló kevésbé nyitott, de a romák definiálhatatlan társadalmi veszélyességében a leendő rendőrtisztek és a leendő jogászok egyaránt hisznek.

Társadalmi veszélyesség évfolyamonként

A társadalmi veszélyesség hasonló trendet mutat, mint amit a védelemnél láttunk. Valamelyest gyengül a többségi dominancia, főleg a „többségi magyarok” esetében, és erősödik a kisebbségi csoportok veszélytelensége. Viszont szinte semmilyen változás nem történik a romákat tekintve (17. és 18. táblázat).

A kisebbségi csoportok többségénél csökken a vélemények polarizáltsága és a veszélytelenség javára billen az ellentétes vélemények mérlege. Még a cigányoknál is megtörténik ez, habár a *romák veszélyessége egyértelmű marad a joghallgatók számára*, véleményük egyáltalán nem polarizált (azaz nem két pólusba rendezett), hanem nagyon is egyoldalú! Annak ellenére, hogy a társadalmi veszélyesség a büntetőjog fontos kategóriája, vagy talán éppen ezért, a joghallgatók sokkal jobban elkülönítik a romákat a társadalomtól, mint a védelemre érdemesség esetében. A hivatali hatalom különböző vonatkozásai nem feltétlen vannak harmóniában egymással. *Úgy tűnik, a joghallgatók között általános a felfogás, hogy a többségen kívül mindenki más veszélyezteteti valamilyen mértékben a társadalmat*, legfeljebb a veszély nagysága különböző.

Az évfolyamok közötti különbségeket vizsgálva sokkal ellentmondásosabb képet kapunk, mint a védelemre jogosultságnál. Az „egyáltalán nem veszélyes” álláspont negatíve korrelál a bizonytalan és a „nagyon nagymértékben veszélyes” véleménnyel (19. táblázat). Tehát nemcsak a bizonytalanok változtathattak a nézeteiken, de talán a teljesen elutasítók közül is valamennyien.

A HIVATALI HATALOM KULTÚRÁI

A kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló változókból hogyan konstruálhatóak meg a hivatali hatalom kultúrái. Az eddigiek alapján bizonyosnak látszik, hogy a joghallgatók a hivatali hatalom többféle kultúráját alakították ki és vallják. Amikor a hivatali hatalmat vizsgáljuk, akkor az elsődleges feladat ezeknek az eltérő kultúráknak a definiálása.

Az eddigiekből a következőket szűrhetjük le: a joghallgatók egy része a többséget azonosnak tekinti a társadalommal, ezért úgy véli, hogy *a többséget* (azaz a többségnek minősítettek) *előjogok* illetik meg, és akik a többséget fenyegetik, azok a társadalmat veszélyeztetik. A veszély természetesen olyan konfliktushelyzeteket teremt, amelyben a jognak szerepe lehet, vagy kellene lennie. Fontos, hogy csak a joghallgatók egy részére, bár bizonyos nagyobbik részére érvényesek a fenti megállapítások. Mi több, az egyetemi tanulmányok előrehaladtával a jog közvetítő, konfliktuskezelő szerepe egyre fontosabbá válik, és valamelyest csökken a többség iránti elfogultság, azaz a többségnek járó privilégiumok támogatása.

Modellünkben a hivatali hatalom kultúrájának három változata van (a főkomponens-analízis eredményét lásd a 20. táblázatban). Ezek abban különböznek egymástól, hogy más feladatot és más célpontot találnak a jog számára. Az *első kultúra* (ez a főkomponens magyarázza a variancia 32,0 százalékát) egy olyan társadalom képét idézi fel, amelyben a társadalmat nem fenyegeti veszély, ugyanakkor mindenkinek jár a jog által nyújtott védelem. Nem valamiféle fenyegetés ellen kell megvédeni a polgárokat, mert sem konkrét, sem homályos, testetlen veszedelem nincs. A védelem ezért inkább helyzetekre és ügyekre vonatkozhat, jelentése talán a jogtalanságtól való védelmet foglalhatja magában. Társadalmi helyzetétől és egyéb tulajdonságaitól függetlenül bárkit érhet jogtalanság, ezért védelem is jár mindenkinek. Nem véletlen, hogy ez az egyetlen főkomponens, amelyben a konfliktuskezelés szerepet kap, igaz, a hatása igen

gyenge. Mindkét másik kultúra valamiféle veszély ellen használná a jog hatalmát. A második főkomponensben (ez magyarázza a variancia 17,3 százalékát) megjelenő kultúra például csak a nőket és a „többségi magyarokat” (és talán még a németeket) védené meg, mert úgy tűnik, őket mindenki fenyegeti. Mindezt úgy érthetjük, hogy nekik privilégiumokra van szükségük, mivel az egész nem többségi világ öellenük tör. Az előjogok – amelyek mellesleg szöges ellentétben állnak a polgári társadalom és a jogrend lényegével – már pusztán azáltal elfogadhatóvá válhatnak, hogy egy kultúra megteremtí és hihetővé teszi a fenyegetettséget. Ebben a kultúrában a romák kivételével mindenki veszélyes, még a „többségi magyarok” és a nők is, védelem azonban csak a többséghez soroltaknak jár. Fontos, hogy itt sem a konfliktuskezelés, sem pedig a kényszer nem játszik szerepet. A harmadik kultúrában a társadalmat fenyegető veszély egyetlen csoportban, a romákban ölt testet. Ez a kultúra csak a cigányokat tekinti veszélyesnek, veszélyeztetettnek pedig kizárólag a többséghez soroltakat (nők, „többségi magyarok”). Még egy fontos sajátossága van az így megkomponált viszonyoknak: elutasítja, hogy a többségiak veszélyesek lennének. Ez valójában annak az elvnek a romákra való alkalmazása, ami már a kilencvenes évek eleje óta szennyezi a magyar jogi kultúrát, és amit Boross Péter úgy fogalmazott meg, hogy védelem csak azoknak jár, akik betartják a törvényt.⁷ A romák fenyegetnek – állítja ez a kultúra –, vagyis ők azok, akik nem tartják be a törvényt. Annyira a romák és a többség viszonyára koncentrált ez a megközelítésmód, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a többieket, akiket olyannyira jelentéktelennek vél, hogy észre sem vesz. Az elvárt magatartás kikényszerítése, ami itt a jog feladata, ezért csakis a romákra vonatkozik.

Megvannak tehát a joghallgatók hivatali hatalomról alkotott elképzelésének elemei, de hogyan állnak össze? A hivatali kultúrák reprezentálta feszültség a többségnek tulajdonított előjogok és a mindenkinek egyaránt járó jogok, illetve a „veszélyes” romákat kényszerítő jog között van. A többségi vagy bármiféle más privilégium, akárcsak valamely csoport különleges célpontként való kijelölése durván sérti a demokratikus jogrendet. A jog feladatáról gondoltak pedig arról szólnak, miként vegyen részt a jog a társadalmi folyamatokban, és erre háromféle választ kínálnak a hivatali hatalom kultúrái a joghallgatóknak. Ezek pedig az egyes diákok fejében valószínűleg nem különülnek el teljesen egymástól. Feltételezhetjük, hogy a joghallgatók gondolkodásában a hivatali hatalom kultúrája inkonzisztens rendszert alkot. Még az sem lehetetlen, hogy a szerepek és módszerek, valamint a társadalom tagjaihoz való viszony az egész magyar jogi gondolkodásban hasonló jellegű.

A hivatali hatalom kultúrái a joghallgatók klasztereiben

Az egyes emberek sem, csoportok pedig főleg nem gondolkodnak (amennyiben ez utóbbinak van értelme) egy adott kultúra mintáit pontosan követve. Feltételezhetjük tehát, hogy a joghallgatók csoportjainak gondolkodásában a leírt hivatali hatalmi

⁷ Boross Péter felszólalása a rendőrségi törvény általános vitájában. Országgyűlési napló, 1993. október 5.

kultúrák és azok síkjai egyaránt szerepet kapnak. Három ilyen csoportot lehet elkülöníteni a mintában.⁸ Az elsőbe a válaszadók 38,0 százaléka, a másodikba 35,6 százaléka és a harmadikba 26,4 százaléka tartozik.

Az első klaszterbe tartozók gondolkodását a társadalmi csoportok védelmét tekintve bizonytalanság jellemzi, viszont a romákat, a többségtől eltérően csak átlagosan veszélyesnek tartják. Közöttük vannak a legtöbben (29,1%), akik nem tudják eldönteni, hogy mi a jog feladata, konfliktusok kezelése-e, vagy pedig a kikényszerítés. Ennél többen vannak azonban, akik a helyes magatartást nem kényszerrel, hanem a jog közvetítésével érnék el.

A második klaszterbe tartozók, az első klasztertől eltérően nagyon veszélyesnek tartják a cigányokat („egyértelműen veszélyes”, vagyis a legmagasabb válaszlehetőséget jelölte be közülük 68,4%) és nem is tartják helyesnek megvédeni őket („egyáltalán nem kell megvédeni”: 51,4%). Ugyanakkor közöttük vannak a legnagyobb arányban azok, akik szerint nem kell megvédeni a „többségi magyarokat” sem (12,4%). Viszont itt vannak a második legnagyobb arányban, akik szerint meg kell védeni a többségieket (67,8%). Mindehhez tartozik, hogy ellentétes véleményük van a jog szerepéről. Egyharmaduk (29,9%) szerint ugyanis a kikényszerítés, másik egyharmaduk szerint (37,3%) pedig a konfliktuskezelés a domináns. Egyaránt preferálják a kényszert és a konfliktuskezelést, a cigányok veszélyességét, de egy részük mégsem feltétlen védené velük szemben a többséget. Sokan azonban ezt tennék. Ebben a csoportban lehetnek a legtöbben olyanok, akik fontosnak tarthatják a többség és a kisebbség megkülönböztetését.

A harmadik klaszter tagjai egyértelműen a konfliktuskezelést preferálják (összesen: 53,5%) és alig van köztük, aki szerint a kikényszerítésnek komoly szerepe lehetne. Nem szelektálják a csoportokat a jogi védelemre érdemesség szerint, és ők tartják a legkevésbé veszélyesnek a cigányokat (egyáltalán nem veszélyes: 22,1%).

Az első klaszterbe tehát a *bizonytalan* gondolkodásúak kerültek. A másodikba azok, akik ellentmondásokat nem oldják fel és inkább *diszkriminatív* a szemléletük. A harmadik, legkisebb arányú klaszterben csoportosulnak azok, akik a leginkább demokratikusan, *antidiszkriminatív* módon gondolkodnak.

A közjavak és hozzáférési jogok elosztása, vagyis a többségi hatalom

A többségi hatalom lényege, hogy hozzáférési jogokat ad és vesz el. A többség hatalma egyrészt abból ered, hogy gyakorlatilag rendelkezik a közjavak felett, ami azonban nem jár együtt a formális hatalom birtoklásával. Vagyis egy demokráciában a többség nem rendelkezik azzal a formális lehetőséggel, hogy szelektáljon a polgárok között a hoz-

⁸ Az elemzést two step cluster eljárással készítettük.

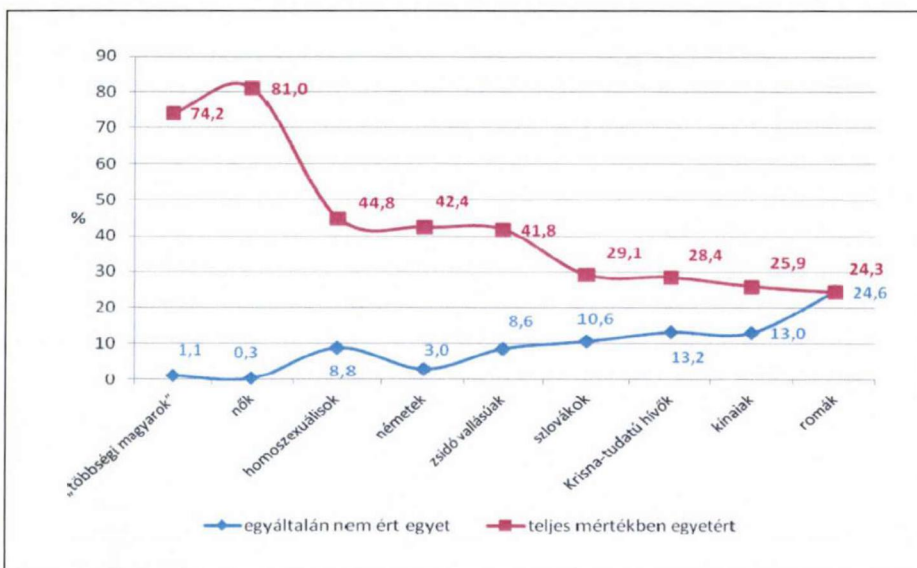
záférési jogokat tekintve, ha erre vágyik, akkor ezt csakis informálisan teheti meg. Ezzel aztán az egyenlőtlenséget teszi meg a legfontosabb társadalmi viszonyná. A többségi hatalom tehát mindig informális, és alapja az, hogy képes hinni és elhitetni, hogy akik nem tartoznak hozzá, azok „alkalmatlanságuk”, vagy „kártékonyosságuk”, esetleg egyszerűen csak az „alsóbbrendűségük” miatt, nem férhetnek hozzá a közjavakhoz ugyanolyan módon és mértékben, mint a többségiek, mert ez egyszerűen nem helyes. A közjavakhoz való azonos hozzáférés minden demokrácia alapelve, ugyanakkor a többség informális hatalmi igényei miatt mégsem érvényesülhet maradéktalanul. A kérdés tehát az, milyen mértékben tér el az egyenlőségtől a jog- és a rendőrtiszthallgatók többségi hatalmi igénye. Azokban a társadalmakban, ahol ez a hatalmi igény csak elszigetelt, szélsőséges csoportokban jelentkezik, ott nincsenek egymástól elválasztott részekre osztva a közjavak által reprezentált közterek, vagyis nem szegregálódik sem a munkaerőpiac, sem a település, az oktatás vagy az egészségügy, sem pedig az igazságszolgáltatás. A közjavak széles skálájáról mindössze néhányat vontunk be a vizsgálatba, ezek a foglalkoztatás, vagyis a munkaerő-piaci lehetőségekhez és az oktatási rendszerhez való azonos hozzáférés, valamint az azonos egészségügyi ellátás és a szabad lakóhelyválasztás. Tudnunk kell, hogy a válaszadók 94 százaléka a többséghez sorolta magát, az egyes kérdéseknél kapott megoszlásokat tehát úgy kell kezelnünk, mint a többség belső differenciáltságának megnyilvánulásait.

FOGLALKOZTATÁS

A munka az egyik legfontosabb közjószág, egyrészt azért, mert miközben megélhetést biztosít az egyéneknek, be is tagolja őket a társadalomba, másrészt, mert a megszerzett jövedelmen keresztül meghatározza, hogy más társadalmi javakhoz milyen szinten és módon juthat hozzá valaki, és végül azért is, mert a presztízszen keresztül eldönti, milyen esélyei lehetnek valakinek a társadalmi érintkezésben. A munkához jutás valószínűségét több tényező is befolyásolja: mi arra voltunk kíváncsiak, hogy a többség szempontjai mennyiben határozzák meg az egyes csoportokba tartozó, azonos képességű egyének esélyeit. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy azonos képességek esetén milyen szempontok alapján döntenek a többségi hatalom birtokában lévők, kiket engednek munkához jutni.

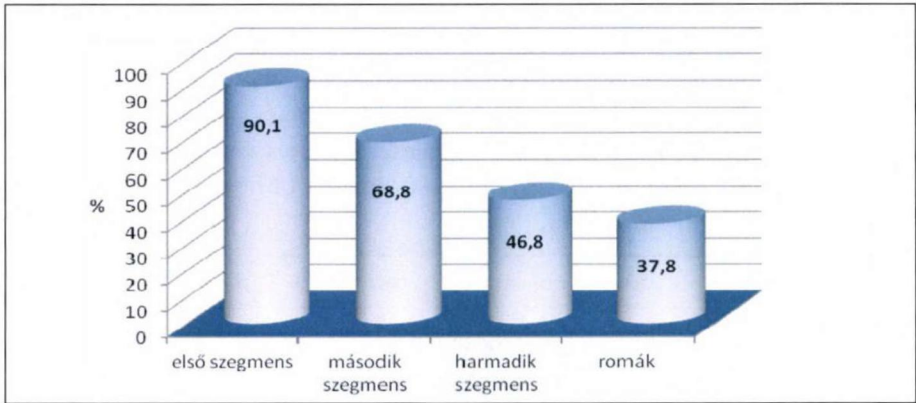
Az első, a foglalkoztatásra vonatkozó kérdés azzal a hatalommal ruházta fel a válaszadókat, hogy eldönthették, kik juthatnak munkához és kik nem (21. táblázat). A joghallgatók éltek is ezzel a lehetőséggel és a megoszlás nagyon hasonló képet mutat a hivatali hatalomból már ismerttel. A „többségi magyarok” és a nők a munkához jutás tekintetében élesen elkülönülnek a többiektől. A joghallgatók válaszaiból egy *hármastagoltágú szegregált munkaerőpiac* képe bontakozik ki. Van egy preferált szegmens a „többségi magyaroknak” és a nőknek. Nekik egyértelműen megengednék, hogy dolgozzanak – 74–81 százalék a valószínűsége, hogy ők álláshoz jutnak. A második szegmensben találhatók a homoszexuálisok, a németek és a zsidó vallásúak, ők már ko-

rántsem lehetnek ennyire biztosak abban, hogy munkát kapnak, hiszen ennek mindössze 42–45 százalék a valószínűsége. A harmadik szegmensbe kerültek a szlovákok, a Krisna-tudatú hívők, a kínaiak és a cigányok. Az ő munkához jutási esélyük már egészen kicsire zsugorodott (24–29%). Tegyük hozzá, hogy mindezt annak ismeretében válaszolták a joghallgatók, hogy a kérdésen kifejezetten hangsúlyoztuk, azonos feltételekkel rendelkező jelentkezők közül kell választaniuk. A megkülönböztetés tehát nem a munkára való alkalmasság, hanem csakis a többség–kisebbség differencia mentén történt, a csoportok nevein kívül más információ ugyanis nem állt a válaszadók rendelkezésére.

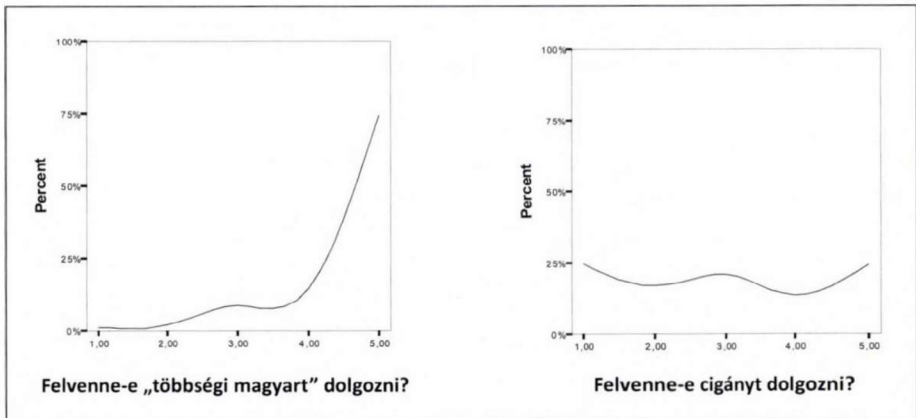
9. ábra. Egy üres állásra több azonos feltételekkel rendelkező, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó pályázó jelentkezik. Ön milyen mértékben értene egyet a különböző csoportokhoz tartozók alkalmazásával?

Ugyanazt a kisebbségi lejtőt kapjuk, amit a hivatali hatalomnál, a sorrend sem nagyon változik. Azt is láthatjuk, hogy valójában négy része van ennek a munkaerőpiacnak, mert a romák, ahogyan a hivatali hatalomnál is volt, teljesen leszakadnak a többi csoportról. A joghallgatók fejében tehát egy háromszegmensű munkaerőpiac él, a harmadik szegmentumon belül pedig még leválasztanak egy külön részt a cigányok számára. Az első munkaerő-piaci szegmensben a munkához jutás átlagos valószínűsége 90, a másodikban 69, a harmadikban 47 és végül a romáké már csak 38 százalék, ha az esélyt az „egyetért” és a „teljes mértékben egyetért” együttes arányából számítjuk (10. ábra).

10. ábra. A munkához jutás valószínűségének átlagai a munkaerőpiac különböző szegmenseiben a joghallgatók válasza alapján.

Ha egymás mellé tesszük a „többségi magyarok” és a romák megoszlási görbéit (11. ábra), akkor jól látható a két szélső munkaerő-piaci szegmens közötti különbség: az első inkább egy exponenciális függvényre, míg a másik inkább egy nagyon lapos W-re emlékeztet. Ez szemléletesen mutatja a „többségi magyarokkal” szembeni pozitív és a romákkal szembeni negatív elfogultságot.

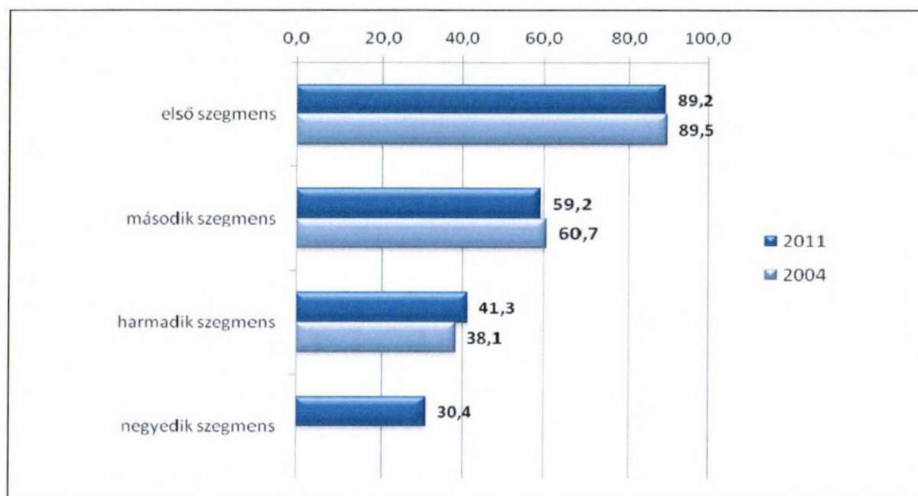

11. ábra. A joghallgatók foglalkoztatási hajlandóságának megoszlása a „többségi magyarok” és a romák esetében.

Ha a leendő rendőrtisztek válaszaiból adódó valószínűségeket nézzük, akkor azt láthatjuk (12. ábra), hogy 2004-ben három, 2011-ben pedig négy munkaerő-piaci szegmenset lehet megállapítani. Az első szegmensbe minkét vizsgálat idején a „többségi magyarokat”, illetve a nőket, a másodikba 2004-ben a zsidó vallásúakat, a németeket

és szlovákokat sorolták, 2011-ben viszont a szlovákok átkerültek a harmadikba a Krisna-tudatú hívőkkel és a kínaiakkal egy csoportba. A harmadik szegmens 2004-ben csak a kínaiak és a romák voltak, és több részre ekkor nem is bontották fel a munkaerőpiacot. 2011-ben azonban a romák és a homoszexuálisok számára a rendőrtiszthallgatók létrehozták a negyedik munkaerő-piaci szegmenset. Az egyes szegmensek átlagai nem térnek el jelentősen egymástól, leszámítva a romákat (a homoszexuálisok nem szerepeltek a 2004-es kérdőívben).

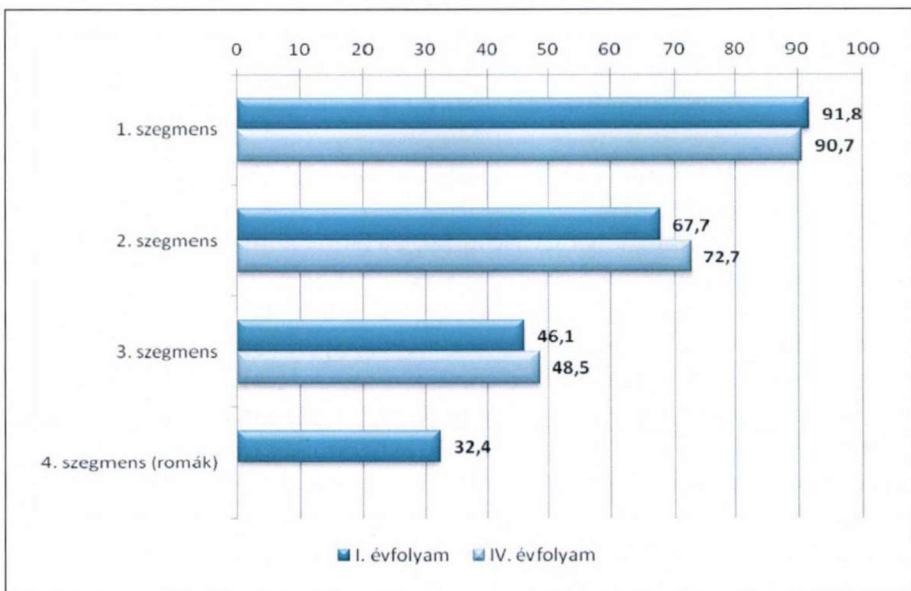
12. ábra. A munkához jutás valószínűségének átlagai a munkaerőpiac különböző szegmenseiben a rendőrtiszthallgatók válasza alapján.

Az első és a negyedéves joghallgatók véleménye a munkaerőpiac nyitottságáról

Az egyetemi évek alatt, miként az intézményi hatalomnál, itt is történik némi változás. Ha a foglalkoztatás valószínűségét vizsgáljuk, akkor, úgy tűnik, még szerkezeti módosulást is megfigyelhetünk (13. ábra), amely, úgy tűnik, éppen ellentétes azzal, ami a leendő rendőrtisztek között 2004 és 2011 között végbement. Az elsőéves joghallgatók még négy munkaerő-piaci szegmenst különböztetnek meg, mégpedig úgy, hogy a negyediket kizárólag a cigányok részére alkotják meg. Negyedévre ez jelentősen megváltozik, mert a romák alkalmazásának valószínűsége több mint 12 ponttal (32,4-ről 45-re) nő, és ezzel ők is a harmadik szegmensbe kerülnek a szlovákokkal, a Krisna-tudatú hívőkkel és a kínaiakkal együtt.⁹ Azt is megfigyelhetjük azonban, hogy a többség és a többiek közötti szakadék szinte változatlan marad, minden jelentősebb módosulás csak a nem többségi társadalmat tekintve történik. Még inkább látszik ez, ha más megközelítést

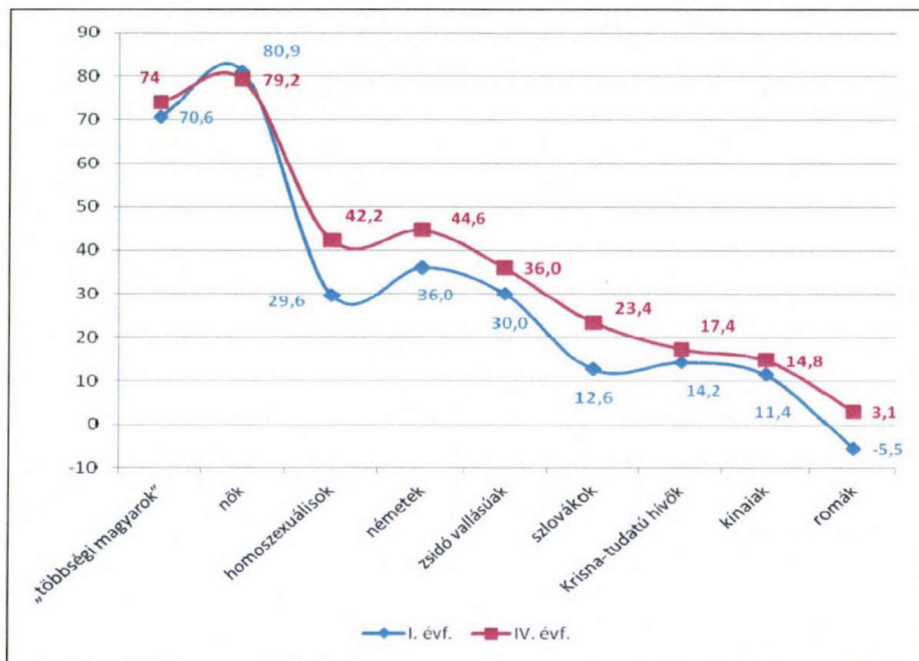
⁹ 1. szegmens: „többségi magyarok” és nők; 2. szegmens: homoszexuálisok, németek, zsidó vallásúak; 3. szegmens (I. évfolyam): szlovákok, Krisna-tudatú hívők és kínaiak; (IV. évfolyam): szlovákok, Krisna-tudatú hívők, kínaiak és romák; 4. szegmens (I. évfolyam): romák.

alkalmazunk és nemcsak az elfogadást, hanem az elutasítás mértékét is figyelembe vesszük (25. táblázat). A különbség ekkor sokkal világosabban látszik. Az elsőéves joghallgatók például mindössze kétszázaléknyi esélyt adnak annak, hogy egy „többségi magyart” nem vesznek fel, és ezzel szemben 88 százalékot annak, hogy őt veszik fel a sok azonos kondícióval rendelkező jelentkező közül. Egy romának azonban szerintük több mint 41 százaléknyi esélye van arra, hogy nem ő lesz az, akit a munkára kiválasztanak, viszont alig több mint 32 százalék az esélye arra, hogy őt alkalmazzák. Annak ellenére, hogy a romák a negyedévesek gondolkodásában átkerültek a harmadik munkaerő-piaci szegmensbe, még mindig 40 százalék annak az esélye, hogy nem veszik fel őket dolgozni, és bár jelentősen növekedett, mégis alig magasabb, 45 százalék az esélyük arra, hogy felvegyék őket a hallgatók szerint: azaz csak ennyien adnak nekik esélyt a felvételre. A joghallgatók gondolkodásának stabilitását mutatja a 14. ábra is, amelyen a munkára jelentkezők elfogadásának és elutasításának különbségét ábrázolja. A két görbe meglehetősen pontosan illeszkedik egymáshoz, az adatsorok közötti korreláció majdnem abszolút (0,99). Változtak tehát az arányok egy-egy csoportnál, de a gondolkodási mintázat mégis szinte teljesen változatlan maradt. A negyedéveseknél valamennyi kisebbségi csoport közelebb került a „többségi magyarokhoz”, a legjelentősebb változást a cigányok, a homoszexuálisok és a szlovákok esetében figyelhetjük meg, vagyis azoknál, akiket a közvélekedés a leginkább a margón kívülre szorít. Tegyük azonban gyorsan hozzá, hogy a joghallgatók között a homoszexuálisok megítélése (az általános megítéléstől eltérően) első évben is nagyon jó, és negyedévre még tovább javul.

13. ábra. A munkához jutás valószínűségének átlagai a munkaerőpiac különböző szegmenseiben az I. és IV. éves joghallgatók válasza alapján.

A negyedévesek nyitottabbnak szeretnék látni a munkaerőpiacot. A változás itt is úgy megy végbe, mint a jog által nyújtandó védelem esetében: a befogadók aránya a bizonytalanok elmozdulásából adódik. (26. táblázat)

14. ábra. A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbségei a munkához jutás kérdésében az I. és a IV. éves hallgatók között.

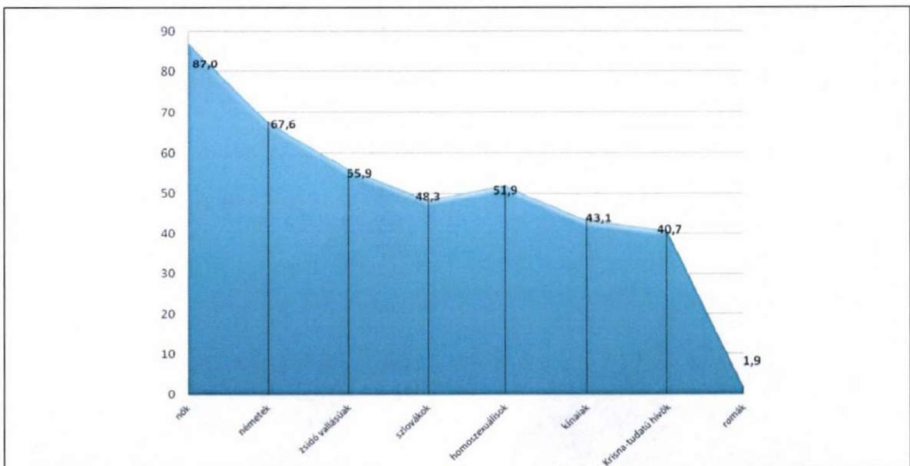
A LAKÓHELYHEZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS ELOSZTÁSA, AZAZ A TELEPÜLÉSI SZEGREGÁCIÓ ELFOGADÁSA

A lakóhelyválasztás szabadsága azt jelenti, hogy a társadalom eltérő indikátorokkal jellemezhető tagjainak aktivitási tere – vagyis ahol a mindennapi életüket élik – azonos lehet, vagy bizonyos mértékig átfedheti egymást. Minél nagyobb az átfedés, annál rugalmasabb és nyitottabb az adott társadalom, és megfordítva: minél inkább a szegregációra, vagyis az aktivitási terek elválasztására, vagy még inkább, ha arra törekszenek, hogy egyeseket az észlelési téren kívülre szorítsanak, annál merevebb, konfliktus- és konfrontációterheltebb társadalom jön létre. Amikor tehát a hallgatók eldöntik, kiket engednének be a saját aktivitási terükbe, akkor arról is döntenek, hogy hol helyezik el a társadalom demarkációs vonalait, azaz hová helyezik a konfrontációs zónákat. Nem akkor keletkezik tehát a konfliktus, amikor egy-egy család megjelenik a többség által uralt aktivitási térben, hanem akkor, amikor az elkülönült tereket ki-

jelölik.¹⁰ Itt is, mint mindegyik kérdésnél, a többség felől nézzük a problémát, vagyis a kérdés valójában az, engedik-e, és milyen valószínűséggel, maguk mellé költözni a kisebbségi csoportok tagjait. Másként fogalmazva, vajon miként szegregálódnának a települések, ha a joghallgatókon múlna a döntés: ki hová költözhetne?

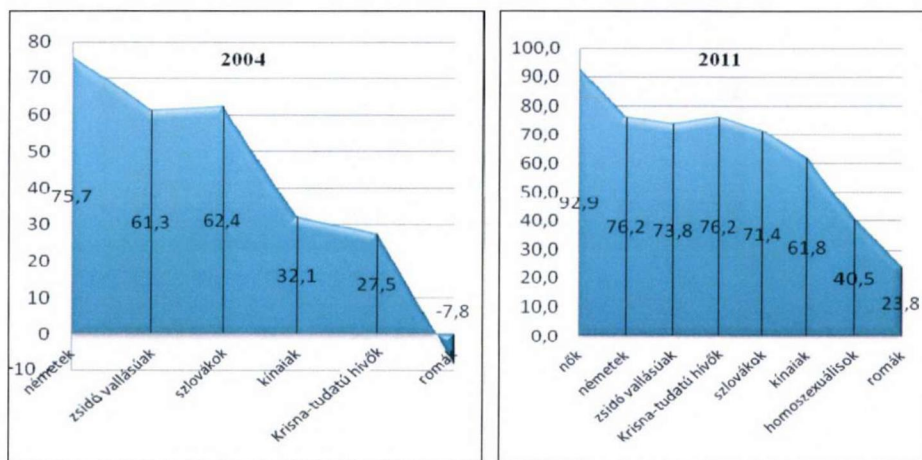
A joghallgatók válaszainak megoszlásait nézve feltűnik (26. táblázat), hogy az egymás mellett lakás esetében a legmeredekebb szakadék a romák és mindenki más között található. Ebben a kérdésben a „többségi magyarok” csoportja volt az etalon, a befogadás valószínűsége leginkább annak alapján ítéltethető meg, hogy milyen arányban vannak a válaszadók között befogadók és elutasítók, minél nagyobb a különbség a befogadás javára, annál kevésbé szegregált településeket képzelnek el a válaszadók. Ha megnézzük azt a görbét, amelyet ez a valószínűség mutat (15. ábra), akkor egy olyan település képe bontakozik ki előttünk, amelynek lakóterületét három részre osztanák a joghallgatók. A „többségi magyarok” és a nők élnének az egyik, a németek a másik, a zsidó vallásúak, homoszexuálisok és szlovák nemzetiségűek pedig a település harmadik részében, és tulajdonképpen velük együtt, ám mégis némileg elválasztva a kínaiak és a Krisna-tudatú hívók. A romák viszont településen kívül, teljesen elkülönítve kapnának helyet, és a semmi esélyük sem lenne beköltözni a településre. A velük kapcsolatos vélemények erősen polarizáltak, ez pedig a nem romák, az elfogadók és az elutasítók közötti konfliktusok lehetőségét vetíti előre.

15. ábra. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók és a „többségi magyarok” közvetlenül egymás mellett lakjanak? A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbségei – joghallgatók.

¹⁰ Lyons kutatásából tudjuk, hogy a feketék ellen elkövetett gyűlöletbűncselekmények gyakoribbak azokban a fehérek által lakott övezetekben, ahol magas az informális kontroll szintje, és ahová a feketék beköltöznek. (Lyons, 2007: 847)

A rendőrtiszt-hallgatók 2004-es és 2011-es válaszaik között jelentős különbség van (16. ábra), mivel azonban a második vizsgálat az alacsony mintanagyság miatt inkább csak tájékoztató jellegűnek tekinthető, a 2004-es kutatást vesszük alapul. A leendő rendőrtisztek akkor egy három részre osztott, szegregált települést képzeltek el maguknak. A többséget ebben az esetben a „többségi magyarok” és a német nemzetiségűek alkották, tőlük némileg, bár nem túlzottan elkülönülve élhettek volna a szlovákok és a zsidó vallásúak, majd jóval inkább szegregáltan a kínaiak és a Krisna-tudatú hívők. A cigányokat viszont a településtől jó messze, valamiféle gettóban helyezték volna el. 2011-ben adott válaszok alapján teljesen más kép bontakozik ki. A „többségi magyarokkal” inkább csak a nők élhetnének együtt – amit magától értetődőnek tekinthetünk, csak hogy az az érdekes, hogy a nők tekintetében semmi egyéb attribútum nem volt megadva, tehát a válaszadóknak nem is volt szükségük más információra. Teljesen elvonatkoztatva a nemzetiségi, vallási stb. sajátosságoktól, elképzelhető, hogy például a kínai és a roma nők is együtt élhetnek a többséggel. Ez kétféle jelentést valószínűsíthet. Az egyiknek, amely szerint a nők, minden egyébtől függetlenül, maguk is többségi csoportot képviselnek, kevés esélyt adok. A másik jelentés valószínűbb: a többségnek hatalma van a nők felett, azaz a többség minden nővel rendelkezik. De van egy harmadik lehetőség is: csak a többségi nők tekinthetők nőnek. A nők többséghez közeli pozíciója mind a jogász, mind pedig a rendőrtiszt mintában jellemző, ebből viszont egyáltalán nem következik, hogy ugyanazt is jelenti. Mindenki mást a következő településrészben helyeznek el a rendőrhallgatók, kivéve a homoszexuálisokat és a romákat, őket ugyanis egymástól is elválasztják. A romák a település peremén kapnak helyet, de már nem száműzve onnan.

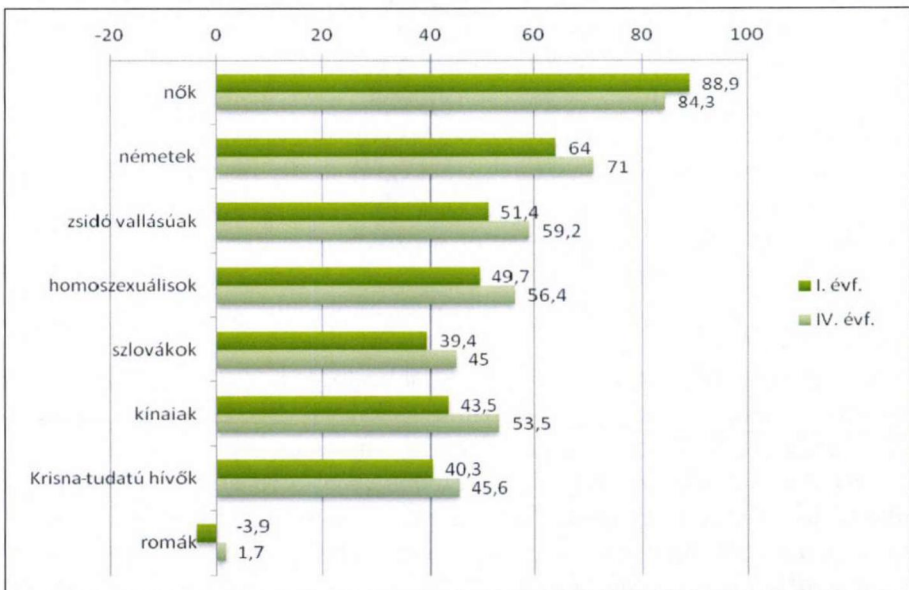

16. ábra. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók és a többségi „magyarok” közvetlenül egymás mellett lakjanak? A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbségei – rendőrtiszt-hallgatók.

Települési szegregáció, ahogyan az I. és a IV. éves joghallgatók helyesnek tartják

Akárcsak a foglalkoztatásnál, itt is jellemző, hogy az elsőéves hallgatók nagyobb távolságot tartanak helyesnek a többség és a kisebbségek között. Az első és a negyedévesek közötti különbség azonban más szerkezetű, mint az előbbi két esetben volt. (17. ábra) Az egyik különbség, hogy a németek beolvadnak a többségbe. A másik, hogy a homoszexuálisok és a kínaiak, bár csekély mértékben, de inkább távolodnak onnan. Hasonlóság viszont, hogy miként az egyetemi felvételinél, most is van két kisebbségi csoport, amelyek nagy mértékben előreléptek. A sorrendben csak az egyikük (kínaiak) helye változott meg, viszont a romáknál figyelhető meg a legnagyobb különbség az évfolyamok között. Ha elképzeljük az elsőévesek és a negyedévesek településeit, akkor az elsőéveseknél egy három részre osztott települést láthatunk: 1. a többség négy csoportból áll (nők, németek, zsidó vallásúak és homoszexuálisok); 2. tőlük nem nagy távolságra van az első kisebbségi csoport (szlovákok, kínaiak és a Krisna-tudatú hívők); 3. a romák pedig elkülönítve, a településen kívül kaphatnának csak helyet. A negyedévesek ehhez képest annyiban alakítanak másként a lakóhelyüket, hogy az első és a második csoportot szinte egyáltalán nem különböztetik meg. A romák ellenben, hiába közeledtek, továbbra is nagyon távol vannak a többiektől. Ahogy az előző kérdéseknél, itt sem történt a véleményekben strukturális változás az egyetem éveitől.

A változás ez esetben is úgy mehetett végbe, hogy főleg a bizonytalanok váltak elfogadóbbá, a „bizonytalan” és a „teljes mértékben egyetért” válaszok változása közötti korreláció -0,73, a mozgásuk tehát most is ellentétes irányú.

17. ábra. A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbségei – I. és IV. éves joghallgatók.

AZ OKTATÁSI ESÉLYEK DIFFERENCIÁLTSÁGA

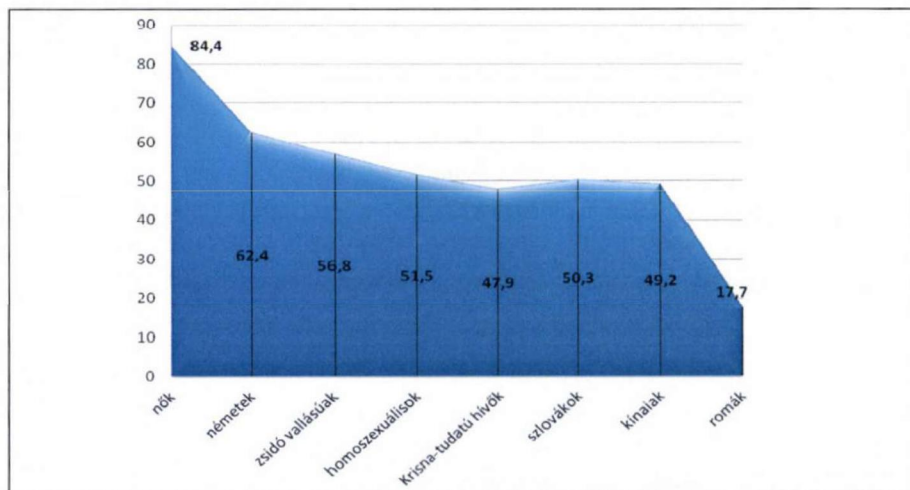
Az oktatás az a közjóság, amely a társadalom tagjainak a jövőjét határozza meg. Nem abban a rövidtávú értelemben, ahogy a munkához jutás, az ugyanis az elkövetkező hetek vagy hónapok életfeltételeit adja meg, vagy vonja el. Az oktatás a hosszú távú lehetőségeket befolyásolja, egyrészt abszolút értelemben, a hozzájutás lehetőségeinek nyitottsága, illetve korlátozottsága által, másrészt relatív értelemben, annak minőségét illetően. Ez utóbbihoz lehet és kell érteni a tudásanyag és a kompetenciák elsajátítása mellett az oktatási folyamat következményeit, azaz a társas kapcsolatok kialakításának, a konfliktusok kezelésének és a másság elfogadásának képességét, vagyis a humán értékek és kompetenciák elfogadását és kialakítását, ezek ugyanis legalább olyan fontosak, mint a tudás. Annak előfeltétele pedig, hogy mindezt elsajátíthassák a diákok, az, hogy minden szempontból megvalósuljon a koedukáció. Ez tehát az első kérdés, amelyre választ kértünk, a második pedig a felsőoktatáshoz való hozzájutást, az egyetemi felvételi esélyeit érinti.

Közös iskolába járnak-e a többséghez és a kisebbséghez tartozó gyermekek?

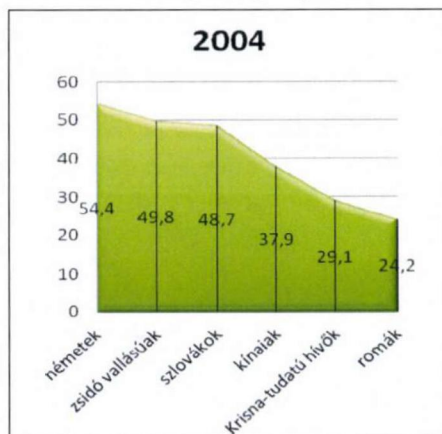
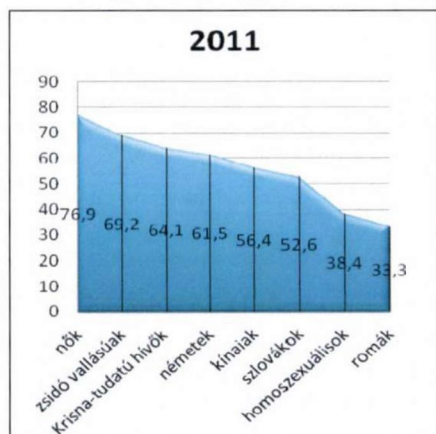
A magyar közoktatásban a többség gyakorta és eléggé gátlástalanul érvényesíti a hatalmát. Az elmúlt évtizedben több településen is nyíltan elkülönítették a roma tanulókat, ami egyértelmű jogsértés, a közvélemény mégis megértően fogadta. Hogy ezt meg lehessen tenni, több feltételnek is teljesülnie kell, és ezek mindegyike összefüggésben van a közhatalmat gyakorló jogászok és rendőrök, no és persze a pedagógusok gondolkodásával és szakmai tisztességével. Az iskolában csak akkor diszkriminálhatnak nyugodt szívvel, ha bíznak a környezet és mindenekelőtt a szülők támogatásában – erre vonatkozik az első kérdésünk. A közvélekedés a megkülönböztetést tiltó törvényekkel szemben is igazolja és helyesnek tartja a diszkriminációt. A másik feltétel pedig az, hogy ugyanez a közvélekedés nyomást gyakoroljon az arra feljogosítottakra, hogy ne lépjenek fel a szegregáció és egyéb diszkriminatív jelenségek ellen. Arra kértük tehát a joghallgatókat, hogy válaszoljanak, egyetértenek-e azzal, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók a „többségi magyarokkal” egy iskolában tanuljanak. Akárcsak a lakóhelyválasztásnál most is a „többségi magyarok” alkotják a mércét, vagyis a kérdés az, abban az iskolában, ahol többségiiek vannak, helyes-e másoknak is lenniük.

A 18. ábrán látszik (a megoszlást lásd a 29. táblázatban), hogy az előző közjavakhoz viszonyítva nagyobb a kisebbségekkel szembeni tolerancia. A közoktatás a joghallgatók szemében kevésbé veszélyezteti a többség hatalmát, mint a munka vagy a szabad lakóhelyválasztás. Még a romák is mintegy hét százalékponttal több egyértelműen helyeslő szavazatot kaptak, mint pl. az egymás mellett lakás esetében. A vélemények is kevésbé polarizáltak, és az átlagok alapján a többségi csoporttól számított távolság is kisebb. Mindezzel együtt is azt kell mondanunk, hogy a joghallgatók jelentős részének véleménye szerint nem helyes a cigányokat ugyanabba az oktatási intézménybe beengedni, ahová a „többségi magyarok” járnak, hiszen 35 százalék ezt egyáltalán nem tartaná helyesnek. A hangsúly

azonban a támogató és az elutasító vélemények egymásra hatásán van, s bár minden korábbi kérdésnél többen vannak a támogatók, még mindig túlzottan kiegyenlítettnek mutatkozik a két pólus aránya. Érdekes az is – és ez egyáltalán nem független attól, hogy a romákat milyen helyzetben látják a hallgatók –, hogy a nőket kivéve a többiek sem egyértelműen járhatnának ugyanabba az iskolába, ahová a „többségi magyarok”. Még ebben a korábbiakhoz viszonyítva nem kielezett kérdésben is megfigyelhető a (befogadott) nők és többiek közötti szakadék (a különbség éppen 22 százalékpont).

18. ábra. Helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók (vagy gyermekeik) a „többségi magyarokkal” egyazon oktatási intézményben tanuljanak? – A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbségei – joghallgatók.

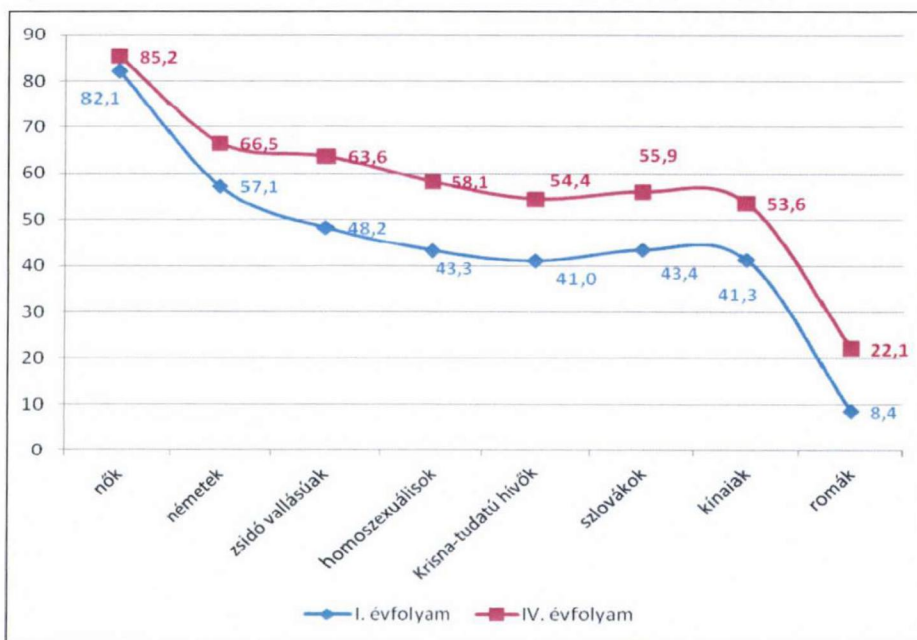
19. ábra. Helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók (vagy gyermekeik) a „többségi magyarokkal” egyazon oktatási intézményben tanuljanak? – A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbségei – rendőrtiszt-hallgatók.

A rendőrtiszthallgatók mindkét vizsgálat idején más gondolkodási módszereket követtek. Ebben az esetben nem figyelhető meg a többség és többiek közötti szakadék, a 19. ábrán inkább egy enyhe lejtőt láthatunk. Kérdés, hogy vajon ennek a következménye-e, hogy a romák esélyei nagyobbak a közös iskolába járásra, mint a joghallgatóknál.

Közös iskolába járnak-e a többséghez és a kisebbséghez tartozó gyermekek? – vélemények évfolyamonként

Az évfolyamok között ebben a kérdésben figyelhető meg az eddigi legjelentősebb javulás, valamennyi csoporttal kapcsolatos vélemény erőteljesen a tolerancia irányába mozdult el. A lejtő enyhébbé vált, de a végén, a romáknál még így is beszakad, ami azt jelenti, hogy megmaradt a kettős választóvonal, az első a nők és a többiek, a második pedig a többiek és a cigányok között található.

Az elfogadó vélemények arányának növekedése mögött, úgy tűnik, kissé különböző folyamatok állhatnak, mint az előző változónál. A bizonytalanság itt is a teljes elfogadással korrelál (32. táblázat), viszont úgy látszik, a teljes elutasítás és az elfogadás között is van átjárás.

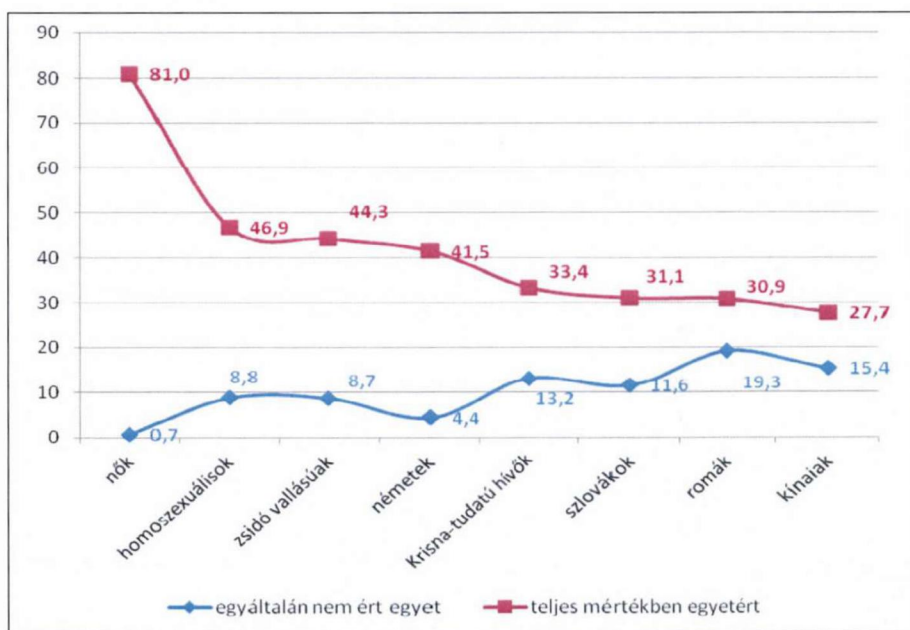
20. ábra. Helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók (vagy gyermekeik) a „többségi magyarokkal” egyazon oktatási intézményben tanuljanak? – A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbségei – joghallgatók.

Esély a felsőfokú képzésre

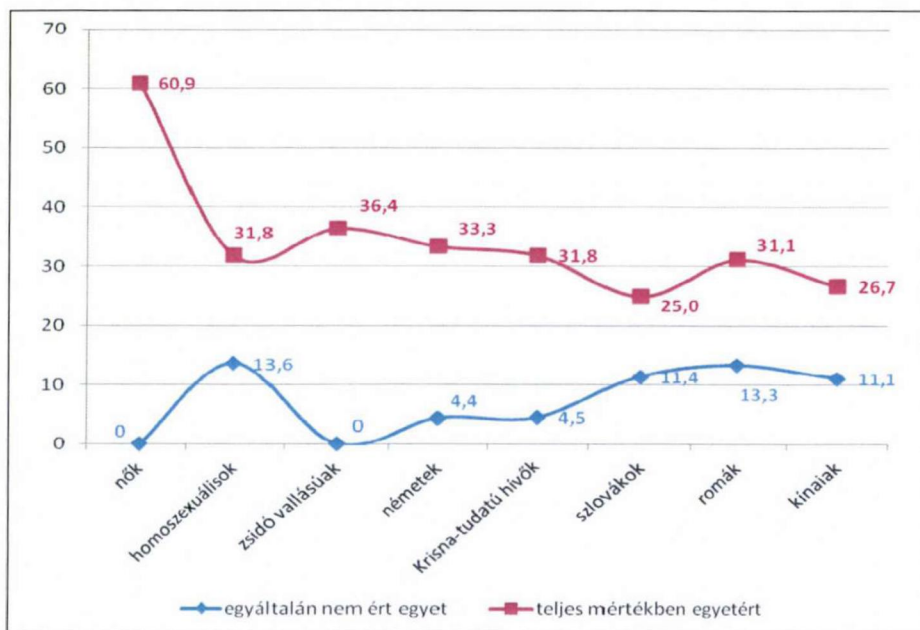
Az egyetemi felvétel lehetősége azért nagyon érdekes, mert a válaszadó hallgatóknak arról kellett döntenüik, hogy mennyire szívesen látnának maguk között olyan embereket, akiket ők maguk helyeznek kívül a többség határain. Egyszerűbben fogalmazva, erre a kérdésre válaszolva arról vallanak a hallgatók, hogy a kisebbségi csoportokhoz tartozókat elfogadják-e egyetemi polgártársaiknak vagy sem.

Feltűnő, hogy a megoszlások (33. táblázat) alig térnek el a foglalkoztatásától, de a romák és a kínaiak helyet cserélnek. A foglalkoztatáshoz viszonyítva nőtt azok aránya, akik teljes mértékben egyetértének a romák egyetemi felvételével, és csökkent azoké, akik egyáltalán nem értenek egyet ezzel, bár ezen a változón belül továbbra is a legtöbben a romák egyetemi felvételét utasítják el. A többségi csoportot ennél a kérdésnél a nők reprezentálják, akik, mint láttuk a munkához jutás esetén is, a legjobb értékeket kapták. Ismét tisztán és világosan látszik (21. ábra) az a szakadék, ami a többség és a többiek között van. Ez még akkor is így van, ha kisebbségi csoport belülről erősen tagolt. Az egyetemet tehát korántsem tekintik a hallgatók nyitott intézménynek, inkább azt mondhatjuk, hogy kevésbé szeretnék maguk között látni olyan hallgatókat, akik nem tartoznak a többséghez.

21. ábra. Egy egyetemre több azonos tudású, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó tanuló jelentkezik, de nincs lehetőség arra, hogy mindegyiküket felvegyék. Ön melyikük felvételével értene inkább egyet? – joghallgatók.

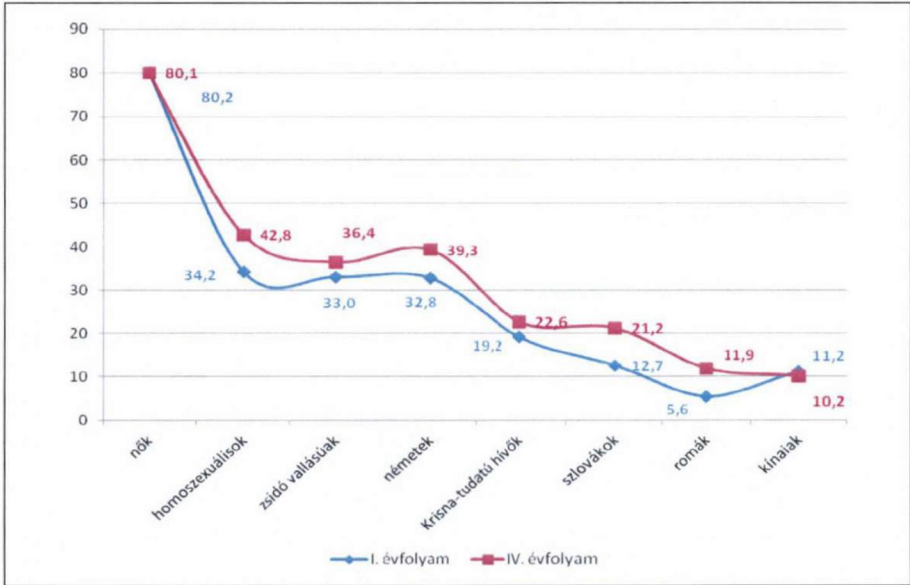
A leendő jogászok és rendőrök véleménye hasonló mintát mutat (a két adatsor közötti korreláció 0,96). Bár az egyes értékek alacsonyabbak, a megoszlás mintázata megegyezik abban, hogy a többséghez tartozó nőket szakadék választja el mindenki mástól és aztán egészen enyhe lejtő vezet a legkevésbé preferált csoportokhoz, melyek meglepetésre a kínaiak és a szlovákok. A diszpreferenciák közötti kapcsolat már gyengébb (korrelációs együttható 0,67), ennek oka az, hogy rendőrtiszt-hallgatók minden más csoportnál nagyobb mértékben utasítják el a homoszexuálisokat, viszont senki sem volt, aki egyértelműen elutasította volna a zsidó vallásúak felvételét az egyetemre.

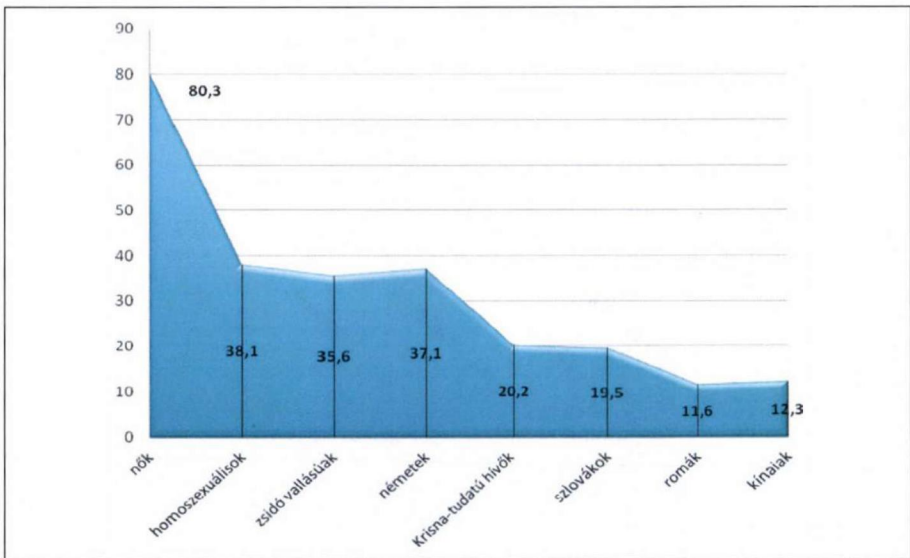
22. ábra. Egy egyetemre több azonos tudású, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó tanuló jelentkezik, de nincs lehetőség arra, hogy mindegyiküket felvegyék. Ön melyikük felvételével értene inkább egyet? – rendőrtiszt-hallgatók, 2011.

A kisebbségek egyetemi felvételi esélyéről évfolyamonként

A negyedéves hallgatók ebben a kérdésben is nyitottabbak az elsőéveseknél. A negyedévesek között mindegyik csoport esetében nagyobb az egyetemi felvételt teljes egészében támogatók aránya. A megoszlás egészét figyelembe véve azt láthatjuk, hogy kínaiak kivételével minden csoportot inkább elfogadnak a negyedéves hallgatók, mint az elsőévesek. A legnagyobb arányú különbséget a homoszexuálisok és a szlovákok esetében figyelhetjük meg (23. ábra). Az önmagában mégoly jelentős változás is csak kisebb módosulásokat okoz az eloszlás szerkezetén, megmarad a többség és a kisebbségek közötti szakadék.

23. ábra. Egy egyetemre több azonos tudású, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó tanuló jelentkezik, de nincs lehetőség arra, hogy mindegyiküket felvegyék. Ön melyikük felvételével értene inkább egyet? A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbsége.

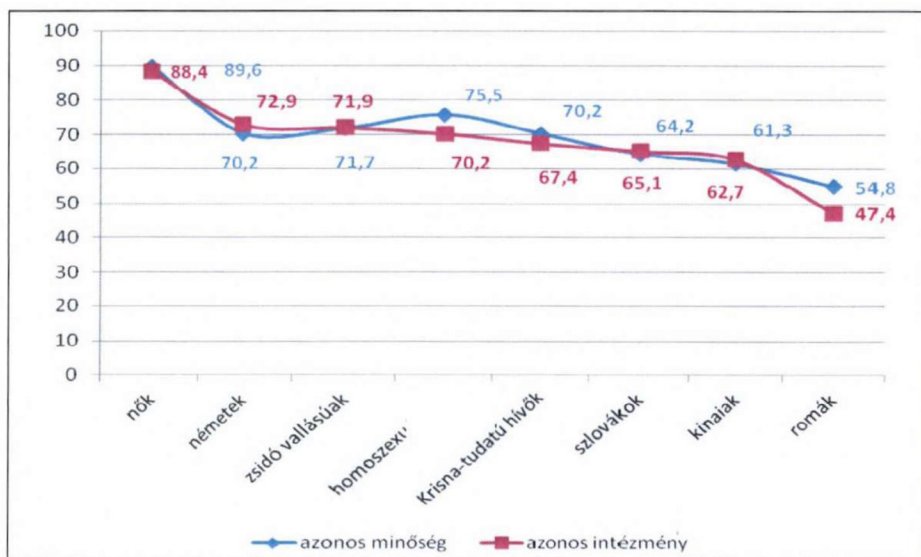
24. ábra. A „teljes mértékben egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” válaszok különbsége a joghallgatók válasza alapján – teljes minta.

Ha összehasonlítjuk a 18. és a 24. ábrát, akkor láthatjuk, hogy a többségi hatalom szempontjából az egyetemi felvételi érzékenyebb, mint a közoktatás szegregációja. Az utóbbi görbéje mindössze 22, az egyetemi felvételié viszont mintegy 42 százalékpontot zuhan, és több szegmensre bomlik. Négy csoport is abba a tartományba kerül, ahol az azonos iskolába járásnál egyedül csak a romák voltak. Az egyetemisták, úgy tűnik, nagyon is féltékenyen őrzik az előjogaikat, pontosabban fogalmazva: formálnak előjogot a helyzetükből.

EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS

A többségi hatalom negyedik, kutatásunkban vizsgált területe az egészségügyi ellátás. Ezt éppúgy két oldalról, az ellátás minősége és az azonos ellátó intézmény vonatkozásában vizsgáltuk. Változóink között ez az egyetlen, ahol alig érvényesül a többségi hatalom differenciáló törekvése (25. ábra). Vitathatatlan azonban, hogy még ezen a területen is úgy érezték a válaszadók, hogy különbségnek kell lennie az emberek között, hogy el kell választani a többiekétől a többséget reprezentáló nőket: a sor végére helyezett cigányoknak pedig nem jár ugyanolyan ellátás, és főleg: ne legyenek ugyanabban az intézményben, mint a „többségi magyarok” (35. és 36. táblázat).

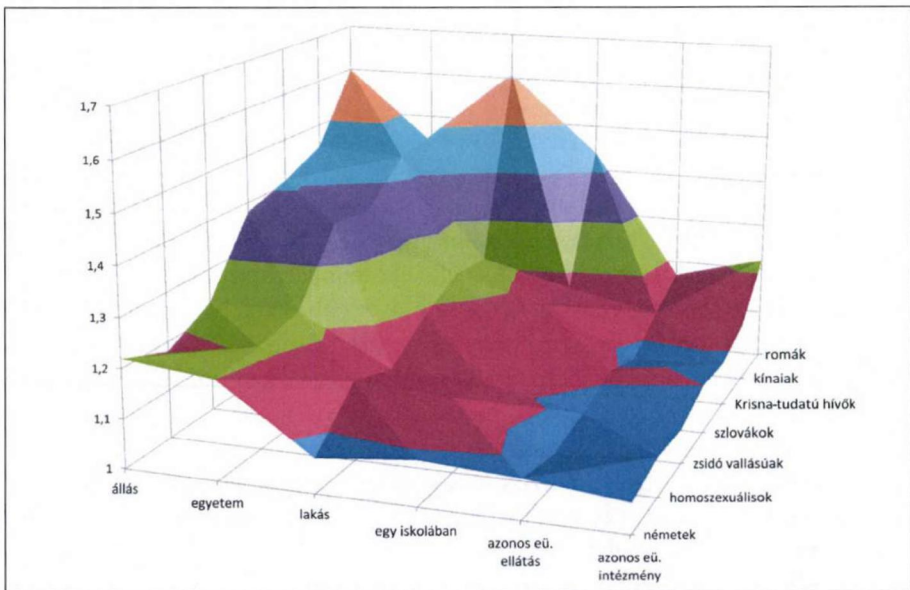
25. ábra. Helyes-e, hogy a „többségi magyarokkal” azonos minőségű egészségügyi ellátásban részesüljenek, illetve ugyanabban az intézményben lássák el a többieket is? A „teljes mértékben helyes” és az „egyáltalán nem helyes” válaszok különbsége – joghallgatók.

A TÖBBSÉGI HATALOM SZERKEZETE

A többségi hatalom szerkezetét úgy ábrázolhatjuk a legérzékletesebben, ha a többséget reprezentáló nők átlagát egynek véve változóként kiszámítjuk az egyes csoportok

ettől való eltérését, és ezt egy háromdimenziós grafikon jelenítjük meg (26. ábra). Az eredményt képzeljük el egy olyan tájként, ahol annál könnyebb az élet, annál könnyebben lehet elérni a szükséges javakat, minél lankásabb, simább a táj. A meredek hegyoldalakon viszont rettenetesen keményen kell küzdeni az életben maradásért, hisz alig-alig lehet hozzáférni a síkságon található javakhoz. Az egyes csoportok tagjainak ezen a tájon megvan a többiek által kijelölt útjuk, másfelé nem mehetnek, kénytelenek beérni azzal, amit a terméketlen, meredek lejtőkön találnak. A joghallgatók a cigányokat a legnehezebb életfeltételeket nyújtó, kopár hegyekre, de még a német nemzetiségieket sem engedik túl közel az egyetemekhez és a munkához.

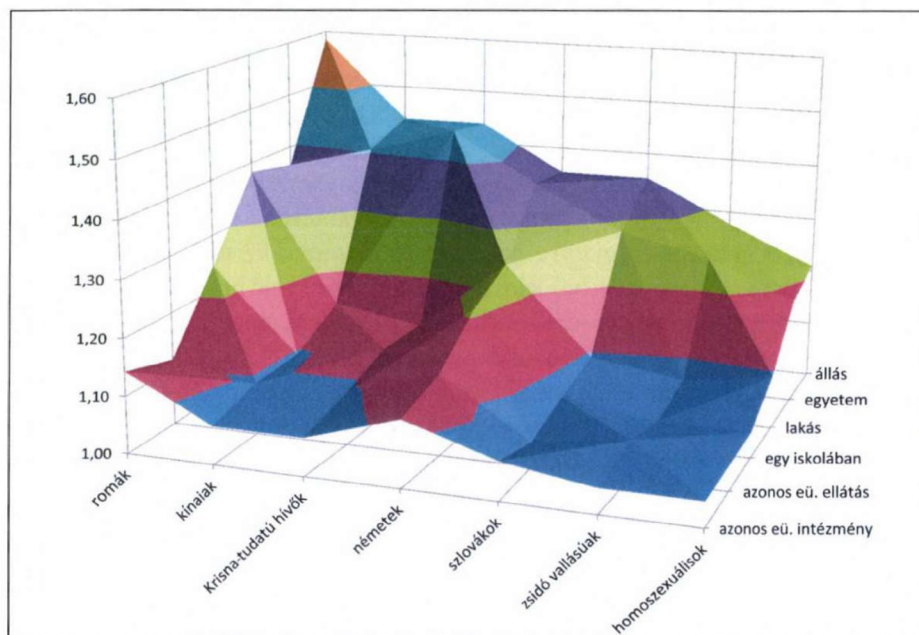
A legnagyobb távolságot a foglalkoztatásnál és az egyetemi felvételnél találhatjuk. A romák helyzete azonban teljesen más, mint a többi kisebbségé, nemcsak azért, mert őket a foglalkoztatásból és az egymás mellett lakásból rekesztik ki a leginkább, hanem mindenekelőtt azért, mert a közjavakhoz való hozzáférés esetükben távoltartássá alakul. Csak egyetlen közjóság van, amelynek nagyobb mértékben engednék a közelébe jutni a cigányokat, és ez az egészségügyi ellátás, de még itt is jóval kevésbé, mint másokat. Jól kivehető az a törésvonal, amelyik felosztja a közjavakhoz való hozzáférés társadalmi terét. A kisebbségi tengelyen a romák és a kínaiak, a közjavak tengelyén pedig az egyetemi felvétel és a lakóhelyválasztás lehetősége között húzódik. A joghallgatók fejében működő többségi hatalom tehát a maga szempontjából legfontosabb közjavaknak a munkaerő-piaci és a felsőoktatási perspektívát tekinti. Másként fogalmazva, a joghallgatók helyesnek tartják, ha a többség lefoglalja a maga számára a munkaerőpiacot és az egyetemeket.

26. ábra. A többségi hatalom „térképe” az átlagok alapján. (joghallgatók) nők = 1

A rendőrtiszt hallgatók (27. ábra) valamelyest másként osztják el a hozzáférési jogokat. A közjavakat illetően a törésvonal ugyanott van, mint a joghallgatóknál, viszont az egyetemre a kínaiakat és a Krisna-tudatú hívőket a romáknál is kevésbé szeretnék beengedni.

A közhatalom leendő képviselői tehát, a többség iránti elkötelezettségükben nagyon erősen szegregálják a társadalmat a közjavakhoz való hozzáférés tekintetében, vagyis éppen azon a területen, ahol nekik kellene biztosítaniuk az egyenlőség érvényesülését.

27. ábra. A többségi hatalom „térképe” az átlagok alapján – rendőrtiszt hallgatók, 2011. (nők = 1)

A TÖBBSÉGI HATALOM KULTÚRÁI

Ahol a többség jobban akarja érvényesíteni a hatalmát, ott hierarchizáltabbá teszi az adott közjósághoz való hozzáférést, mint például a munkaerőpiac esetében. A hatalmi szempontból kevésbé fontos területeken sokkal kevesebb hierarchikus szintet tartanak szükségesnek. Másként megfogalmazva: a többség hatalmát azáltal lehet eredményesen megvédeni, ha többszintű a védelem. Amiből az következik, hogy a társadalom peremére szorítottak annál közelebb kerülhetnek a közjavakhoz, minél több limest el lehet távolítani, azaz, minél kevésbé hierarchikus a hozzáférés.

A kultúrákat jelző látens változók keresésekor a modellbe csak a pólusokon elhelyezkedőket, a romákat és a többséget reprezentáló „többségi magyarokat” és a nőket vettük be, és elhagytuk azokat a közjavakat is (egészségügy), amelyek kevésbé hierarchizáltak. Így átláthatóbb, ámbar leegyszerűsített képet kapunk a többségi hatalom kultúráiról. A főkomponens elemzéssel két kultúrát különböztethetünk meg egymástól

(38. táblázat). Az egyik mintha kifejezetten fontosnak tartaná a kisebbségek egyenlőségét, kiváltképp a legérzékenyebb területeken, a munkaerőpiacon és az egyetemi felvételinél, és nem elutasító a többséghez tartozókkal szemben sem. Ezt a többségi kultúrát nevezhetjük *kiegyenlítésre törekvőnek*. A másik ennek teljesen az ellentéte, mert benne a többség csak önmagát preferálja, és elutasító a romákkal szemben. Ez a kultúra egyértelműen *diszkriminatív* és a többségi hierarchia képviselője.

Összefogja vagy szétválasztja a társadalmat a szolidaritás?

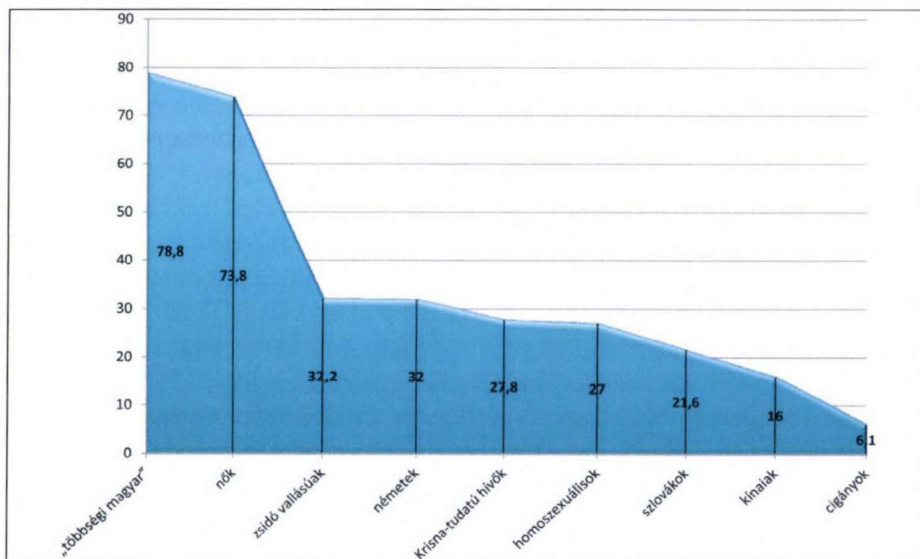
A közjavakhoz való hozzáférés és a hivatali hatalom mentén a válaszadók már felválták azt a hierarchiát, amit helyesnek tartanak. A szolidaritásnak két lehetősége van, vagy tekintetbe veszi és fenntartja ezt a hierarchiát, vagy pedig megpróbálhatja kompenzálni. A szolidaritásról szóló közkeletű vélemény szerint egy egyénnek, vagy egy csoportnak annál inkább ki kellene váltania a többiek szolidaritását, minél rosszabb helyzetbe kerül. A kérdés csak az, hogy vajon miért igyekeznének kompenzálni az egyenlőtlenségeket éppen azok, akik létrehozzák azokat? Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a kompenzációs jellegű szolidaritás csak a közel azonos helyzetben lévők között alakulhat ki, de ott sem feltétlenül. A társadalom tagjai közötti viszonyban a szolidaritás is a közjavak részévé válik, amelyhez nem engednek mindenkit azonos mértékben hozzájutni: egy-egy csoport csak annyi szolidaritást kaphat, amennyi nem veszélyezteti a hierarchiában elfoglalt pozícióját és a többiek által szokásosnak tartott életét. Ennek következtében a szolidaritás nem kompenzálja, hanem inkább reprodukálja, megerősíti a társadalmi hierarchiát. Egy társadalom kohéziója annál erősebb, minél kevésbé hierarchikus, és megfordítva, minél inkább hierarchikus, annál inkább konfliktusokkal és konfrontációkkal terhelt, vagyis annál instabilabb. A kevésbé hierarchikus társadalmakban hatékonyabb és kiterjedtebb a szolidaritás, pontosabban annak a társadalmi kohéziót leginkább erősítő formája, a kölcsönös szolidaritás. Kölcsönös a szolidaritás, amely akkor jön létre, ha a különböző helyzetben lévők, amelynyiben rászorulnak, egyaránt adnak és elfogadnak egymástól támogatást. A szolidaritás annál harmonikusabb és annál inkább kölcsönös, minél kevésbé rendezi élesen elkülönülő csoportokba a többségi és a hivatali hatalom a társadalmat.

A joghallgatók szolidaritási kultúrája egyértelműen hierarchizált. A legkisebb mértékben a passzív szolidaritás, vagyis a támogatás elfogadása (39. táblázat), a leginkább pedig az aktív szolidaritás egyik típusa, a segélyezés vonatkozásában (41. táblázat). Különösen fontos szerepe van annak, hogy az egyes csoportokkal mennyire állnak kölcsönös szolidaritásban a válaszadók. A kölcsönösség típusai az aktív és a passzív szolidaritás kombinációi. Ezek a kombinációk rajzolják ki a társadalmi kohézió szerkezetét. A kölcsönösséget a támogatás nyújtása és elfogadása változókból számíthatjuk ki, és négy változatát különböztethetjük meg, amelyet még kiegészítenek a bizonytalanok:

- a) kölcsönös pozitív szolidaritás: ha adok és el is fogadok támogatást;
- b) részleges pozitív szolidaritás: ha adok, de nem fogadok el támogatást;
- c) passzív negatív szolidaritás: ha elfogadok, de nem adok támogatást;
- d) kölcsönös negatív szolidaritás: ha nem adok, és nem fogadok el támogatást.

A joghallgatók válaszszaíának megoszlását nézve úgy tűnik, mintha a passzív szolidaritás lenne tagolt, legalábbis a támogatást elfogadók arányát nézve. Az a lejtő azonban, amit a hatalmi dimenziókban megfigyelhettünk itt is jelen van. Más képet mutat azonban azok aránya, akik egyáltalán nem fogadnának el támogatást. A „többségi magyarokat” jellemző nullától igen lassan emelkedik, egészen a szlovákokig (7,0%), majd hirtelen a négyszeresére (27,0%) ugrik a románoknál (39. táblázat). A támogatás elfogadása tehát csak a hierarchia legalján különíti el egyértelműen a szinteket, ennek ellenére kisebb lépésekben ugyan, de a „többségi magyarok” világosan megkülönböztetik magukat a többiektől.

Az aktív szolidaritás viszont (40. táblázat) a foglalkoztatáshoz hasonlóan erősen hierarchizált. Még a német kisebbség is leszakad a többségről, a homoszexuálisokat pedig egyetlen más esetben sem utasítják el ilyen arányban a válaszadók (13,6% egyáltalán nem adna nekik támogatást). Az aktív szolidaritás hierarchiája mindössze két csoportból áll, a „többségi magyarokból” és többiekből. Ez az erős differenciálódás még fokozódik is a segélyezés kérdésében. Itt már a második csoporttal, a zsidó vallásúakkal szembeni egyértelmű szolidaritás értékei olyan alacsonyak (28,1%), amelyet eddig csak a cigányokkal kapcsolatban figyelhettünk meg. Elképzelhető azonban, hogy ennek az eredménynek a kialakulásában szerepet játszott a segélyezéssel szemben kialakult általános ellenszenv is.

28. ábra. Az aktív szolidaritás hierarchikus szerkezete. Az „egyértelműen adna” és az „egyáltalán nem adna” válaszok különbsége – joghallgatók.

A kölcsönös szolidaritás értékeit (42. táblázat) az aktív és a passzív szolidaritás adataiból számítottuk ki. Pozitív és a negatív kölcsönösség között található az inkonzisztencia területe, ahol a bizonytalanság jelentése a legvilágosabb, ide azok a válaszok tartoznak, amelyek az aktív és a passzív szolidaritás esetén sem voltak képesek dönteni (vagyis középső, 3-as értéket választották). Ennek az aránya nagyon alacsony, mindössze 1,8 és 6,0 százalék között van. A részleges pozitív szolidaritásról akkor beszélhetünk, ha adnának támogatást a rászorulóknak, de nem teljesen biztosak abban, elfogadnának-e tőlük. Nem tudjuk biztosan, de feltételezhető, hogy ezzel bizonytalanná válik maga az akció is, vagyis csökken a valószínűsége, hogy valóban segítenek vagy, hogy a helyzet típusától függetlenül segítenek. Énnél érdekesebb jelentésű a passzív negatív szolidaritás. Ennél a választípusnál más tényezők befolyásolhatták a döntést, mint az előzőnél, ahol szintén több hatás eredője lehetett a válasz. A részleges pozitív szolidaritás legmagasabb értékét a cigányoknál találjuk (25,4%), ami azt jelzi, hogy esetleg közrejátszhatott létrejöttében az, hogy nem látnak esélyt a másik csoporttól kapható segítségre. Ezzel szemben a passzív negatív szolidaritást felfoghatjuk úgy is, mint valamiféle *elvárás*, mintha a magukat a többséghez soroló válaszadók igényt tartanának a hierarchia alsóbb szintjein lévők támogatására, másként fogalmazva, a *szolgáltatára*. Ha nagyon sarkosan akarnánk fogalmazni, akkor azt mondhatnánk, a válaszadók közel fele *nem tartja önmagával egyenlőnek* ezeknek a csoportoknak a tagjait, mert megengedik ugyan nekik, hogy segítsenek, de nem érznek kötelezettséget arra, hogy ők maguk is segítséget nyújtsanak. A *szolgák* státusa ilyen. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy a három preferált csoportnál (a „többségi magyarok”, a nők és a homoszexuálisok) a legalacsonyabb a passzív negatív szolidaritás, és a romákat leszámítva valamennyi többi csoportnál 40 és 50 százalék között van. A romáknál is csak azért olyan alacsony (27,5%), mert az őket sújtó negatív kölcsönösség értéke meghaladja a húsz százalékot, vagyis a *cigányoktól sokan még a szolgálatot sem fogadják el*. A zsidó vallásúak, németek, Krisna-tudatú hívők, szlovákok és kínaiak viszont – a joghallgatók szerint – szolgálhatnak a „többségi magyaroknak”.

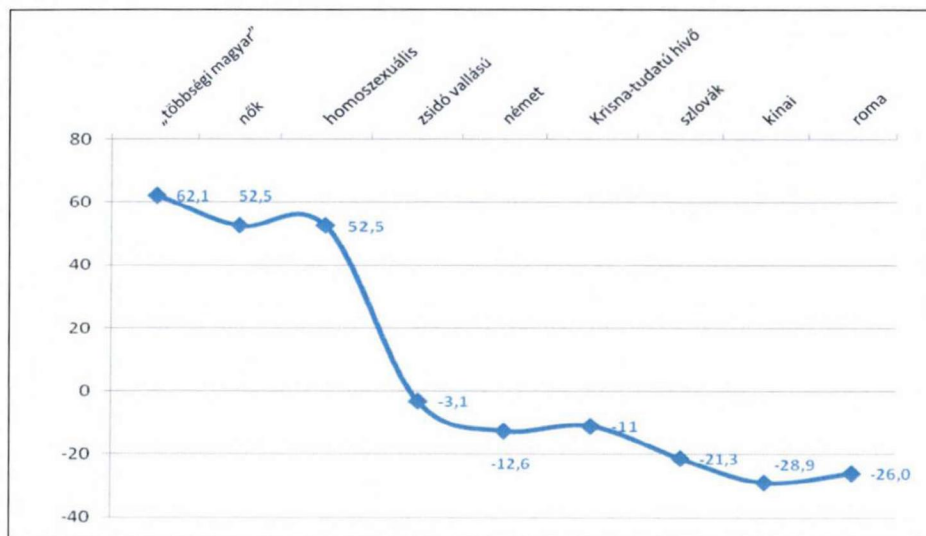
A cigányokból a szolidaritást tekintve ismét egészen külön kasztot alkotnak a joghallgatók, a válaszadók egyötöde ugyanis teljesen kirekeszti őket, mert csak kölcsönös negatív szolidaritást mutat velük kapcsolatban. Az ő számukra a romák nem tartoznak a társadalomhoz. Közel egyharmad azért szolgai státust mégiscsak adna nekik. A skála másik vége is nagyon érdekes, mert ahogyan eddig is láttuk, a válaszadók polarizálódnak, ha a cigányokról van szó. Ezért nem is annyira azok érdekesek, akik teljesen befogadják a romákat (21,9%), hanem azok, akik részleges, pozitív szolidaritást mutatnak velük kapcsolatban. Hogyan értelmezhetjük az ő viszonyulásukat? Ez a kategória többféle álláspontot foglalhat össze. Ne feledjük, azok találhatóak itt, akik magasabb értéket adtak az aktív, mint a passzív szolidaritásra. Tehát vannak köztük, akik teljesen elutasítják a segítség elfogadását (1,3 százalékpont), és vannak, akik majdnem azonos értéket adtak a kettőre (14,1 százalékpont). Többségük tehát

valamilyen módon úgy kombinálja az aktív és a passzív szolidaritást, hogy az aktív domináljon benne.

A kölcsönös szolidaritás típusainak megoszlása egy *gyenge kohéziójú társadalom* képét mutatja. Szinte valamennyi kisebbségi csoportot (beleértve a német nemzetiségűeket is!) igen gyengén kapcsolja a többséghez. Talán még ennél is jellemzőbb, hogy ugrásszerűen megnő a passzív szolidaritás dominanciája a kisebbségnek tekintettek esetében. A pozitív és a negatív kölcsönös szolidaritás a társadalmat összetartani és szétszakítani igyekvő erőket is reprezentálja, ha megnézzük e kettő különbségét, akkor azt látjuk, hogy ezek az erők koránt sincsenek egyensúlyban, bár az összetartó erők nagyobbak látszanak, de a legtöbb esetben talán túlzottan gyengék ahhoz, hogy céljukat elérjék. Ehhez jön még a passzív negatív szolidaritás és láthatjuk, hogy a joghallgatók gondolkodásában a „többség” privilegizálása *darabokra szaggatja a magyar társadalmat* (29. ábra), és valószínűleg ugyanilyen következményekkel jár a társadalom egészében is.

Egy egyszerű, de nehezen megválaszolható kérdés merül fel a 42. táblázatot vizsgálva: A hierarchia mely típusai azok, amelyek mellett egy társadalom még társadalom marad, és hol van az a pont, amikor az uralkodó hierarchikus viszonyok következtében végzetesen széthasad?

29. ábra. Kölcsönös szolidaritás egyenlege. Az „ad és el is fogad” és a („nem ad és nem is fogad el” + „elfogad, de nem ad”) különbsége – joghallgatók.

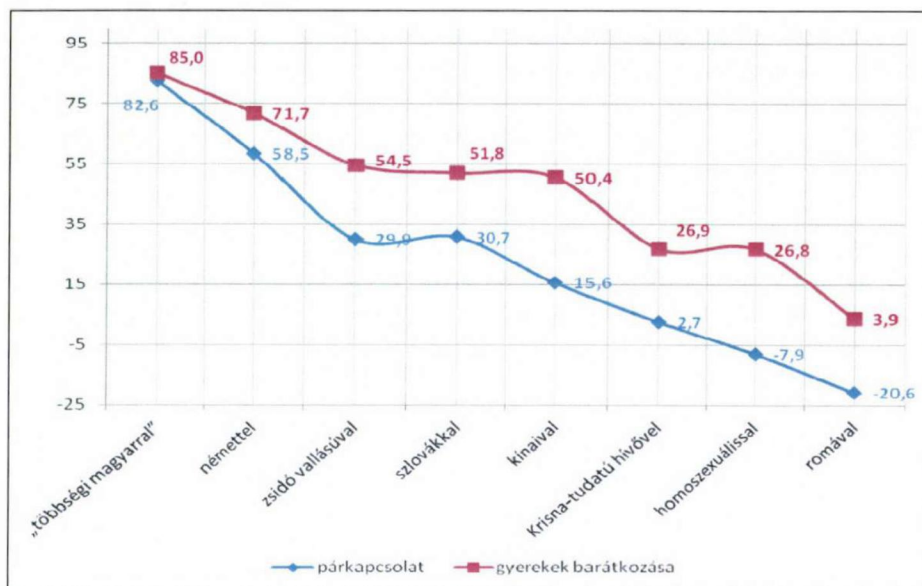
A kölcsönös szolidaritás öt típusa három kultúrát (43. táblázat) és két klasztert képez. A kultúrák közül kettő nagyjából megfelel a 42. táblázatban látható típusoknak, a kölcsönös, pozitív és a passzív, negatív szolidaritásnak. A harmadik egyoldalúsága

azonban nem volt megfogalmazható a táblázatban, ez ugyanis csak a többségiekkel – a nőkkel kevésbé, mint a „többségi magyarokkal” – mutat kölcsönös szolidaritást. A többiekkel sem aktív, sem passzív módon nem szolidáris. Az első klaszterbe tartozók (44. táblázat, a válaszadók 32,9 százaléka) mindenkre kiterjedő kölcsönös pozitív szolidaritást képviselnek. A második klaszterbe tartozók viszont (45. táblázat, a válaszadók 67,1 százaléka) inkább a második kultúrát képviselik és nem szolidárisak aktívan az általuk felállított hierarchia legalján lévőkkel, a cigányokkal, a kínaiakkal, a Krisna-tudatú hívőkkel és a szlovákokkal. Ugyanakkor valamivel inkább fogadnák el tőlük a segítséget, ha arra szükség lenne. A harmadik kultúra hívei valószínűleg ugyanebben a klaszterben találhatók.

A magánszféra mint a személyes társadalmi teret védő erő

A hatalmi dimenziókban az interperszonális vonatkozások egyértelműen alárendeltek voltak, vagyis nem, vagy csak másodlagosan érintették a magánszférát. Az, hogy a roma és a „többségi magyar” gyerekek egy osztályba járhatnak-e, nem elsősorban a gyerekek érintkezéséről szól, sokkal inkább arról, hogy az oktatási közjavak azonos mértékben hozzáférhetőek legyenek-e valamennyi polgár számára. A magánszféra nyitottsága azonban közvetlenül semmilyen hatalmi összefüggéssel nem rendelkezik. A kutatásba a magánszféra számos tényezője közül mindössze kettőt vontunk be: a gyerekek barátkozását (47. táblázat) és a párkapcsolatok elfogadását (46. táblázat). Ez a tényező nem társadalmi pozíciókról, nem a közjavakhoz való hozzáféréstől, hanem arról szól, hogy a válaszadók személyes társadalmi tere mennyire és milyen irányba nyitott.

A megoszlások természetesen csupán igen elnagyolt képet mutatnak, mégis úgy tűnik, hogy többszintű korlátrendszer épült ki a válaszadó joghallgatók fejében. Ez főleg a rokoni kapcsolatokat nézve tűnik igaznak. Ha a magánszférát olyan koncentrikus körökből álló rendszerként képzeljük el, amelynek a középpontjában az egyén áll, akkor a legbelső körök egyikének kell felfognunk a párkapcsolatokat, a barátkozást pedig egy kijebb elhelyezkedő körként képzelhetjük el. A köröket védelmi vonalakként is felfoghatjuk, amelyek attól függően alkotnak enyhébb szűrőket vagy szűk átjárókkal ellátott várfalakat, hogy az adott egyén milyennek tekinti a társadalmat és benne önmagát. Amennyiben szerint szét kell választani a különböző társadalmi sajátosságokkal rendelkező embereket, és a „rendet” az biztosítja, hogyha számukra elkülönített szférák jönnek létre, akkor erődítményt fog építeni maga köré. Amennyiben viszont a társadalmat mobil, átjárható és állandóan változó rendszerként képzei el, amelyben ő maga is mozgásban van, akkor valószínűleg csak az egyéni sajátosságokra figyelő szűrőrendszert épít önmaga köré. A magánszférának persze van egy másik vonatkozása is, amely éppen a különféle hatalmaktól védi az egyéneket és életüket. Innen nézve minden, ami idegen, maga is hatalmat, romboló erőt képviselhet.

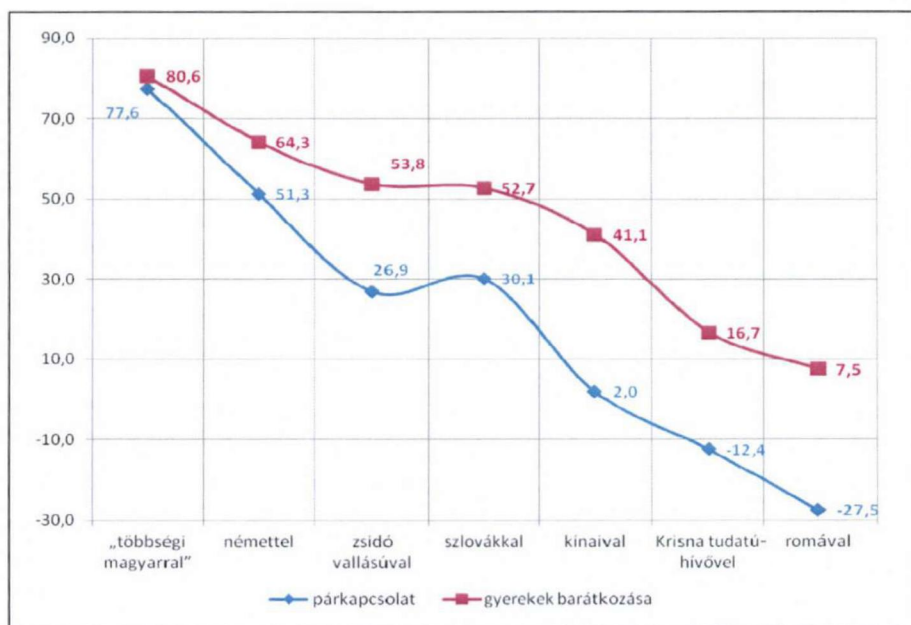
30. ábra. Egyérteltene-e azzal, hogy családjának valamely tagja vagy közeli rokona párkapcsolatot létesítsen az alábbi családok valamelyik tagjával?

Egyérteltene-e azzal, ha gyermeke barátkozna, és együtt játszana az alábbi családok gyermekeivel?

A „teljes mértékben egyérteltene” és az „egyáltalán nem értene egyet” válaszok különbsége – joghallgatók.

A joghallgatók mintájában a legbelső, a párkapcsolati kör nagyon zárt. Egyértelműen csak a „többségi magyarokat” engedik be, minden más csoport csak feltételesen juthat át a várfal szűk kapuin. Egyetlen más változónál sem láthatunk ilyen magas arányú elutasítást, mint itt. A romákat a 41, de még a kínaiakat is 19 százalék utasította el egyértelműen. A megoszlások öt csoportot mutatnak, és a kultúra erősen endogám jellegére utalnak. A gyerekek barátkozása kapcsán jóval megengedőbbek, nyitottabbak a válaszadók, az tehát egy sokkal kisebb körűt alkot, jelentősen kisebb elutasítással és magasabb elfogadási arányokkal. A 30. és a 31. ábra arra hívja fel a figyelmünket, hogy a rendőrtiszt-hallgatók és a joghallgatók hasonló mértékben zárt, védőrendszerrel körülvett magánszférában érzik jól, illetve érzik biztonságban magukat. A személyes kapcsolatok ilyen mértékű szelekciója nagyon megnehezíti a társadalmi együttműködést, és kölcsönhatásban van a többségi és a hivatali hatalommal egyaránt.

31. ábra. Egyetértene-e azzal, hogy családjának valamely tagja vagy közeli rokona párkapcsolatot létesítsen az alábbi családok valamelyik tagjával?

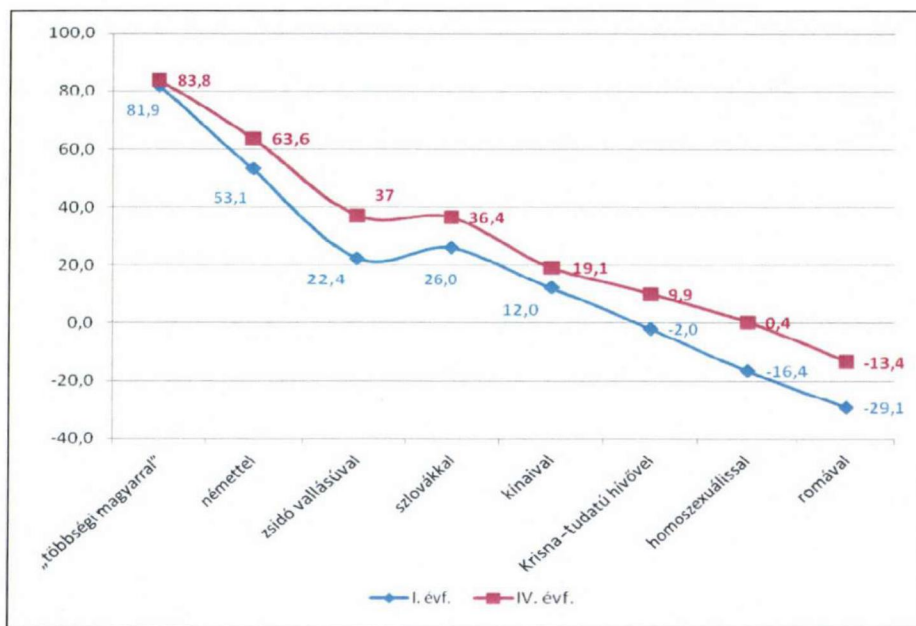
Egyetértene-e azzal, ha gyermeke barátkozna, és együtt játszana az alábbi családok gyermekeivel?

A „teljes mértékben egyetértene” és az „egyáltalán nem értene egyet” válaszok különbsége – rendőrtiszthallgatók, 2004.

A MAGÁNSZFÉRA NYITOTSÁGÁNAK VÁLTOZÁSA ÉVFOLYAMONKÉNT

Az első és a negyedéves joghallgatók véleménye között ebben a dimenzióban is javulás áll be (48. és 49. táblázat). Nem csökken, sőt csekély mértékben még nő is a „többségi magyarokkal” szembeni elfogultság, viszont nő valamennyi kisebbségi csoport elfogadottsága, és csökken az elutasítottságuk. A legnagyobb különbséget a leginkább elutasított csoportoknál találhatjuk.

Kérdés, hogyan magyarázhatjuk ezeket a különbségeket. Vajon az egyetemi képzés eredményezi a változást, vagy attól függetlenül van különbség a mostani első és negyedévesek között? Ha az első eset áll fenn, akkor vajon hogyan következik be a változás? Mit jelent az, hogy a többség megkülönböztetett helyzete megmarad?

32. ábra. Egyetértene-e azzal, hogy családjának valamely tagja vagy közeli rokona párkapcsolatot létesítsen az alábbi családok valamelyik tagjával? – joghallgatók, I. és IV. évfolyam.

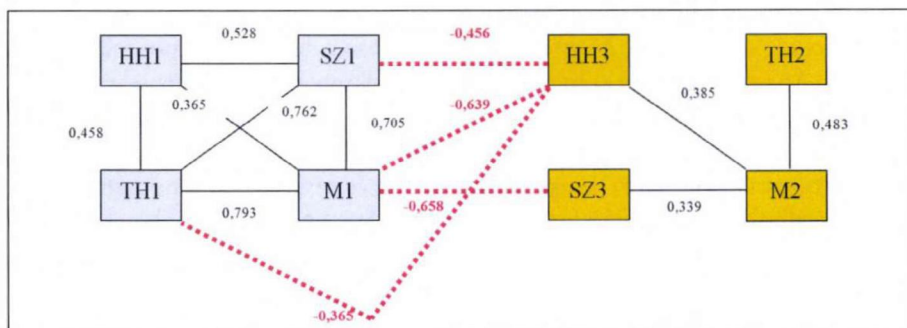
Ugyanakkor bonyolítja a javuló trend értelmezését, hogy például a homoszexuálisok házasságkötését a negyedévesek mintegy tíz százalékponttal többen utasítják el, mint az első évesek. Magas az elutasítás az évfolyamot meg nem jelölő hallgatók között is, sőt a toleránsak aránya ott a legalacsonyabb (50. táblázat). A magánszféra zártsága az első évről a negyedévre is csak úgy alakul, mint minden más változó: valamelyest megemelkedik a görbe, de egyébként minden marad ugyanúgy (32. ábra).

A változók vizsgálata mindössze azt teszi lehetővé, hogy egy viszonylag leegyszerűsített képet alkothassunk a joghallgatók magánszférára vonatkozó elképzeléseiről. A faktorelemzés kéttípusú magánszférát eredményez (51. táblázat). Az egyiket egyértelműen nyitottnak tekinthetjük, hiszen minden kisebbséghez tartozót elfogad, a párkapcsolatokban és a gyermekek barátkozását tekintve egyaránt, egyedül a „többségi magyarokkal” szemben közömbös valamelyest. A másik típus ellenben éppen a „többségi magyarokat” preferálja, és csak a németeket engedi közelebb, mindenki más elutasít, a legerőteljesebben, a joghallgatók kultúrájának megfelelően – az eddigi eredmények alapján sajnos azt mondhatjuk, természetesen –, a cigányokat. Hasonló eredményt kapunk a klaszterelemzés során is, a hallgatók két klaszterbe tartoznak (53. táblázat), és azok vannak többen (64,9%), akik zárt magánszféra bástyái mögött érzik jól magukat.

A diszkrimináció támogatásának és elutasításának kulturális mintái a joghallgatók között. A dimenziók együttes hatása

Az elemzés végén arra teszünk kísérletet, hogy a hivatali és a többségi hatalom, a szolidaritás és a magánszféra dimenzióiban kapott látens változók összefüggéseit megvizsgáljuk, azt feltételezve, hogy így legalább vázlatos képet alkothatunk azokról a kultúrákról, amelyek elemeiként a faktorok megjelennek. Kutatásunk célja éppen az volt, hogy feltárjuk, milyen jellegű kultúrák befolyásolják a joghallgatók gondolkodását, szándékait és döntéseit. Az eddigi elemzések során összesen tíz látens változót kaptunk, három-három a hivatali hatalom és a szolidaritás, kettő-kettő pedig a többségi hatalom és a magánszféra területén:

Hivatali hatalom (HH)	Többségi hatalom (TH)	Szolidaritás (SZ)	Magánszféra (M)
HH1: a jog védelme mindenkinek jár	TH1: kiegyenlítő	SZ1: kölcsonös pozitív	M1: mindenki felé nyitott
HH2: mindenkit fenyeget valamiféle veszély	TH2: diszkrimináló	SZ2: passzív negatív	M2: zárt, szelektáló személyes kapcsolat
HH3: a társadalmat meg kell védeni a romáktól		SZ3: kirekesztő	

33. ábra. A faktorok közötti szignifikáns páros korrelációs együtthatók.

Az ábrán nem szereplő faktorok csak nagyon gyenge korrelációt mutatnak a többiekkel.

A faktorok közötti korrelációk igen érdekes képet mutatnak (33. ábra). Az nem meglepő, hogy a pozitív és a negatív tartalmú faktorok összetartoznak és elkülönülnek egymástól, az azonban igen, hogy erősebb kapcsolat csakis a pozitív faktorok (HH1; TH1; SZ1 és M1) között van. A negatívak (HH3; TH2; SZ3; M2) között gyenge a korreláció, ami igazából összetartja ezeket, az a pozitívtól való elkülönülés, de még ez is csak két faktor (HH3 és a SZ3) esetében létezik. A negatív, előítéletet, diszkriminációt eredményező kultúrákat ezek szerint sokkal ellentmondásosabbnak tekinthetjük, mint az elfogadó-együttműködő kultúrákat. Azt is érdemes meggondolni, hogy ahányszor koherenssé akarták tenni a megkülönböztetések rendszerét a gondolkodók vagy a politikusok, mindannyiszor szörnyetegeket hoztak létre. Valójában tehát az élhető társadalom elérésének szempontjából annál jobb, minél kevésbé rendszerezettek, minél kevésbé összekapcsolódnak a diszkriminációs kultúrák. Fontos, hogy modelünkben a társadalmat a romák ellen megvédeni akaró hivatali hatalom képviseli az elfogadó-együttműködő kultúrákkal szembeni legerősebb ellenpontot.

Az egyes dimenziókban eredményként kapott tíz különböző felfogásmód három kultúrát reprezentál (52. táblázat). Kettő ezek közül nyitott a társadalom különféle attribútumokkal jellemezhető csoportjai felé, egy pedig elutasító, sőt kirekesztő jellegű. Ezek közül az elsőt a közjavakhoz való kiegyenlítő hozzáférés biztosítása, a magánszféra mindenki felé való nyitottsága és kölcsönös szolidaritás jellemzi. Erőteljesen elutasít minden diszkriminatív viszonyulást, mind a jog feladatát, mind pedig a társadalmi befogadást, vagyis a szolidaritást tekintve. Fontos sajátossága, hogy a személyes, közvetlen emberi megközelítés dominál benne, ezért ezt a kultúrát a *humanitás alapján álló antidiszkriminációs kultúrának* nevezhetjük. Az előítéleteket és a diszkriminációt ez a kultúra azért utasítja el, mert azok ellentétben állnak a legalapvetőbb emberi értékekkel.

A második kultúra hasonlatos az elsőhöz abban, hogy fontos számára a közjavakhoz való hozzáférés és a kölcsönös szolidaritás, álláspontja azonban más forrásból ered. Két sajátosság is arra mutat, hogy ebben a kultúrában a humán szempontok kevésbé fontosak. Az egyik az, hogy nem utasítja el egyértelműen a kirekesztő jellegű, csak a többséghez soroltakkal szolidáris magatartást és a diszkrimináló többségi hatalmat. A másik pedig az, hogy magánszféra minőségét tekintve ambivalens, vagyis annak mindkét típusát befogadja. A közjavakhoz való hozzáférést és a kölcsönös szolidaritást abból a tételtől kiindulva tartja fontosnak, hogy a jog védelme mindenkinek jár, talán nem távolodunk túl messze az adatok adta lehetőségektől, ha úgy fogalmazunk, hogy mindezt az teszi lehetővé, hogy ebben a kultúrában komolyan veszik a jog előtti egyenlőséget. Nevezük tehát ezt *szakmai alapon álló antidiszkriminációs kultúrának*.

A harmadik faktor képviseli a negatív pólust, ahol a többségi hatalom, a szolidaritás és a magánszféra egyaránt zárt, kirekesztő jellegű. Mivel pedig a hivatali hatalom tényezői nem játszanak komoly szerepet benne, azt feltételezhetjük, hogy ezt a kultúrát a humanitás korlátolt és korlátozott felfogása, a „többségre” való leszűkítése határozza meg. Jellemző rá, hogy elutasítja a mindenkit fenyegető veszélyt, és szerinte a jognak

nem kell mindenkit megvédenie. Csak logikailag következtethetünk arra, hogy ez azt jelenti, csak a „többséget” kell megvédeni, csak nekik jár a jogi védelem. Ennek megfelelően korlátozná a közjavakhoz való hozzáférést, ahogyan a szolidaritást is csak a többségeket segítő cselekedetnek tekinti. Ennek alapján ezt a kultúrát *antihumánus diszkriminációs kultúrának* nevezhetjük.

Két determináns látszik tehát meghatározni a joghallgatók diszkriminációt elfogadó vagy elutasító kultúráját: *a humánus és a szakmai értékek*. Elképzelhető, hogy az utóbbi az, amire az egyetemi oktatás képes hatást gyakorolni, és az egyes változók megoszlásában megfigyelhető elmozdulások ennek következményei. A kérdés azonban az, meddig képes eljutni a szakmai tisztesség az emberi nélkül. Lehetséges-e gyökeres változást elérni csupán a szakmai szempontok hatékonyabb érvényesítésével, vagy sem? Megítélésem szerint az adatok azt mutatják, hogy ez nem lehetséges, hiszen egyetlen esetben sem változott meg az eloszlás struktúrája, ahogyan azt a grafikonokról egyértelműen le is olvashatjuk. Azt is megállapíthatjuk, hogy a „többség” definiálására tett erőfeszítések, vagyis a kisebbségek leválasztása az a tényező, amelyik az összes következményt előidézi. *Minél több dimenzió mentén sikerül leválasztani a többséggé kinevezetteket a társadalom egyéb részeitől, annál természetesebb módon jelenik meg az előítélet és a diszkrimináció.* Esetünkben a „többségi magyarok” játsszák ezt a szerepet, vagyis minél természetesebbnek tekintik a nekik járó előjogokat, annál evidensebb, hogy a többieket meg kell fosztani a jogaitól, és ez ekkor már nem is tűnik majd megfosztásnak. A privilégiumok nacionalista alapon történő elfogadása apró darabokra szaggatja a magyar társadalmat.

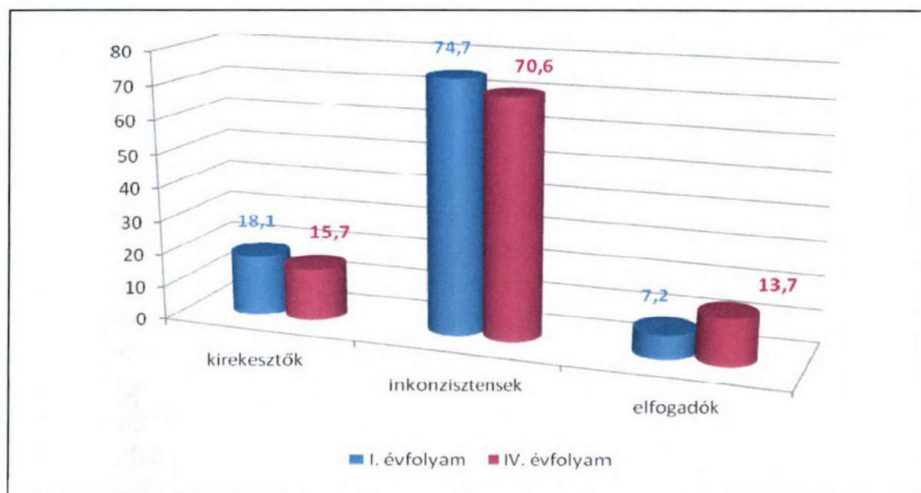
A JOGHALLGATÓK EGYES DIMENZIÓK ALAPJÁN SZÁMÍTOTT KLASZTEREI

A joghallgatók eloszlása az egyes kultúrák inkonzisztens terében legalább annyira fontos kérdés, mint az, milyen kultúrákat alakítanak ki a többség-kisebbség koordináta-rendszerben. Az eloszlások nagyon érdekes képet mutatnak, mert a többségi hatalom esetében (53. táblázat) a közjavak hozzáférhetősége mellett áll a válaszadók közel kétharmada, viszont minden más dimenzióban a diszkrimináció hívei vannak többen, a szolidaritás és a magánszféra esetében hasonló arányban. Az egyetlen klaszter, ahol a két póluson kívül bizonytalanok is vannak, az a hivatali hatalom, tehát pont az, amelyik a hallgatók leendő szakmájával a legszorosabb kapcsolatban áll, ám itt is azok vannak többen, akik szemben állnak a cigányokkal. Természetesen mindegyik klaszterben ugyanazok a válaszadók találhatók, ezért nagyon fontos, hogy milyen mértékben fedik át egymást, milyen mértékben vágunk egybe vagy állnak egymással ellentétben az egyes klaszterekben elfoglalt pozíciók (lásd a táblázatokat az 54-től az 58-ig). Az adatok azt mutatják, hogy az egyes klaszterekben elfoglalt pozíciók jelentős átfedést mutatnak. Például azok 87,9 százaléka, akik a hivatali hatalmat a jog érvényesítésének és konfliktuskezelésnek tekintik, helyeslik a közjavak mindenki számára való hozzáférhetőségét. Akik pedig csak a többségiek számára tennék hozzáférhetővé a közjavakat, azok 94,8 százalékban csak a többségiekkel lennének

szolidárisak, és majdnem ilyen arányban (93,8%) ugyancsak a többségieknek nyitnák meg a magánszférájukat. Mindennek ellenére azonban – szerencsére – a válaszadók többségénél fennmarad a vélemények inkonzisztenciája, és ahogyan más esetekben is viszonylag kevesen vannak egyértelmű, minden tekintetben diszkriminatív vagy minden tekintetben elfogadó állásponton.

A válaszadó joghallgatók többsége, több mint 71 százaléka inkonzisztens álláspontot foglal el, ha az összes klasztert együttesen nézzük. Az első- és negyedéves hallgatók hasonló megoszlást mutatnak (34. ábra), azzal a különbséggel, hogy a negyedévesek véleménye eltolódik az elfogadás irányába. Feltételezhetjük, hogy a teljes kirekesztést vallók közül többen is inkonzisztens álláspontot foglalhattak el, vagyis némely kérdésben elfogadókká vagy bizonytalanokká váltak, míg az inkonzisztensek közül legnagyobb valószínűséggel azok, akik csak egy-egy kérdésben mutattak inkonzisztenciát, abban az adott kérdésben is elfogadókká váltak. Ez a részleges változás feltehetőleg a jogi szakmai értékek elfogadásának következménye. Ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy ennél tovább csak akkor lehet jutni, ha a szakmai értékek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a humán értékekkel. A lenéző-megkülönböztető vélemények és magatartások mindenekelőtt antihumánus értékeken és az ezekkel szoros összefüggésben lévő „többségiten” nyugszanak.

34. ábra. Valamennyi klaszterben kirekesztők és elfogadók aránya, joghallgatók

FELHASZNÁLT IRODALOM

Krémer Ferenc: *A rendőri hatalom természete. Társadalmi szerep és foglalkozási kultúra*, Napvilág, Budapest, 2003

Fleck Zoltán

JOGÁLLAMI KULTÚRA ÉS OKTATÁS

A jogállam működésének tapasztalatai folyamatosan figyelmeztetnek arra, hogy a jogállam nem pusztán intézményes rend, hanem alapvetően kulturális természetű magatartásminták összessége. Ennek megfelelően lehetetlen elválasztani társadalmi kontextusától. (Tamanaha, 2004)

A jog ideológiai természete

A jogállam működéséhez szükséges kulturális feltételek megteremtésében, ha a kultúrát nem megváltoztathatatlan adottságként, hanem alakítható viszonyként kezeljük, a jogrendszer részét képező intézményeknek meghatározó szerepük van. A jog működése és hatása nem korlátozódik a formális, szabályozott viszonyokra, formatív szerepe ideológiai természetű.

Az, hogy a természetes személyből jogalany válik, a jogosultságok és kötelezettségek kikényszeríthető tartalmat kapnak, és e folyamatok minősége meghatározza a társadalmi kapcsolatokat. Egy társadalom kapcsolatrendszerait a jogi szabályozás lényegileg befolyásolja: a megengedhetőség határait, az együttműködés kereteit nemcsak a jogilag szabályozott viszonyokban, hanem általában, tudattalan módon is alakítja. (Hunt, 1993) Ideológiai elemek a jogi szabályozás tartalmában, elveiben és a jogi formalizmusokban is találhatók, és összességükben a domináns ideológia részét képezik, amelynek értelme az uralkodó rend és intézményi berendezkedésének fenntartása, igazolása. A piacgazdaság, kapitalizmus, magántulajdon, demokrácia nem erőszakra támaszkodó elemekkel igazolható, az igazolás termelői és hordozói az oktatási, jogi és egyéb intézmények. Ezekben az intézményekben a hatékonyság, szabadság, demokrácia, jogállam, közérdek értékei, hivatkozási pontjai az igazolás széles spektrumát működtetik.

A jog ideológiai természetének felismerése segít a jog professzionális elemei, például a jogász előállításának értelmezésében. A jogász hivatások által hordozott értékrendszer jelentősen túlterjeszkedik a jog szabályozó funkcióján és mélyen érinti a társadalmi viszonyok konstruálásának folyamatait. Philip Corrigan és Derek Sayer klasszikus műve az angol állam kulturális megformálásának példáján mutatja be, hogy a jog miként hoz létre társadalmi rendet a szűk értelemben vett szabályozáson túl. (Corrigan–Sayer, 1985) A modern állam is egy kulturális forradalom, nagy át-

alakulás része: szabályozási formák, hatalomgyakorlási rutinok, rituálék alakultak át, amelyben a jogi szabály létrehozatala és alkalmazása, valamint bizonyos magatartások igazolása, mások kívül rekesztése a cél. Ebben a nagy átalakulásban bizonyos viselkedési formák hivatalos elismerést kapnak, normalizálódnak, körük épül a morális szabályozás széles területe, ezáltal nyilvánvalóvá, természetessé alakulnak. Az állam megjeleníti a közösség egészét, közösségformáló tényezővé válik, olyan kollektív reprezentációvá, amely az egyének számára morális rendet intézményesít. Anglia a szerzők szerint az állam által „kikalapált” nemzet, a népesség társadalommá formálása az állam személytelen testének segítségével történt, szemben néhány más nemzeti közösséggel, ahol az államnak nem volt ilyen közvetlen hatása erre a folyamatra. De az állami szabályozás általános jellemzője, hogy alapvető társadalmi viszonyok jogi intézményekbe ágyazottak, a saját csoport és az idegen kollektív reprezentációi, az egyén szerepei (választó, adófizető, állampolgár) jogilag megfogalmazottak. Az állami szabályozás nemcsak külső erő, hanem belsővé vált hatalom, az elfogadott, preferált hatalomgyakorlási, érintkezési formák beépülése, rutinizálódása. A szerzők szerint az állam lényegét nem értjük, ha a hatalomgyakorlás formáit nem kulturális tényezőként értelmezzük. A hatalomgyakorlásban bekövetkező változások a társadalmi érintkezési formákat is átalakítják, az állam és jog szoros kapcsolatban van a társadalmi kapcsolatrendszer és érintkezés szövetével.

A jog társadalomformáló szerepének a kultúrát középpontba állító értelmezése számos változatban él. Nem a nagy léptékű folyamatokra, hanem az állami szabályozás társadalomalakító szerepére koncentrálnak a kérdés, hogy képes-e például egy emancipációs hatású jogi szabályozás alakítani a mindennapi tudat elemeit, a diszkrimináció tiltása milyen közvetítő mechanizmusokon keresztül fejt ki attitűdalakító képességét. (Fleck, 2005) A jogrendszer működése a közösség akarátának kifejeződéseként szimbolikus hatásokkal is rendelkezik, befolyásolni képes a társadalmi tudatot, ez a konstitutív jelleg azonban nem homogén, a jogász professziók mindennapi működése erősíti vagy gyengíti a rendszer domináns elemeit.

Például egy-egy nagy nyilvánosságot kapó bírósági ítélet, amely az emberi méltóság és jogegyenlőség értékével nyíltan szemben áll, a jogrendszer egyik központi elemét gyengíti. A domináns kultúrával szemben álló ítéletek sértik a joghegemoniáját, a jogrendszer néha belülről, önmagát támadja. (Calavita, 2001) Kitty Calavita egy nemi erőszakkal kapcsolatos felsőbbbírósági ítélettel illusztrálja ezt a hatást.¹ Az olasz politikai elit azonban azonnal határozott jelzésekkel, látványos tiltakozásokkal ellensúlyozta az áldozat bírósági megalázását.

¹ A tanulmány kiindulópontja egy olyan bírósági ítélet, amely felmentette a nemi erőszak vádja alól a terheltet arra hivatkozva, hogy az áldozat által viselt szűk farmer lehetetlenné teszi áldozati közreműködés nélkül az erőszakot. A tiltakozás széles körű volt: civil szervezetek képviselői és a politikai elithez tartozók látványosan farmerban jelentek meg a nyilvánosság előtt, demonstrálva az áldozattal való szolidaritásukat.

Azokban az államokban, ahol a jogállami értékek mindennapi elfogadottsága gyenge, nem lehet arra számítani, hogy ezek a kisiklások nem hatnak, illetve az ilyen helyeken nincs számottevő ellenerő, amely korrigálná azokat. Egy dominánsan kirekesztő, intoleráns társadalmi közegben a kirekesztést és intoleranciát tartalmazó jogi termékek legitimálják, erősítik a jogállammal szemben álló kultúrát. A jog ilyen működése miatti felháborodás szűk körű marad, hallgatólagos támogatottsága jelentős. Calavita Ann Swidler kategóriáit alkalmazva utal erre a kontextuális különbségre: a kultúra nem nyugalmi állapotokban gyakori a domináns értékekkel szembefutó jogi termék. A megállapodott kultúrákban ugyanis a szakmai rutinok, érvelési készségek, nyelvi eszközök, szóhasználat természetessé teszi a jogrendszer egészét jellemző értékek működését, ahogy a társadalmi befogadó közeg is támogató ezekkel kapcsolatban. Paradox módon tehát a kultúra azon állapotában van szükség a jogállami kultúra értékeinek koherens felmutatására, mindennapi megerősítésére, ahol ezek az értékek nem rendelkeznek jelentős társadalmi támogatottsággal, és ahol a jogrendszer kisiklása is valószínűbb, ugyanakkor e kisiklások hatása erősebb.

Mindebből az következik, hogy a jogász foglalkozások ideológiai szerepe: a domináns jogállami kultúra társadalmi elfogadottságának erősítése a „nem megállapodott”, átmeneti kultúrákban jelentősebb. Ahol a tradíciók és a magától értetődés rutinjai helyett az ideológia formáját öltő jogállam a cselekvés, érvelés új módozatainak elsjátítását teszi szükségessé, a jogászfoglalkozások „ideológiai” elkötelezettsége fontos szerepet tölt be. A posztkommunista államok jogrendszereinek működését éppen egy tudatosan ideológiamentesítő ethosz jellemzi, a korábbi nem jogállami ideológia nyomására adott válaszként. A jogszabályok szövege mögé menekülő, a jog magas szintjein megfogalmazott absztrakt elvek használatától irtózó jogalkalmazó nem képes betölteni ezt a szerepet. Az új európai jogi kultúra a nemzeti jogrendszerek és a közös európai értékek összhangjának megteremtésében a jogalkalmazó felelősségére helyezi a hangsúlyt. (Hesseling, 1995) A textualista, a jogszabályok szövegébe bújó, az európai bíróságok esetjogától idegenkedő, az alkotmányos elveket távolinak látó jogalkalmazó akadályozza a jogállam stabilizálódását, hasonlóképpen az olyan jogásképzéshez, amely nem tekinti feladatának az értékátadást.

Az értékátadás folyamatának elismerése azonban számos szemléleti akadályba ütközik. Ezek egy része általános, más részük regionális természetű. Utóbbiak többnyire a „posztkommunista neopozitivizmus” képzési és jogalkalmazói dominanciáját jelentik. Általános érvényű viszont az a hit, hogy a jogállam felszámolja az emberi tényező bizonytalanságát a jogban, az emberi tényezők, kultúra, személyes értékvalasztások nem játszanak szerepet. Az objektív, rendezett és fair működés az élettelen és magában való jogrendszer automatikus produktuma. Az emberi tényezők kizárása, a hobbesi emberképből eredő premissza jelentős szerepet játszott a modern jog kialakulásában, de folyamatosan csalódásokhoz vezetett. (Kairys, 1998) A jogállam objektivizált ideáljának az a szerepe, hogy mércéül szolgáljon a jogalkalmazói való-

ság számára, de a jog működése alapvetően meghatározatlan, nyitott az értéktelített választásokra, sokszínű interpretációs lehetőségeket rejt, amelyek választásra kényszerítik a jogalkalmazót. A jogi realizmus szemlélete számára evidens, hogy a jog tényleges működése nem írható le az objektív és racionális eljárásokkal megtalált tények és normák összevetésében, hanem a jog működtetésében szerepet játszókértékei, tapasztalatai, szocializációi, félelmei és egyéb emberi erényei és gyarlóságai meghatározóak. Az intézményes képzés alakítja ki a megközelítések, kategorizációk, minták konzisztens rendszerét, amely a domináns jogi ideológiához igazítja ezeket az emberi tényezőket. A kritikai elmélet szerint a jogászokat arra képezik, hogy a domináns ideológiát elfedjék, olyan beszédmódot kell elsajátítaniuk, amely képessé teszi őket arra, hogy az értékek és a partikuláris érdekek érvényesülését az objektivitás és értékmentesség álcája alá rejtse. A jogásként való gondolkodás kialakításában a szakmai szabályok semlegesítik vagy elnyomják a progresszív értékeket, és ez a jogfelfogás hamis szükségszerűségként szolgálja a domináns ideológiát. Ezen a logikán az „aktivista” jogászat, egy-egy társadalmilag fontos érték iránt elkötelezett jogi képviselő, a perlési politizálást felvállaló civil szakmai szervezetek ütnék rést.

A domináns ideológia érdekében való működés technikáinak kialakítása, a dolgok elrendezettségének természetessé tétele, az alternatívák kizárása, a jog hierarchizált értelmének elfogadtatása a jogásképzésben zajlik. Erre a kiindulópontokra épül a kritikai megközelítésnek a jogásképzés nyelvhasználatát elemző irányzata. (Kennedy, 1998) Duncan Kennedy szerint az elitbe kerülés hagyományos mobilitási csatornájaként működő jogásképzés első évében a hallgatók új nyelvet sajátítanak el, amely formálja szemléletüket, világlátásukat és saját szerepeiket. Ez a jogási nyelv elsősorban dekontextualizálja a jogi szabályozást, vagyis megfosztja társadalmi, kulturális vonatkozásaitól. Azok az oktatók dominálnak, akik elhatárolódnak a policy jellegű szempontok vállalásától, szigorúságuk a látszólagos objektivitást követeli meg. A jogásképzés hagyományos intellektuális alapja az ideológiai, társadalmi szempontok és tapasztalatok kizárása a jog működéséből, a jogi érvelés zártságának elfogadtatása. Ezt szolgálja a más képzésekben tapasztaltakkal szemben az objektív, technikai tudáson alapuló autoriter oktatói pozíció fennmaradása.

Ezzel a képzéssel leszűkül a jogász végzettséggel rendelkezők tudásának hasznosíthatósága, érzéketlenné válnak a társadalmi környezettel szemben. A rendszer logikájával szembeni érvelés a képzés előrehaladásával egyre valószínűtlenebbé válik, mert a sikeres hallgató elfogadja az objektíváló, technikai elemeket középpontba állító, semlegesített jogási nyelvhasználatot. A jogosultságok csak formális jogkérdésként merülnek fel, a jog vak marad a tartalmi egyenlőtlenségekkel szemben. Az elméleti, társadalmi, kulturális elemekre vonatkozó tudás, érzékenység és az ezeket kifejező nyelvhasználat irreleváns, alulértékelt. Azok a minták jutalmazottak, amelyek leépítik az alternatívákat, az egyetlen és objektíve helyes megoldást keresik. Az egyetemek szervezeti kultúrája modellezi a jogi működés hierarchiáját, bevezet a jogi

intézmények szervezeti viszonyaiba. Az oktató és hallgató viszonya hierarchikus vonásokat ölt, ezt fejezi ki az erősen formális nyelvhasználat: az egyetem az alárendelés domináns szocializációs terepe. A hierarchikus viszonyok, a felsőbbséghez való alkalmazkodás mintázatait, az ilyen körülmények között lehetséges érvényesülés útjait a leendő jogászok itt sajátítják el. Ez a hierarchikus viszonyrendszer és a képzés nyelvezete misztifikálja a jogászi érvelést, és folyamatos legitimációval látja el a jogi szabályozást.

A jogtudomány által fenntartott kultúra is ebbe a viszonyrendszerbe illeszkedik. Ahogy Fiona Cownie a jogász szakma etnológiai elemzésében állítja: az akadémiai szféra törzsi jellege tükrözi a képzés professzionális ideológiáját, identitását és társadalmi háttérét. (Cownie, 2004) Az akadémia, mint a hatalom kitüntetett helye jelentős hatással van a szakma életének szerveződési folyamataira. (Bourdieu, 1988) A szakmai terület belső sajátosságai és a tudományterület belső szabályai, értékelési mechanizmusai, hatalmi szerkezete egymáshoz igazodik. Ez az alapja annak, hogy a területek törzsi jelleggel működnek, a hivatás kultúrája a tudásterület sajátosságaitól függ. Ebben a viszonyban alakul ki a szakmai identitás, habitus, azok a magától értetődések, amelyek a szakmabeliek mindennapi működését meghatározzák. A jogtudomány is részese a domináns ideológia terjesztésének és működtetésének, a jog feltételezett autonómiája és objektivitása a domináns paradigma. Az ettől eltérő megközelítések, diszciplínák státusza, elfogadottsága jelzi, hogy az illető akadémiai kultúra milyen állapotban van, mennyit enged e szoros ideológiaterjesztésből, mekkora teret enged az alternatív megközelítéseknek. A képzés tömegesedésével, a globalizációval az egyetemi szakemberképzést az akadémiai kultúrán kívül más hatások is befolyásolják: a hatékonyság, költségtakarékosság, menedzseri szemlélet. De ez nem változtat azon, hogy a jogtudomány uralkodó paradigmája meghatározó szerepet játszik a szakemberképzés szemléletére, és a jogtudomány ugyanahhoz a törzshöz tartozik, amelyhez a jogi praxist működtetők, tehát a hatás kölcsönös és egymást erősítő.

A nyelvészociológiai elemzéseket végző Elizabeth Mertz empirikus igazolását adta a kritikai jogelmélet által megfogalmazottaknak: az oktatás nyelvezete a jogászként való gondolkodás alapjainak lerakásában döntő szerepet játszik, és ez a folyamat társadalmi, kulturális értelemben nem semleges. (Mertz, 2007) A szakmai, nyelvi tradíció alapvetően az átfogó jellegű megfontolásoktól, jogon kívüli elemektől megszabadított nyelvhasználatot kényszeríti a formális képzésben résztvevőkre. E lecsupaszítási folyamat elold a jogi doktrína társadalmi gyökereitől, rögzíti a fontos normatív előfeltevéseket és elrejt másokat, ugyanakkor segíti a saját előfeltevéseken, előítéleteken való túllendülést is. A jogi nyelv elsajátításával többé nem az a kérdés, hogy mit tartunk igazságos vagy fair eljárásnak, hanem, hogy mit enged meg a jog.

Ahogy a szocializáció általános folyamata, a jogi szocializáció is nyelvi közvetítéssel zajlik: a nyelvi struktúrákban belsővé vált társadalom tükröződik a nyelvhasználatban, a jogászok nyelvhasználatában az a szakmai identitás, amelyet az egyetemi és

egyetem utáni tanulási folyamatok határoznak meg. A belső jogi kultúra, vagyis a jogász foglalkozások viszonya a jogrendszer különböző elemeihez megítélhető a szakmai nyelvi rutinok, fogalmak, értelmezések, tabuk, beszédmód elemzésével. Az egyetemi jogászképzés a jogász nyelv kialakításának döntő intézménye, a beszédmód meghatározza az írásmódot és a gondolkodásmódot is. Mertz szerint az első szemeszterekben a joghallgatók fejében élő néhány alapfogalmat kicserélnek: az egyén, a személy, a közösség, moralitás, közérdek, veszélyesség jelentései specializálódnak. Ezzel a szakmaivá válással a társadalmi rend újratermelődése és legitimálása is megtörténik, hiszen ez a tudás a világ működésének értelmezésére vonatkozik. A jogi fogalmak kanonizálása nem pusztán a monopóliumszerzés eszköze, hanem a világ átértelmezése az adott jogrend kereteinek megfelelően. A szöveg jelentése a jogász nyelvhasználatban hierarchikus szerkezetű, szöveggötött, monolit. A joghallgatók számára elsődleges annak elsajátítása, hogy miként kell a politikai, szakpolitikai, társadalmi, kulturális összefüggéseket a tisztán normatív jelentésektől elválasztani. A tantermi, az oktatásban használt beszédmódra az a jellemző, hogy a szigor, strukturális rendezettség véget ér ott, ahol a nem jogi elemek, érvek, a társadalmi kontextus belép. Ezek a kontextuális, jogon kívüli megfontolások anekdotikus érvényűek, esetlegesek. Ehhez igazodnak a képzés hangsúlyai, a tantárgyak elhelyezése, a hallgatók értékelésének mechanizmusai, a sikeresség kritériumai.

A jogászképzés elsődleges hatása, hogy megváltoztatja a történetek olvasás-, megértés és konstruálás-módjait, azt a módot, ahogy embereket kategorizálunk, átírja a valóság és autoritás képzeteit, a használt fogalmakat, az önképet és a másik észlelését. „A zárt nyelvi rendszert kísérő arrogancia hozzájárul a jogászok és a jogrendszer emberektől való elidegenedéséhez, akiket pedig szolgálniuk kellene, mert megakadályozza a jog nyelvén beszélőket abban, hogy az alternatív értelmezéseket meghallják.” (Mertz, 2007: 223.)

Természetesen a jogászképzés során elsajátított nyelvhasználat a professzionális intézmények belső szocializációjában megerősítést kap. A jogalkalmazó kész mintákkal rendelkezik semlegességének bizonyítására, a személyes, politikai vagy ideológiai hatások eltakarására. Az igazságszolgáltatás szociológiai kutatásában a jogalkalmazók társadalmi helyzetének vagy ideológiai meggyőződésének feltárása tipikusan ezek nyelvi megjelenítésén, az ítéletek szövegein, a tárgyalások nyelvhasználatának megfigyelésén keresztül lehetséges.² Hazai kutatások is ilyen módon, a tárgyalások megfigyelésének módszerével igazolták a „cigányper” létét a bírói gyakorlatban. A jogalkalmazói nyelvhasználat, kommunikáció sajátosan eltolódott, torzult abban az esetben, ha a perben résztvevők valamelyike vagy mindegyikük cigány

² A jog működésének nyelvszociológiai, lingvisztikai elemzésébe nyújt bevezetést a Szabó Miklós által szerkesztett kötet. (Szabó, 2010)

származású volt. A megkülönböztetés a tárgyaláson használt interakciókban volt tetten érhető. (Loss–H. Szilágyi, 2001)

A felsőoktatás szerepe

Ahhoz, hogy olyan jogászok működtessék a jogrendszert, akik akkor is képesek jogi válaszokat megfogalmazni társadalmi problémákra, amikor a jogszabály szövegei között nem találni azonnali választ, a jogásképzés megfelelő rendszere szükséges. A jog elvi rétege, értékei, a jogi tradíciók képesek eligazítani azokat a szakembereket, akik nincsenek bezárva a jog textusába. Ebben az esetben a jogi tradíció, amely rutinokban, szimbólumokban, szakmai fogásokban, gyakorlatokban és hitekben intézményesített, alakíthatóvá válik.

A hagyományt és a hagyományhoz való viszonyt a képzés alakítja ki, a jogi hagyomány megváltoztatása a szabályok, doktrínák, fogalmak, kategóriák és technikák, megközelítési módok használatával lehetséges. (Krygier, 1991) A mesterség, a szakmai habitus a rutinszerűen használt technikákban is jelen van. A jogászi, bírói szerepfelfogás lényegében attól függ, hogy milyen mesterséget, milyen habitust kínál a jogásképzés rendszere. Hogy a jogalkalmazó Herkules, vagy szürke egér nagyrészt attól függ, hogy képzésében a periklészi ideál és a szókratészi módszerek vagy a vízvezeték-szereléshez hasonló technikai elemek dominálnak.³ A posztkommunista államok igazságszolgáltatását nagy szakadék választja el attól a bírói modelltől, amelyben a döntéshozó a múlttal végzett párbeszéd részeseként társadalmi felelősséggel alakítja a jövőt. Nem ment fel azonban a hagyományra hivatkozás, mert minden hagyomány alakítható. A bürokratikus bezártság és szöveggötöttség, amely általában a kontinentális jogalkalmazót és azon belül különösen a közép-európaiakat jellemzi, nem időtlen adottság. A jogállam, a közös európai jog, és nem utolsósorban a társadalmi kihívások szerepmódosításokat kényszerítenek a jog működtetőire. Ebben a transzformációs folyamatban alakító szerepe van a jogásképzésnek és általában a felsőoktatásnak.

Az egyetemek társadalomtörténeti elemzői szerint a 19. század elejének válságában, nagy átalakulásaiban a professzionalizáció erős kapcsolatot teremtett a tudománysszakok, a képzés és az államformálás között. (Wittrock, 2004) A német minta szerint az egyetemi oktatás célja az állami elit előállítás, ami az egyetemek erős állami kötöttségét eredményezte, míg Franciaországban ugyanebben a korszakban az ideológiailag semleges állami oktatástól várták a köztársasági eszme társadalmi támogatottságát. Az egyetem feladata egyrészt a nemzeti elit létrehozatala, illetve a re-

³ A Herkules és szürke egér metaforát a posztkommunista bírakat kritizáló Bobek (Bobek, 2011), Periklész és a vízvezeték-szerelő szembeállítását William Twinings (Twinings, 1997) fogalmazta meg.

publikánus elveket felmutató és terjeszteni képes elit megteremtése volt. Annak ellenére, hogy a 20. század elejétől a specializáció, a vállalkozó egyetem modellje, a gyors és hatékony képzés igénye fellazította a tudományhoz és értékterjesztéshez kapcsolódó klasszikus nemzetállami elvárásokat, az egyetem habitusformáló szerepe nem csökkent. Különösen igaz ez azokban az államokban, ahol a jogállam ethoszának, az alkotmányosság kultúrájának intézményesített segítségre van szüksége ahhoz, hogy az állami működés és a mindennapi kultúra részévé váljon.

A posztkommunista államokat az az ellentmondás nyomasztja, hogy a diktatórikus ideológiaterjesztés hosszú évtizedei után a képzés elméleti, értékátadó oldalaival szemben gyanakvás él. E gyanakvást az az illúzió táplálja, hogy a demokrácia pusztán technikaként működtethető, és nincs szükség az emberi, állampolgári tudatosság szintjének intézményes alakítására, fejlesztésére. (Jones, 2000) Pedig az oktatás általában és a felsőoktatás is képes a civil készségek és attitűdök kialakítására, a demokrácia működéséhez szükséges kulturális háttér erősítésére vagy akár létrehozására. A felsőoktatás deklarált célja olyan elit képzése, amely a modern társadalom működéséhez, a demokráciához, civil társadalomhoz, nyilvánosságához szükséges értékeket és technikákat terjeszti. Elvileg az egyetem ennek megfelelő ethosszal és struktúrával rendelkezik. Valójában azonban a kelet-európai állami nemességképzésének mintái alig változtak, a képzés mennyiségi bővülése nem feltétlenül járul hozzá a demokratizálódáshoz. (Tomusk, 2000) Ezekben az államokban a jogász- és közgazdászképzés hallgatói összetétele és a képzés tartalmi elemei egyaránt jelzik az elitjellegét, amelyből hiányzik annak felismerése, hogy ezek a szakmák is döntő szerepet játszanak a demokrácia és kapitalizmus elfogadottságának erősítésében.

Az értékek elsajátítása, majd terjesztése azonban nemcsak az iskolák, egyetemek képzési struktúráján és a tananyagon múlik, hanem a szervezet kultúráján is. A képzésen túli elemek jelentőségére Konrad Jarausch történeti elemzései figyelmeztetnek. Németországban a humboldti eszmény a 20. század első felében idealisztikus maradt, mert a humanizmust, emancipációt, felvilágosítást, a kulturális felemelés küldetését az egyetemi szocializáció egésze nem tette magáévá. A hallgatói egyesületek, kollégiumok, az oktató-hallgató viszony tartalma, az intézmény klímája, a politikai-ideológiai elkötelezettségek az autoriter, militáns és nacionalista eszményt tartották életben. (Jarausch, 1978) Nemcsak az egyetemi elit mandarinjainak ellenállása, hanem a hallgatói mikrokultúra és rekrutációs zártság is szemben állt a liberális „Bildung” eszményével. A tömegképzés és a gazdasági válság feltételei között az értékátadási folyamatok átalakítása teljesen illuzórikussá vált. Sem a közoktatás, sem a felsőoktatás nem volt képes a demokratikus értékek terjesztésére. Az intézményekben uralkodó nacionalista klíma, az erős ideológiai céltételezés, az elitista karakterformálás rendies becsületkódex alapján zajlott. Nem jött létre demokratikus ellenkultúra, ezt a nagyfokú specializáció, technicizálódás is akadályozta, így az emancipációra és humanizmusra épülő képzés kialakítása a II. világháború befejezéséig elmaradt. A né-

met hallgatóságot a weimari időszakban a társadalmi, politikai kérdésektől való elfordulás, a kritikai készség leépülése, apolitikus nacionalizmus és sajátos antirepublikánus lojalitás jellemezte. Az egyetemi képzés informális kultúrája, a hallgatók elkötelezettségei és attitűdjei a porosz autoriter államhoz illeszkedtek, így a weimari demokrácia idegen maradt, a köztársaság és parlamentarizmus nem kapott támogatottságot az új professzionális elit képzésétől sem. Ezt a becsületkódexre épülő atavisztikus egyetemi kultúrát ábrázolta Norbert Elias a párbajképes társadalomról szóló elemzésében. (Elias, 2002)

Az utóbbi évtizedek társadalomtörténeti irodalmában a jogászfoglalkozások kulturális, a jogrendszer működtetésén túli jelentősége széles körben elfogadott kiindulópont. Mind a jogászok, mind a jogásképzés az intézményépítés aktorai, különösen így van ez a nagy átalakulások időszakaiban. (Halliday, 1998) Az intézményépítés ebben a paradigmában egyaránt jelenti a piac, az állam, a demokrácia, a civil társadalom, a nyilvánosság intézményeinek felépítését és működtetését. A jogászok nem egyszerűen kiszolgálják, hanem egy politikai projekt keretében kialakítják, formálják, meghatározzák ezeket. Ebből következően a jogászai munka jelentősége éppen a formálódás időszakaiban kiemelkedő. A kapitalista piac működésének nem gazdasági feltételei éppúgy idetartoznak, mint a piaci tevékenységekhez kapcsolódó szerepek, magatartások meghatározása, a jogi személy fogalmának megalkotása, a finanszírozási formák kiépítése, a piaci biztonság intézményeinek működtetése, a gazdasági tevékenységek legalitás-határainak definiálása, az etikus piaci magatartás és a konfliktusoldás mechanizmusainak megteremtése.

Jogászai munka a korlátozott állam működési körének meghatározása, az állami hatalomgyakorlás korlátjaként értelmezendő egyéni jogok megfogalmazása és érvényesítése, a kormányozhatóság jogi feltételeinek biztosítása és végső soron az állami hatalom legitimitásának megalapozása. De hasonló folyamatokban építik ki bizonyos helyzetekben a jogkerülés csatornáit és táplálják a szabályszekepticizmust.

Jogászok segítik a civil társadalom intézményeit és a közszférával kapcsolatos kritikai funkciók működtetését. A közbeszéd alakításával, a közvélemény formálásával kialakítják a közhatalom korlátait és a jogosultságokra építő érvelésekkel látják el a hatalommal szembenállókat. Robert Darnton érzékletesen írja le a francia abszolutizmus legitimációjának megvonását, amelyben a jogászai érvelések legalább akkora szerepet játszottak, mint az udvar magánéleti gyarlóságait kipellengérező piaci pletykák. (Darnton, 2003) A nép vagy a polgár hangjának, akaratának, érdekeinek artikulálásában a jogászai érvelés konstituáló erejű volt a polgári forradalmak korában. De a liberális jogvédelem, az állampolgár státuszának erősítése, a képviselt ügygel való azonosulás, az elnyomottakat segítő ügyvéd szerepe ma is intenzív értékközvetítést jelent. A jogász tehát kritikai potenciáljainak aktivizálásával és a szavak fegyverével potenciálisan ma is az úriember, képzett polgár egyik mintaképe, aki adott esetben a közösség érdekében is képes fellépni, például a közvetítés, konszenzusteremtés

aktoraként, a közösségi értékek erősítőjeként. A jogászai szakmunkák intézményalakító és értékátadó szerepe a nagy átalakulások idején nagyobb jelentőségre tesz szert. Ezt pedig alig befolyásolja a globalizáció, mert a jogászok többsége lokális, nemzetállami kötődésű.

Ezek a folyamatok kétségtelenül a jogászképzés jelentőségét emelik ki: a jogállam működtetésével és a jogállami értékek fejlesztésével kapcsolatos funkciókra képes jogászokat erre alkalmas jogi felsőoktatás bocsáthat ki. Olyan, amely hangsúlyt fektet a jogászai foglalkozások értékelkötelezettségére. A történelmi funkcióváltozások felismerése a felsőoktatással szembeni igények elismerését követeli meg. A perlési politizálásnak a jogrendszer koherenciáját, objektivitását veszélyeztető jellegét kiemelő értelmezések nemcsak a jogászai funkciók történelmi bővülését hagyják figyelmen kívül, hanem a jog társadalmi kontextustól való függetlenségének ideologikus csapdájába is esnek. Mindig a fennálló igazolását és technikai kiszolgálását tekintik a jogászai feladatnak. Ebből a szemléletből csak a jogtechnikára szűkített jogászképzés vezethető le.

Jogtudat, joghoz való viszony – az aktív állampolgár jelentősége

A jogászai munkák jelentőségét és az e jelentőségnek megfelelő képzés fontosságát néhány strukturális sajátosság is erősíti. Ezek részben a modern demokrácia, részben az állami szabályozás átalakulásával állnak kapcsolatban. Az eddigi állami szabályozási modellek többnyire kudarcosnak bizonyultak, mert képtelenek voltak a gyorsan változó környezetre reagálni és a normák működési sajátosságaival számolni. A számtalan formában felbukkanó új regulatív modellek közös eleme a tanulási képesség, a tanulni képes intézmények középpontba állítása. (Schutter–Lenoble, 2010) Egyre világosabb, hogy domináns a tanulás alapú kormányzási modell, amely részvételen, dialóguson alapul (collaborative-relational), alapja a deliberáció, a konszenzus, a racionális érvelés és meggyőzés. Ennek megfelelően a tanulás folyamatossága, a szereplők, intézmények, értelmezési keretek rugalmas változása a megfelelő szabályozás feltétele. A tanulni képes szervezetek létrejötte azonban a szereplők képességein, például a tanulási folyamatban való részvétel képességén múlik. *Ezt a képességet azonban nem lehet egyszerűen feltételezni, elő kell segíteni.* Ehhez nem elég a környezetet olyanná alakítani, ami kényszerít a tanulásra, nem elég a materiális ösztönzők beépítése, hanem a professzionális szerepek belső átfogalmazására van szükség, csak így képes a folyamatos tanulás szükséglete természetessé válni. Ilyen belsővé válást elsődlegesen a formális szakmai képzés során lehet kialakítani.

Hangsúlyozandó, hogy az állami szabályozással érintett, abban az érdekeit érvényesíteni képes közösségek képességeinek fejlesztése, segítése legalább annyira fontos, mint a szabályozásban részt vevő szakembereké, de, mint azt a korábbiakban

idézett történeti elemzések bizonyítják, ebben a „képessé tevési” folyamatban is érdemi feladatot látnak el a jogász szakemberek. A közösségek és egyének közügyekben való részvételre „tanítása” azokban a közösségekben a leginkább szükséges, ahol a deliberatív, résztvevő, érvelő demokrácia működéséhez a feltételek hosszú ideig hiányoztak. A tanulási képességek fejlesztése nemcsak azt jelenti, hogy el kell látni a szereplőket a tanuláshoz szükséges forrásokkal, hanem elő kell segíteni a problémára és a kezelési módokra vonatkozó preferenciáik, identitásaik, érdekeik átformálását. Vagyis nem pusztán a materiális feltételek biztosítása szükséges, hanem bevezetés a tudáskészletek, érvek, technikák innovatív használatába.

Hasonló következtetéseket lehet levonni az európai jogi kultúra változásait tárgyaló szakirodalomból is. Számos jogterületen nő a stratégiai perek jelentősége, egyre inkább ezeken keresztül lehetséges a jogrendszerben változásokat elindítani. (Kelen, 2011) Ezek a változások tipikusan az egyéni jogok kiterjesztését célozzák, illetve emancipatorikus jellegűek. A perindítás, perlés eszközével nemcsak a bírói hatalomhoz kerülnek lényeges jogalakító eszközök, hanem a jogi képviselő jelentősége is megnő az ügyek szelektálásában, a nyilvános érdekérvényesítésben, a jogi érvek kidolgozásában. Ehhez olyan jogász szerepek felvállalása tartozik, amelyek kilépnek a mechanikus jogértelmezésből és eltávolodnak a társadalmi, politikai kontextustól megszabadított felfogástól.

A 20. század második felében a jogok kiterjesztésének folyamata jelentősen átalakította az állam és polgárai viszonyát. Ebben a napjainkban is zajló folyamatban a jogosultságok köré épülő nyelvezet, érvelés és stratégiák átalakították a valóság értékelését, az emberek közötti interakciókat is. (Scheingold, 2004) A formális legalizmus mögött zajló társadalmi folyamatok hatása mélyen beszívárgott a mindennapi kultúrába is, befolyásolja a joggal kapcsolatos egyéni és közösségi stratégiákat. Civil mozgalmak támogatásával a jogosultságalapú nyelvezet és érvelés társadalmi változásokat generáló hatásához a jogász arzenálba tartozó formák, eljárások, logikák bevetésére volt szükség. A „jogosultság-mítosz” minden illuzórikus vonása ellenére ténylegesen átalakította, kiegészítette a professzionális szerepeket és nyelvezetet is. A posztkommunista államokra jellemző formális legalizmus a jog elméletében és gyakorlatában is domináns paradigma maradt. Eszerint a jog kiterjesztése a jogalkotó kizárólagos feladata, az értelmezés csak szűk körben fejlesztheti az egyéni jogosultságokat. Az alkotmánybíróságok gyakorlata valamelyest ellensúlyozza e konzervatív legalizmust, de hatásuk a mindennapi joggyakorlatra kétséges.

Mindez azért hátráltatja az új demokráciák megszilárdítását, mert a hagyományos demokratikus intézményekbe és eljárásokba vetett bizalom ezekben az államokban is alacsony. A bizalmatlanság védtelenné tesz a populizmussal és a kormányzati túlhatalommal szemben. Demokratikus ellensúlyokat a hagyományos hatalmi intézményi garanciákon kívüli szférákban lehet találni. (Rosanvallon, 2008) A kiüresedő szavazás helyét átveszik a civil tiltakozási formák, a nyilvános leleplezés, folya-

matos monitorozás, állandó és szakértelemmel segített kritika. Az ombudsmanhoz hasonló, de nem állami monitorozó szervezetek a kormányzat tevékenységét, a bírói hatalom működését, a helyi hatalomgyakorlás folyamatait tartják a nyilvánosság segítségével ellenőrzés alatt. Az oknyomozó újságírás a sajtó elvesző kritikai potenciálját akarja pótolni, az internet pedig lehetőséget ad a leleplező tudósítások azonnali közlésére. Az ellenőrzött hatalomgyakorlás lehetetlen a hagyományos hatalommegosztási rendszerben, a hatalom működtetésének modern formái elgyengítették a szavazás és a hagyományos sajtó szerepét, a többségi elv legitimációs hatása elégtelen. A hatalommal szembeni fellépés az egyéni, csoportos érdekérvényesítés formái segítségével történik, amelyben például a perlés fontos eszközzé válhat. Mind a nyilvánosság eszközeivel gyakorolt kontroll, mind az egyéni vagy csoportos bírósági jogérvényesítés igényli az ezt felvállaló jogászai elkötelezettséget. A hagyományos, az állami jogot működtető és szolgáló jogász szerepét kiegészíti az állami hatalom civil, társadalmi kontrollját segítő jogász szerepkészlete.

Állampolgári (demokráciára) nevelés

A demokrácia megfelelő működéséhez nemcsak a professzionális szereplők elkötelezettségére van szükség, hanem a társadalom egészének tanulási folyamatára is. A demokrácia állandó problémája a társadalmi támogatottság fenntartása, a demokratikus elvek befogadásának elősegítése.

A demokrácia társadalmi támogatottságának hiánya, a jogállamot működtető morális szoftver hibái, a jogi és politikai kultúra civilizációs deficitje, a norma- és értékzavar az érdeklődést szükségképpen vezeti az oktatás, nevelés, szocializáció intézményi defektusaihoz. A közoktatás egyik feladata a demokratikus társadalom megszilárdítása, a felvilágosult állampolgár kialakulásának segítése. Minél gyengébb hagyományai vannak a demokratikus rendszernek, annál kifejezettebb ez a felelősség, és paradox módon annál nehezebb ennek megfelelni. A demokrácia stabilizálásának hosszú folyamatában bizonyosan fontos szerepet játszó szocializációs mechanizmus különösen azokban az országokban igényel tudatos fejlesztést, amelyek nem rendelkeznek erős demokratikus hagyományokkal. A posztkommunista államokban sem fordítottak elegendő figyelmet a civilizációs inkompetenciák ledolgozására, a demokratikus értékek mindennapivá válásának intézményes segítésére. Az oktatás ilyen irányú tudatos fejlesztése képes csak akadályozni, hogy a modern demokráciának megfelelő értékpluralizmus kiépítése és fejlesztése helyett monolit érték- és szimbólumvilág állami kikényszerítése következzen be.

Az állampolgárrá nevelés tétje a tudatos, kritikus, a populizmusra és kirekesztő ideológiákra nem fogékony választó kialakítása, aki lehetővé teszi a közéleti kultúra szintjének emelkedését. Különösen a kriminálpolitikai változtatások mögött fedez-

hető fel az állampolgári tájékozatlanság, a félelem és az ezekre épülő populistá büntetőpolitika kártékony hatása. Tipikusan az iskola az a tér, ahol intézményes erőfeszítéssel hosszabb távon eredmények érhetőek el. Az állampolgári nevelés iskolai modelljei Don Rowe szerint elkötelezettséget és tudatosan megtervezett erőfeszítést igényelnek.⁴ Angliában hosszú hagyománya és stabil intézményi háttere van az állampolgári iskolai nevelésnek, a program anyagi, szervezeti és oktatásszervezési okok miatt mégis sérülékeny.⁵ Megfelelő eredmények eléréséhez határozott erőfeszítéseket kell tenni a pedagógusképzés, a történelemoktatás módszertana, a nem hagyományos tematikák és tananyagok befogadása, az iskolai kommunikáció csatornáinak tekintetében. A normakövető demokratikus elkötelezettségű állampolgár kialakításának akkor vannak esélyei, ha tudatos intézményfejlesztés folyik ezen a területen.⁶ A programok ellenére a demokráciára és aktív, felelős állampolgári létre nevelés alapelemeit, éppen azok sérülékenysége, nem kellő intézményesedettsége, befogadottsága miatt, komolyan kell venni. A társadalom történeti tudatában jelentkező zavarok, a számos kutatásban feltárt, a modern demokráciákkal inkompatibilis értékvilág miatt is e terület határozottabb civil és szakmai támogatottsága szükséges.⁷ A nem iskoláskorúak demokráciára nevelése a felnőttképzés egyik kiemelt célja az Európai Unióban, különös tekintettel az új demokráciákra.⁸

Az iskolai állampolgári nevelés számos dilemmát vet fel az átadandó értékek természetét, a nevelés célját, módszereit, az oktatás címzettjeit tekintve. Az értékluralizmus és a véleménysszabadság olyan tradicionális elvárásokkal kerülhet szembe, mint a hatékonyság és a fegyelem. A modellek eltérnek abban is, hogy a formális tananyag részeként vagy mintegy a demokrácia modelljeként, a gyakorlatban közvetítik azokat a kiemelt értékeket, magatartásmintákat, amelyek az aktív állampolgár kialakításához szükségesek. Hogyan lehet elérni, hogy ez az eszköz ne pusztán az uralkodó társadalmi csoportok értékeinek újratermelését és elfogadtatását szolgálja, hanem a kritikai gondolkodás lehetőségét teremtsen meg? Hogyan lehet összeegyeztetni az egyéni autonómia és vélemények elismerését a közösségi lény kialakításának programjával, amelyben a közös értékek, a társadalmi integráció alapjai jönnek létre? Nem alaptalanok azok a kritikák, amelyek az iskola ideológia- és konformitástermelő hatásaiban az uralom és az alávetettség mintázatait érzékelik.

A konszenzus-modell a társadalmi kohézió erősítését a civil mentalitás és értékluralizmus elfogadása mellett kívánja elérni a közös elemek megtalálásával, lehetőleg értékkonfliktusoktól távoli területeken. Az ideológiai, politikai konfliktusoktól menekülő hagyomány jellemző Franciaországra, ahol a világnézeti semlegesség az

⁴ <http://www.ofi.hu/tudastar/ted-huddleston-don-rowe>

⁵ <http://www.youtube.com/watch?v=BRLPeoqbHY0>

⁶ <http://www.ofi.hu/eroszakmentes-iskola/demokraciara-nevelés/demokraciara-nevelés>

⁷ <http://aktivpolgar.hu/>

⁸ <http://esrea2011.elte.hu/>

állami szféra általános működési elvárása. Ez a pedagógiai modell passzív, befogadó, konfliktus-megelőző és politikamentes iskolát és oktatási módszereket ajánl, miközben a valóság ettől az elvárástól súlyosan eltér. A valóságidegenség frusztrációt, apátiát, a közéleti kérdésektől való elfordulást eredményezhet: az iskola nem képes reflektálni a legfontosabb kérdésekre, a hétköznapi léttől távolivá válik. Alacsonyabb életkorú, gyengébb képességű, illetve alacsonyabb státuszú családokból származó diákok esetében gyakoribb ennek a modellnek a használata, ezzel is növelve az állampolgári léthez szükséges kompetenciák elosztásának egyenlőtlenségeit.

Hasonló hatású az úgynevezett *szülői modell*, amelyben az iskola egészében lemond az állampolgári nevelés feladatáról, ezt a család felelősségi körében hagyva. Közben megóvni igyekszik a káros befolyásoktól, ténylegesen a médiának szolgáltatja ki a gyerekeket. A tolerancia, az emberi méltóság elismerése esik leginkább áldozatul, különösen olyan társadalmi közegben, amelyben mindennapos tapasztalat, a médiában és a közéletben sokszorososan megerősített gyakorlat a kirekesztés. Az együttélés bonyolult értékeinek elsajátítására leginkább alkalmas nehéz kérdések, dilemmák elkerülése kiüresíti, a családra hagyás felszámolja az iskola feladatát az állampolgárra nevelésben.

A *patrióta modell* az állam iránti lojalitást kívánja erősíteni a nemzetállami hagyományok romantikus azonosulásokat kívánó módján. Ennek militáns formája a propagandasztikus ideológiaterjesztés és erőszakos indoktrináció. E modell az ellentmondás és kritika elnyomását, felforgatónak, károsnak bélyegzését tekinti eszköznek arra, hogy az azonosulást és kontrollt erősítse. Antidemokratikus hagyományok mellett a nacionalista tartalmú képzés kizárja az emberi jogi megalapozású toleranciára nevelést. A kultúrák közötti közvetítés elutasítása érződik a szegregált iskolai osztályok elfogadásában vagy a multikulturalizmus ideges elvetésében. A nem kizáró, nem kritikátlan, hanem reflexív, befogadó és önkritikus azonosulás modelljei jórészt hiányoznak vagy perifériára szorulnak.

Hasonlóan intoleráns a *vallási modell*, amely képtelen elfogadni a hiten kívüliek vagy más vallásúak egyenrangúságát, összemosódnak a vallási és morális értékek. Az állam világnézeti semlegességét kétségbe vonó állami hagyományok hajlamosak elfogadni, hogy a jó állampolgár a vallásos közösség tagjaként képzelhető csak el. Szekularizált, plurális társadalmakban ez a logika bizonyosan konfliktusokhoz vezet, a kelet-európai keresztény-nemzeti kurzusoktól azonban ma sincs messze ennek támogatása.

Don Rowe szerint van két olyan modell is, amely képes hatékonyan szolgálni a modern demokráciákat, képes hozzájárulni az aktív és kritikus állampolgár megszületéséhez. Az iskolai demokrácia modelljében az oktatási intézmény maga szolgál a demokrácia mintájául, ahol a mindennapokban lehet megtapasztalni a véleményszabadság, felelősség, participáció gyakorlatát. A tapasztalati tanulás előnyei, a tanári és intézményi mintaadó jelleg hitelesíti a demokráciára nevelés tartalmát. A demokra-

tikus dialógus és igazságos eljárás mindennapi tapasztalatai hatékonyan kerülhetnek be az állampolgári tudatosság elemei közé. A kérdés azonban az, hogy lehet-e jobb az iskola, mint a társadalmi környezet? Képesek-e egy oktatási rendszer intézményei és annak működtetői más elvek szerint tevékenykedni, mint tágabb környezetük? Az értékkonfliktusos modellben az iskolai oktatás arra törekedik, hogy az állampolgárok képesek legyenek saját értékeiket autonóm módon kialakítani, ehhez az értékek pluralitását nem egyszerűen elfogadja, hanem felhasználja, hangsúlyozza. Az ebből származó viták, ütközések, konfliktusok és ezek megoldási kísérletei vezetnek el ahhoz a társas szinthez, amelyben a párbeszédre, egyeztetésre, konszenzuskeresésre képessé tevő készségek kialakulnak.

A szociológia születésének idején Durkheim számára evidens volt, hogy a társadalomtudományok képesek a társadalom morális válságára megfelelő válaszokat adni. A pedagógia mint gyakorlati elmélet képes jó irányba befolyásolni a kollektív tudat állapotát. (Durkheim, 1980) A szociológia küldetésére vonatkozó illúzió mára jórészt elpárolgott, de a pedagógia jelentősége a demokratikus közösség kialakulásában ma is aktuális.

A polgár nevelése, pontosabban a polgárrá nevelés programja Arisztotelész óta ismert kihívás, de lényegében a demokrácia, republikanizmus és a nacionalizmus korszakaiban válik égetően fontossá a politikai tudatosság kiterjesztése, a társadalom bevonása a politikai folyamatokba, a lojalitás megerősítése. Az állami stabilitás kérdésévé vált a felvilágosult polgár minél szélesebb körben való megjelenése. A klasszikus elméleti örökséget a nemzetállamok eltérően, hagyományaiknak megfelelően használták fel: Franciaországban a szekularizált republikanizmus civil vallásával igyekeztek felváltani a klérus oktatási befolyását a köztársaság iránti hűség biztosítása céljából. Poroszországban a nemzeti egységhez szükséges nemzeti érzést és lojalitást a spártai militáns neveléssel kényszerítették ki. Angliában az állam és egyház egysége az oktatási rendszerben is töretlen maradt. (Heater, 2007) A liberális demokráciák alapvető dilemmája, hogy a szavazati jog kiterjesztése szükségessé teszi a felvilágosult választót. Az a napóleoni felismerés, hogy a jó polgár betartja a törvényeket, ehhez azonban ismernie kellene azokat, a demokrácia kiterjedésével párhuzamosan vált az államok nyomasztó kötelezettségévé. Alkotmány is csak akkor létezik, ha az emberek szívében él és szokásokká válik. Mindezeket az oktatással lehet elősegíteni. A nemzeti identitás intézményes felépítése és megerősítése gyakorlati jelentőségének felismerését fejezi ki az a francia mondás, hogy a porosz hadsereg Sedan melletti veresége a porosz iskolamesterek győzelme volt.

Az utóbbi évtizedek fejleményei két vonatkozásban módosítottak a nemzeti identitás és demokratikus lojalitás egybefonódott oktatási mechanizmusain. Egyrészt a posztnemzeti korszakban a nemzeti történelem és értékek elégtelen kiindulópontokat szolgáltatnak egy befogadó, toleráns kultúra kialakításához. Másrészt a diktatúrák felbomlása a tananyagok és módszerek tudatos és intenzív szelektálását, megvál-

toztatását igényelné, amelyhez nem mindig állnak rendelkezésre az intézményes és politikai feltételek.

Ez ráadásul egy olyan korszakban következett be, amelyben a demokrácia társadalmi támogatottságának csökkenése, az intézmények iránti bizalom megcsappanása a régi demokráciákban is a polgárok tudásának és aktivitásának tudatos fejlesztését igényli. Az informált közéleti részvétel, civil aktivitás és mentalitás, a közös érdekében tevékenykedő civil csoportok és egyéni felelősségvállalás erősítése politikai programok jellegadó elemeiként is megfogalmazódott. A spanyol baloldal, illetve a brit New Labour éppúgy a demokratikus részvétel és állampolgári tudás intézményes fejlesztése iránti elkötelezettséget hangsúlyozza, mint az Európai Unió.⁹

A modern demokráciákat nyomasztó problémák részben a társadalmi integráció válságával kapcsolatosak, részben a politikai, közéleti részvétel hanyatlásával és a növekvő intoleráns populizmussal. Az új demokráciákban ezek a kihívások még kifejezettebbek. A fiatalabb korosztályok elfordultak a politikától, általában a közéleti kérdésektől, gyakran kerülnek szélsőjobboldali szubkultúrák könnyű közösségi azonosulást kínáló csapdáiba. (Peterson, 2011) Tony Judt szerint a fiatalok közélettől elfordulása mögött a közérdek politikai háttérbe szorítása, a közjavak privatizációja, a piaci fetisizmus áll, ami természetessé tette, hogy ami hatékony és jól működik, az csak piaci elvek alapján, magántulajdonnal hozható összefüggésbe. (Judt, 2012) Ezen a válságon az állampolgár oktatása segíthet, de nem a hagyományos állampolgári nevelés, amely egyszerűen az órarendbe illesztette a bizonytalan körvonalakkal rendelkező állampolgári ismereteket, hanem az élővé tett, helyi, egyéni kontextusba helyezett elsajátítás. Az elidegenedett, formális információátadás élettelen marad, a passzív módon befogadott ismeret ezen a területen értéktelen. A tudás jelentőségének felismerése csak akkor lehetséges, ha a saját tapasztalat megerősíti az elsajátított készségeket, ha cselekvéssé formálható az állampolgár joga és kötelezettsége.

A válság szoros kapcsolatban van a jóléti állam leépülésével, amely folyamat a közösséghez tartozás alapjait is kikezdte, öngondoskodásra kényszerített fogyasztóvá degradálta az állam polgárait, és ezzel illuzórikussá tette a felelős választó kialakulását. A neoliberális politika az állami gyámkodást bírálva az egyénre terheli a felelősséget, a kollektív javak elosztásában a polgárok nem vesznek részt, annak csak fogyasztói. A neoliberális korszak az oktatás folyamatait is érinti: a fiatalokat megoldandó problémának tekinti, a demokráciára nevelés helyett a pusztán információ-átadás és a közösségbe való gyors integráció a cél.

Ezzel szemben a sikeres állampolgári nevelés a demokráciát a fiatalok életére és tapasztalataira vonatkoztatva, életközeli módon, a szélesebb gazdasági, kulturális,

⁹ Angliában az Advisory Group for Education and the Teaching of Democracy in Schools, valamint a Crick Report, illetve az 1999-es Citizenship Order mutatja az állampolgári oktatás iránti elkötelezettséget. Az Európai Unióban a 12 of 2002 Council of Europe recommendation, illetve a 2005-ös European Year of Citizenship through Education jelzi ezt az irányt.

politikai környezetre tekintettel végzi. Az európai állampolgárság megtapasztalása, az erre vonatkozó ismeretátadás esetében a részvételre, konkrét aktivitásra utalás további nehézségeket vet fel.

Az állampolgári tudat létrehozásában, megerősítésében az egyetemek mindig jelentős szerepet játszottak, funkcióik nem merültek ki a képzett munkaerő létrehozatalában. A polgári mentalitás terjesztőiként a demokrácia segítői: a modern egyetem gondolata szorosan kötődik a felvilágosult, képzett polgár eszményéhez. Ezen nem változtat az sem, hogy eredetileg és részben ma is a társadalom jelentős része távol van az egyetemi képzéstől, hiszen a diplomás foglalkozásoknak döntő befolyásuk van a társadalmi folyamatokra. Sokak szerint ez az aránytalan befolyás a demokrácia eltorzulásához vezet. (Bovens–Wille, 2009) Ugyanakkor a demokrácia értékeit és eljárásait „megtanító” egyetem elvileg jótékony ütköző zónaként működik az állam és a társadalom között.¹⁰ A tudományos racionalitásra épülő képzés alakítja a közöségben uralkodó szemléletmódot, világképet. A tudástermelés árnyékos oldala, a humanitástól megfosztott technikai racionalitás és a tudás hatalomhoz kötöttsége is csak akkor kezelhető, ha a felsőfokú képzés helyein megmarad a humanizmus értékeinek tudatos fejlesztése. A hétköznapi és tudományos tudás közötti aszimmetriák akkor képesek a tudásalapú demokrácia létrejöttét szolgálni, ha visszatérnek a felvilágosodás eszményeihez. A modern állam polgárainak formális autonómiája akkor válik tényleges döntési kompetenciává, ha környezetének folyamatait állandó tanulással megérti. A folyékony modernitás, állandóan változó identitások, alkalmazkodási kényszerek a tanulás folyamatosságát teszik szükségessé.

Azonban éppen ez a folyékony modernitás, a globalizáció, a tömegképzés és a hatékonyság dominanciára törekvése ásta alá az egyetem eredeti eszményét. A civil felelősség, az állampolgári ethosz, a szakmai etikák és a karakter-formálás helyét átvette a felkészítés a hatékony és gyors munkaerő-piaci alkalmazkodásra. (Arthur–Bohlin, 2005) Lényeges szakmák, például a jogászok képzésében a társadalmi felelősség gyakran csak pusztán ideológiai ballaszt, az önkép félrevezető és öncsaló eleme. Valójában szűk technikai tudásátadás zajlik, felgyorsuló specializáció, amely a gazdasági szükségszerűségekre reagál, csak a gyorsan kifizetődő készségeket jutalmazza. Eközben az eligazodás az egyre bonyolultabb társadalmi folyamatokban ezzel ellentétes képzési logikát igényelne: a semleges, technikai és specializált szaktudás és a közszolgáltatásnak morális igényei közötti szakadék betöltését.

A tudásnak és a tudás átadásának különös jelentősége van a modern társadalmakban: a gazdaság, az élet minősége, a társadalom jóléte egyre inkább függ az oktatás színvonalától, tartalmától és szerkezetétől. A tudástársadalom nem pusztán a szakismeretek átadásának kiemelt kezelését igényli, hanem az érték és normaátadás álta-

¹⁰ A professziók ilyen funkciójára utal Durkheim *A társadalmi munkamegosztásról* című műve előszavában. (Durkheim, 2001)

lános folyamatainak komolyan vételét. Ez a demokrácia, jogállam, alkotmányosság életképessége szempontjából is kiemelt jelentőségű, de a társadalmi integrációnak és jólétnek sincs olyan eleme, amely független lenne ettől.

A társadalom működésének szociológiai értelmezéseiben a kezdetektől lényeges érvnek számított a pedagógia, amely képes a modernitásnak megfelelő tudás, értékek és világértelmezés átadására. Ha ma már nem is tartjuk érvényesnek a rációba vetett felhőtlen hit és haladás mítoszai által sugallt valóságképet, a tág értelmű pedagógia megőrizte jelentőségét. Az oktatás állapota a jogi, politikai és mindennapi viselkedési kultúránkat befolyásoló tényező, és különösen igaz ez olyan államokban, amelyek utolérő, a lemaradást behozó permanens forradalmaik legújabb szakaszát immár két évtizede élik. Émile Durkheim, aki a szociológia intézményesüléséhez vezető munkáját a pedagógia területén kezdte, ugyanazt észlelte, amit kortársai és utódai közül is számosan: a nevelési rendszer nincs összhangban a társadalom szükségleteivel és eszméivel. A nagy átalakulásokat és kihívásokat hozó modernitás megköveteli a rendi különbségek fenntartására épülő, vallási eszmékkel vezérelt oktatás átalakítását. Az iskolák államosításának progresszív követelése és az ebből fakadó kultúrharc ezt a lemaradást akarta orvosolni, az egyetemek reformja, a tudomány státuszának biztosítása a modern társadalmi környezethez kívánta igazítani a tudástermelés helyeit. Az állandó alkalmazkodási kényszerek ellenére tartósak maradtak a diszkrepanciák, Karl Mannheim kifejezésével a diszproporcionális (aránytalan) fejlődés. Vagyis az emberi szellem fejlődése nem tudta követni a kapitalizmus gazdasági dinamizmusa által felpörgetett technikai haladást, pontosabban nem alakult ki e technikai szféra normatív kezelésének hatékony módja. Az emberi társadalmak előbb kapták a kezükbe a tömeges pusztítás eszközeit, minthogy a békés együttélés morálját megerősítették volna. Az irracionális, a hangulati demokrácia, a tömeg alacsony színvonalra veszélyezteteti a demokratikus intézményekre épülő fejlődést. Egy végtelenes irracionális korszak értelmezése nem veszítette érvényét: a politikai populizmusokkal, hisztériákkal kapcsolatos tapasztalataink azt erősítik, hogy nem sikerült lényegesen csökkenteni a materiális és szellemi állapotok aránytalanságait. A modern demokrácia intézményi világa olyan bonyolult gépezet, amely az emberi szellem fejlesztését igényli.

A demokrácia tanulása

A posztkommunista államok tapasztalatai megerősítik, hogy a sok véletlen tényező és némi tudatos intézményépítés eredményeként előálló demokrácia fenntartása tudatos erőfeszítéseket igényel. A véletlenül létrejött demokrácia csak tudatos fejlesztéssel tartható életben, léte nem természetes. Ennek a fejlesztésnek nemcsak a demokratikus akaratképzés intézményeit és az ehhez szervesen hozzátartozó jogállami korlátait kell célozniuk, hanem ennek az akaratnak a tartalmát meghatározó társa-

dalmi viszonyokat is. A demokrácia tömeges szellemi feltételeinek fontossága hangsúlyosan jelent meg az amerikai pragmatikus gondolkodásban is. John Dewey szerint a válság fő oka, hogy megváltozott a társadalmi élet hagyományos kerete, a személyes részvételre épülő, sűrű kölcsönös kommunikációval rendelkező közösségek világa átadta a helyét a hatalmas személytelen erőknél és az arctalan tömegnek. (Dewey, 1981) Ezt a szokásos válságértelmezést azonban Dewey a tudatos nevelés eszközével látta orvosolhatónak. A tartós emberi magatartásformák, szokások akkor alakultak ki, amikor még nem volt demokrácia, olyan intézmények hatása alatt, amelyekben nem volt nyoma a demokratikus elveknek. A demokráciáért vívandó küzdelem elsősorban kulturális természetű, belül zajlik, olyan eszközökkel, amelyek azonosak a kívánt céllal. Vagyis az emberi érintkezés, tárgyalás, megegyezés, értelmes együttműködés módszereivel kell működtetni a gazdaságot, politikát, oktatást, hogy ezek a demokratikus eszmék terjedését szolgálják. „A demokráciáért annyi fronton kell harcolni, ahány megjelenési formája van a kultúrának: politikai, gazdasági, nemzetközi, oktatási, tudományos és művészi, valamint vallási téren is meg kell küzdeni érte. Most szilárd elhatározással kell elvégeznünk azt, ami egy korábbi időszakban többé-kevésbé kegyes ajándék volt; ez a problémát erkölcsi jellegűvé teszi, s megoldanunk is erkölcsi alapokon kell.” (Dewey, 1981: 107) Az emberiség történetének mérhetetlenül hosszú nem demokratikus előzménye miatt tudatos, kitartó és elkötelezett programok szükségesek, amelyek átírják az emberek cselekvési rutinjait, szokásos reflexeit. Különbözik ki vagyunk téve a demagógok és diktátorok hamis közösségígéreteinek, hazug szolidaritás szimulációinak. Az ilyen politikus abból meríti hatalmát, hogy „képes a közvetlen egység és a közösségi szolidaritás hamis érzetét kelteni, még ha csak a közös türelmetlenség és gyűlölet felkorbácsolásával is.” (Dewey, 1981: 95) A demokratikus érzelmeket fejleszteni lehetetlen monisztikus, centralizált, abszolutisztikus eljárásokkal: csak a szabadságra alapozva képzelhető, hogy a demokrácia fenntartásához szükséges mentális szoftver jótékony „vírusként” terjed, és ellenállóvá teszi a demokratikus berendezkedést. Ez sajnos komoly paradoxon: olyan eljárásokat, elveket, fejlesztéseket igényel, amelyek természetükben azonosak az elérendő céllal. Tudatos „pedagógiai” beavatkozás nélkül tehát e folyamat nem indulhat be, a tehetetlenség, inercia és megszokások lezárják a változások csatornáit. A pragmatikus filozófus a szabadság filozófiáját ajánlja a tudatos fejlesztéshez. A szabadsághoz azonban nem elegendő a szabadság akadályainak eltávolítása, a szabad választás csak akkor nem vezet tragédiához, ha biztosítottak a választás mentális feltételei, elegendő információ és azok szabad feldolgozása. Ez azonban a gondolat szabadsága nélkül elképzelhetetlen. A gondolat szabadság tehát nem egyszerűen negatív szabadság, nem pusztán az akadályok lerombolása, hanem a gondolkodás feltételeinek tudatos építése. A gondolkodás bonyolult emberi teljesítmény, amelyet a szabadság jegyében tudatosan fejleszteni szükséges. Semmi nem igazolja, hogy a társadalmi körülmények a

megalapozott ítélet (Mannheim kifejezésével a szubsztantív racionalitás, az ítélőerő) kibontakozását előmozdítanak.

A szabadság nem azonos a szabadság akadályainak hiányával: „...éppen ez a helyzet felelős azért a széles körű közömbösségért, amely a valóságos szabadság igazi lényegével szemben – a gondolat szabadsággal szemben – megnyilvánul. Úgy hiszik, elég, ha bizonyos törvényi garanciáink vannak a lehetőségre, s úgy tűnik, hogy még a névleges törvényes garanciákkal szembeni túlkapások is egyre kevesebb ellenérzést váltanak ki. És tényleg, minthogy a törvényes korlátozások pusztá hiánya csak azt a hatást válthatja ki, hogy sületlen és bolond eszmék kifejezését segíti elő, és minthogy ezek kifejezésre jutása elkedvetlenítő és ártalmas lehet, a közhangulat, úgy tűnik, egyre kevésbé ellenséges még a nyílt cenzúra gyakorlásával szemben is.” (Dewey, 1981: 514–515)

Martha Nussbaum, az amerikai pragmatikus filozófia modern folytatója a humanitás fejlesztésének eszközeiről szólva azt hangsúlyozza, hogy a racionalizmus, a kritikus szemlélet, a vitatkozó demokrácia és a vak konformizmustól való megszabadulás néhány emberi képesség kialakításával lehetséges. (Nussbaum, 2011) Ezek az emberi képességek a demokrácia működéséhez elengedhetetlenek, létük azonban nem eleve adott. A kritikus önértékelés képességét, a saját kultúrának a többi egyenrangú kultúra között való elhelyezését meg kell tanulni. Bizonyosan ellentmond ennek a kultúrfőlny felmelegített nacionalista hagyománya és az alkotmány preambulumába való beszivárgása. Tudatos nevelési eszközökkel kell elősegíteni egy olyan önkép kialakulását, amely a többi emberhez való viszonyban értelmezi a valóságot. Az empátikus készség, a másik helyzetébe való beleélés képessége, a narratív képzelőerő sem alakul ki spontán módon. Ha van feladata a közoktatásnak, az egyetemeknek és az értékterjesztés egyéb intézményeinek, akkor az a demokrácia mentális feltételeinek megteremtése, e képességek módszeres kialakításával. A demokrácia válsága gyakran civilizációs válság, amelyet a civilizáció tudatos fejlesztésével, az oktatással lehetséges kezelni.

A következő fejezetben ismertetjük a kutatás felsőoktatási értékátadási folyamatokra vonatkozó eredményeit. Ezek alátámasztják azt, hogy a jogi és rendőri felsőoktatás intézményei tartózkodnak az értékátadó szerepek felvállalásától, legalábbis a hallgatók megítélése szerint, amit az első és negyedéves joghallgatók szemléletváltozásainak mintái is megerősítenek. A III. fejezetben ismertetett empirikus adatok arról tudósítanak, hogy az egyetemi oktatás nem építi le a kirekesztő attitűdöket, és nem segíti elő a demokratikus értékek, illetve a nyílt, inkluzív társadalom eszméje iránti elköteleződést sem. A következő fejezet megvilágítja a hallgatók egyetemhez való viszonyának szerepét ebben, és igyekszik válaszokat adni arra, hogy hogyan lehetne a felsőoktatási képzésben rejlő szemléletformálási potenciált a jogállami kultúra megszilárdításának szolgálatába állítani. A kötet utolsó fejezete pedig konkrét gyakorlati példák katalógusát adja, amelyek tananyagba emelésével lehetséges a demokratikus értékek, tolerancia és szolidaritás hatékonyabb közvetítése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arthur, James–Bohlin, Karen E. (eds.): *Citizenship and Higher Education. The Role of Universities in Communities and Society*, Routledge Falmer, 2005.
- Bobek, Michal: *Judicial Transformations in Post-Communist Societies: A Study in Institutions, Administration and Interpretation*, CAS Working Paper Series 4, Sofia, 2011.
- Bourdieu, Pierre: *Homo Academicus*, Stanford University Press, Stanford, 1988.
- Bovens, Mark–Wille, Anchrit: *Diploma Democracy, On the Tensions between Meritocracy and Democracy*, NWO Utrecht/Leiden, 2009.
- Calavita, Kitty: „Blue Jeans, Rape, and the „De-constitutive” Power of Law” *Law & Society Review*, Vol. 35. No. 1., 2001, pp. 89–116.
- Corrigan, Philip–Sayer, Derek: *The Great Arch. English State Formation as Cultural Revolution*. Blackwell, Oxford, Cambridge, 1985.
- Cownie, Fiona: *Legal Academics. Culture and Identities*, Hart Publishing, Oxford, Portland, Oregon, 2004.
- Darnton, Robert: *George Washington's False Teeth: An Unconventional Guide to the Eighteenth Century*, W.W. Norton & Company, New York, 2003
- Dewey, John: „A demokrácia és Amerika” in: *Pragmatizmus*, Szabó A. György (szerk.), Gondolat, 1981
- Dewey, John: „A szabadság filozófiája” in: *Pragmatizmus*, Szabó A. György (szerk.), Gondolat, 1981
- Dewey, John: „Amerika történeti hagyományai.” in: *Pragmatizmus*, Szabó A. György (szerk.), Gondolat, 1981
- Dewey, John: „Filozófia és civilizáció” in: *Pragmatizmus*, Szabó A. György (szerk.), Gondolat, 1981
- Durkheim, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*, Osiris, 2001
- Durkheim, Émile: *Nevelés és szociológia*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1980
- Elias, Norbert: *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században*, Helikon Kiadó, 2002
- Fleck Zoltán: „Mit ér egy bírósági döntés?” in: Szabadfalvi József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretelméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2005, pp. 167–182.
- Halliday, Terence C.: „Lawyers as Institution Builders: Constructing markets, states, civil society, and community” in. Sarat, Constable, Engel, Hans, Lawrence (eds.) *Crossing Boundaries. Traditions and Transformations in Law and Society Research*, Northwestern University Press, Evanston, 1998
- Heater, Derek: *A History of Education for Citizenship*, Taylor and Francis, London, 2007
- Hesselink, Martijn W.: *The New European Private Law, Essays on the Future of Private Law*, Wolters Kluwer, The Hague, London, New York, 1995
- Hunt, Alan: *Exploration in Law and Society. Toward a Constitutive Theory of Law*. Routledge, New York, London, 1993

- Jarausch, Konrad H.: „Liberal Education as Illiberal Socialization: The Case of Students in Imperial Germany” *The Journal of Modern History*, Vol. 50. No. 4. (1978), pp. 609–630.
- Jones, Richard H.: *Educating for an Open Society, Higher Education Reform in Central and Eastern Europe as a Catalyst for the Emergence of a Sustainable Democratic Market Economy*, Working Document, WRR, The Hague, 2000
- Judt, Tony: *Balsors üle tájon*. Európa, Budapest, 2012
- Kairys, David (Ed.): *The Politics of Law. A Progressive Critique*, Basic Books, New York, 1998
- Kelemen, Daniel R.: *Eurolegalism. The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, Harvard University Press, 2011
- Kennedy, Duncan: „Legal Education as Training for Hierarchy” in: Kairys (Ed.): *The Politics of Law. A Progressive Critique*, Basic Books, New York, 1998
- Krygier, Martin: „Thinking like a lawyer” in: *Ethical Dimensions of Legal Theory*, Wojciech Sadurski (Ed.), Rodopi, Amsterdam-Atlanta, GA 1991
- Loss Sándor – H. Szilágyi István: „A »cigány per <”, *Beszélő*, VI. 2001, 41. pp. 94–101.
- Mertz, Elizabeth: *The Language of Law School, Learning to „think like a lawyer”*, Oxford University Press, New York, 2007
- Nussbaum, Martha C.: *Not For Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton University Press, 2011
- Peterson, Andrew: *Civic Republicanism and Civic Education. The Education of Citizens*, Palgrave Macmillan, London, 2011.
- Rosanvallon, Pierre: *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008
- Scheingold, Stuart: *The Politics of Rights Lawyers, Public Policy, and Political Change*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2004
- Schutter, Olivier De – Lenoble, Jacques (eds.): *Reflexive Governance. Redefining the Public Interest in a Pluralistic World*, Hart Publishing, Oxford, Portland, Oregon, 2010
- Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog*, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2010.
- Tamanaha, Brian: *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Tomusk, Voldemar: „Reproduction of the ‘State Nobility’ in: *Eastern Europe: past patterns and new practices*” *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 21, No. 2. 2000
- Twinings, William: *Law in Context*, Clarendon Press, Oxford, 1997
- Wittrock, Björn: „The Transformation of European Universities: Disciplines and Professions in: *England, Germany and Russia Since 1870*, *Contemporary European History*, 13, 1., 2004

Navratil Szonja

ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN A JOGÁSZKÉPZÉSRŐL

A hazai jogtudomány a modern értelemben vett, független igazságszolgáltatás létrejöttének pillanatától kezdve sokat foglalkozott a jogászképzés, illetve a jogi oktatás reformjának kérdéseivel. (Ladányi, 2002) A jogászképzésről a jogász hivatások képviselőitől a jogtudósokon keresztül egészen a politikusokig bezárólag sokan nyilvánítottak véleményt. A hazai jogászképzésről szóló diskurzust mégis szinte változatlan tartalom jellemezte. A kritikák a dualizmus korszakától egészen a II. világháborúig leginkább a vizsgarendszert, a hallgatók felkészületlenségét, az óralátogatás hiányát, a tantárgyak oktatásának archaikus voltát, a tisztán teoretikus tárgyak túltengését és a gyakorlat, valamint a praktikum hiányát érintették. (Vészi, 1931 és Ladányi, 2007) A jogi diploma elértéktelenedése és a jogi pályák túlszűfolttsága úgyszintén örökzöld témái voltak a jogi oktatásról szóló irodalomnak. (Kürthy, 1937) Egyedül a bifurkációnak, a jogtudományi és az államtudományi vizsgák, illetve a doktori szigorlatok kettéválasztásának problémáját sikerült kezelni: a jogi és államtudományi képzés a kommunista hatalomátvételt követően vált egységessé. (P. Szabó, 2006) A jogi oktatásról szóló vita tartalmi változatlanlanságát mutatja, hogy a bifurkáció kivételével valamennyi korábban észlelt probléma megjelenik a mai szakirodalomban is. A hallgatók létszámának növekedése, az elmélet túlburjánzása, illetve a gyakorlati oktatás hiánya, valamint a képzés időtartama és a szakvizsga egységessége olyan tárgykörök, amelyek hullámmzóan ugyan, de folyamatosan jelen voltak és vannak a jogászképzésről folytatott vitákban. (Takács, 2003)

Kutatásunk során a jogászképzés aktuális kérdésein túl olyan újabb szempontokat kívántunk ebbe a megmerevedett tartalmú eszmecserébe bevonni, amelyek a nemzetközi szakirodalomban megjelenő tudományos eredmények alapján a jogi oktatás témakörét más, az eddigiektől eltérő megvilágításba helyezik. Bár a kutatásunk alapvető célja a jövő jogászai és rendőrei előítéletességének, illetőleg befogadó attitűdjeinek sajátos szempontok szerinti feltérképezése volt, a hallgatói vélemények leírása mellett az egyetemi képzés, valamint a befogadó vagy kirekesztő vélemények változásai között fellelhető oksági kapcsolatokra is kíváncsiak voltunk. Azt szerettük volna megtudni, hogy a jogi oktatás, amely az államhatalommal legszorosabb kötelékben álló hivatások gyakorlóit képi, milyen hatással lehet a hallgatók kisebbségekkel szembeni véleményének alakulására. Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a jogállami keretek között zajló, demokratikus rendszerben történő jogászképzésnek nemcsak a jogszabályok elsajátítását, a jogi gondolkodásmód kifejlesztését kell szolgálnia,

hanem magának a jogállamiságnak mint értéknek az immanenssé tételét is. Amennyiben ugyanis ez elmarad, úgy a jövő jogászai ideológia és érték nélküli jogalkalmazókká, ügyvédekké válhatnak. Mindez pedig a jogállamiság destabilizálódásához vezethet, hiszen ha a jogászai professziók gyakorlói vagy a bírói kar tagjai számára sem jelent mást a demokrácia, mint pusztán jogszabályokat, akkor kétségesse válik a demokratikus intézmények működőképessége is. Az intézmények ugyanis véleményünk szerint nem csupán jogalkalmazó szervek, a demokratikus rendszer alkotórészei, hanem a demokratikus, jogállami értékek kifejezői és közvetítői is egyben: ahogyan az előző fejezetben részletesen bemutattuk, a jogállam nem fogható pusztán technikaként, szükség van arra, hogy az állampolgárok cselekvéseiben nap mint nap megújuljon, ehhez pedig elsődlegesen fontos az állam hatalmát közvetítő intézményeket működtető személyek mintaadása, illetve az, hogy e szervek működése maga is legitimálja a jogállam eszméjét.

A kutatás eredménye visszaigazolta a feltételezésünket: a humánus és a szakmai értékek, úgy tűnik, a hallgatók fejében elválnak egymástól. Az egyetem inkább a szakmai értékek átadásának helye, a humánus értékek pedig kevésbé kapnak szerepet az oktatásban. Vélhetően a humánus értékek képzésbeli hiánya lehet az egyik magyarázata annak, hogy miért nem hat erősebben a képzés a hallgatók kisebbségekkel kapcsolatos véleményére, erőteljesen csökkentve a kirekesztő véleményeket vallók arányát a képzés utolsó éveire. A hallgató tehát megtanulja ugyan, hogy a magyar alkotmány, a nemzetközi egyezmények, és a hazai jogalkalmazási gyakorlat miként vélekedik a diszkriminációról, illetőleg annak tilalmáról, a vonatkozó jogszabályt vélhetően még fejből is tudja idézni, de azt nem helyesli, sőt, sok esetben kifejezetten elutasítja, hogy bizonyos kisebbségek a többséggel egyazon oktatási intézményben tanuljanak, vagy a többségi csoporthoz tartozók mellett lakjanak. A szakmai szabályok ismerete nem kapcsolódik össze a szabály mögött álló értéktartalommal, humánus értékkel.

Miért probléma, ha a jövő jogászai a jogszabályok ismerete ellenére sem fogadják el a norma mögött álló értéktartalmat? A jogászok, különösen a jogalkalmazók, a közigazgatásban és a bírói karban tevékenykedő jogászok, hivatásuk gyakorlása során lesznek majd kénytelenek szembesülni a véleményük és a jogszabály szövege közötti ellentmondással.¹ Ez az ellentmondás pedig beláthatatlan következményekhez vezethet. Hogyan várható el ugyanis pártatlan döntés a bírótól, ha bizonyos kisebbségeket kirekeszt a jogok gyakorlásának rendszeréből? Hihető-e, hogy a bíró vagy a közigazgatásban döntést hozó személy kirekesztő véleményét csak a magánszférában

¹ A következő fejezetben részletesen ismertettjük azt, hogy az ügyfelekkel, az élővé vált jogeset „érintettjeivel” kapcsolatba kerülve megmutatkoznak az egyetemi képzés hiányosságai: a jogászok nehezen tudják kezelni a megjelenő érzelmeket, nehezen hangolják össze az érdekeket, illetve el is utasítják ezt a szerepet: ez pedig elsősorban az egyetemi oktatás hangsúlyainak megfelelő átalakításával lenne elkerülhető.

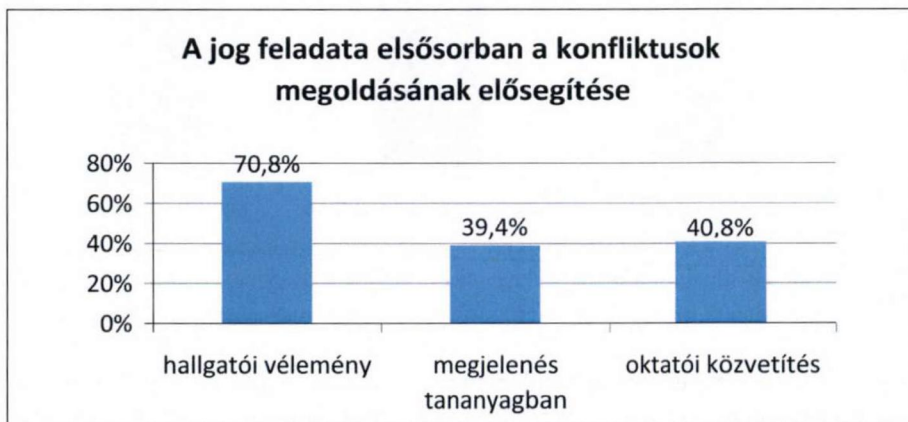

hangoztatja, és az a döntéseiben egyáltalán nem jelenik meg? És ha még elő is fordulna ilyen eset, akkor is felmerül a kérdés, hogy mennyire működőképes az a rendszer, amelyik az azt működtető személyeket sem képes meggyőzni saját szabályainak helyességéről.

A kutatási eredmények azt mutatják számunkra, hogy a jogászképzés bajban van, de a bajt nem a túlképzés vagy az elméleti és gyakorlati oktatás arányai jelentik, hanem a jogi oktatás értéksemleges jellege. Véleményünk szerint a képzésnek a jogállamiság iránt elkötelezettnek, értékorientáltnak kellene lennie, amely a különböző tantárgyakat az oktatási struktúrában integráltan kezeli. A jogászképzés céljának – amellet, hogy a szakjogi feladatok elvégzésére készíti fel a hallgatókat – ki kellene terjednie a jogállami értékek átadására, elmélyítésére is. Az értékátadásnak deklarált, és minden tárgyat átható célnak kellene lennie. A jogászképzés által közvetítendő érték pedig nem lehet más, mint a jogállami értékrendszer maga.

A kutatás jogi oktatásra vonatkozó eredményei

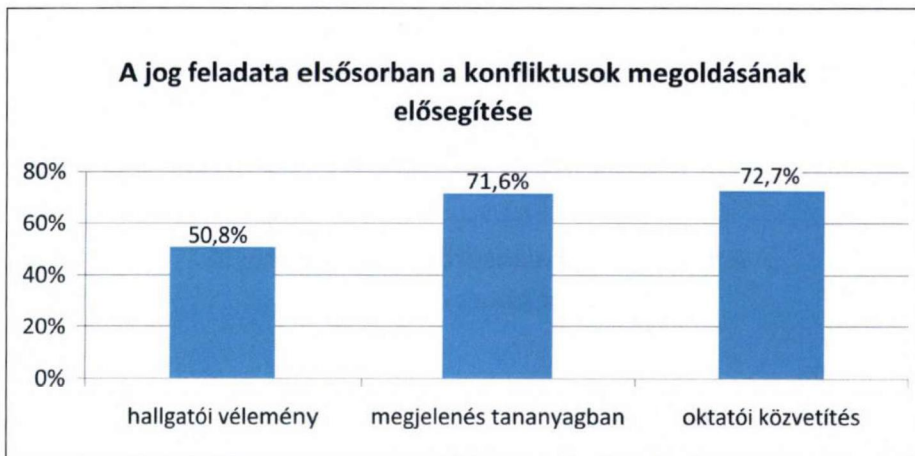
A kérdőívben a jog feladatára, a jogi oktatásra, a tananyagra és az oktatói tevékenységre vonatkozó kérdések szerepeltek. Arra voltunk kíváncsiak, hogyan vélekednek a hallgatók a jog feladatáról, mennyiben feladata a jognak a hallgatók szerint a konfliktusok megoldásának elősegítése és mennyiben a jogszabályok által elvárt társadalmi magatartás kikényszerítése. Ahogyan Krémer Ferenc fogalmaz a III. fejezetben, az első esetben a jog hatalma közvetítő jellegű, a második esetben viszont egy, a polgárok felett álló hatalom eszközeként jelenik meg. A jog feladata mellett a jogászképzés eredményeire és az oktatott probléma-megoldási módokra kérdeztünk rá.

1. ábra. „A jog feladata elsősorban a konfliktusok megoldásának elősegítése” Hallgatói vélemények, a tananyagban való megjelenés, valamint az oktatók általi közvetítés arányainak összevetése.

A jogi oktatásban jelen levő értékeficitet támasztja alá a jog feladatára vonatkozó kérdéseinkre érkezett válaszok megoszlása. A két állítás esetében, miszerint a jog feladata a konfliktusok megoldásának elősegítése, illetve az elvárt társadalmi magatartás kikényszerítése, nemcsak a hallgatók véleményére voltunk kíváncsiak, hanem arra is, hogy a jog kétféle megközelítése mennyiben szerepel a tananyagban, és hogy milyen mértékben közvetítik az adott megközelítést az oktatók. Érdekes módon a három megjelenési forma összevetése, amint alábbi két táblázatból látható, erőteljes inkonzisztenciát mutat. Míg az 1. ábrán látható adatok alapján a hallgatók 70%-nak véleménye szerint a jog feladata elsősorban a konfliktusok megoldásának elősegítése, addig ez a megközelítés mind a tananyagban, mind az oktatók körében csupán 40%-ban van jelen. Ugyan a tananyag és az oktatói tevékenység tökéletesen konzisztens egymással, a hallgatók véleménye eltér e kettőtől. A hallgatók többsége tehát a képzési anyag és az oktatók által közvetített tartalom ellenére véli úgy, hogy a jog feladata elsősorban a közvetítés.

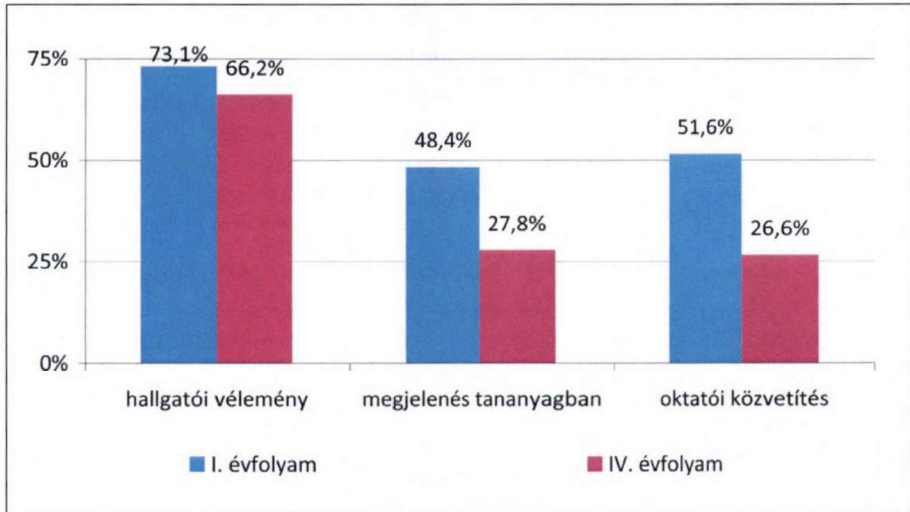
A közvetítői feladattal kapcsolatos vélemények megoszlásától eltérően, csak a hallgatók 50%-a értett egyet azzal, hogy a jog feladata az elvárt társadalmi magatartás kikényszerítése (2. ábra). A tananyagban és az oktatók előadásaiiban viszont 70%-ban szerepelt ez a megközelítés. A hallgatók tehát azzal a gondolattal, hogy a jog a hatalom eszköze, annak ellenére sem értettek egyet, hogy az a tananyagban erőteljesen megjelent.

2. ábra. „A jog feladata elsősorban a konfliktusok megoldásának elősegítése” Hallgatói vélemények, a tananyagban való megjelenés, valamint az oktatók általi közvetítés arányainak összevetése.

Ha évfolyamokra lebontva vizsgáljuk meg a jog kétféle megközelítésére vonatkozó hallgatói véleményeket, valamint a szerepüket a tananyagban és az oktatói előadásokban, akkor a képzési problémák még szembetűnőbbé válnak (3. ábra). A IV. évfolyamban,

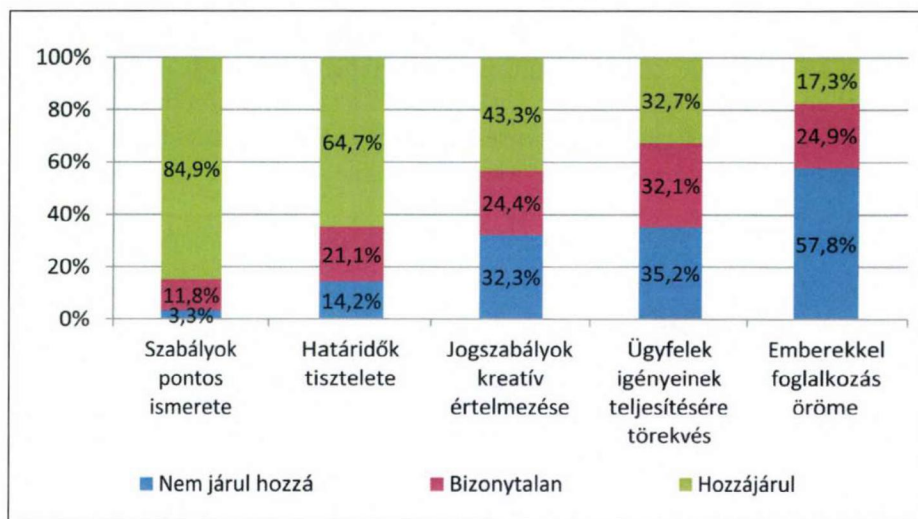
noha a hallgatók kétharmada egyetért azzal a gondolattal, hogy a jognak közvetítő szerepet kell betöltenie, csak negyedük szerint szerepel a tananyagban és az oktatói előadásban a jog közvetítő szerepe. A vélemény és a tananyag közötti eltérés tehát felerősödik, mire a hallgató eljut a képzés negyedik évéig. A képzés hossza így csak tovább erősíti a hallgatói vélemény és a képzés tartalma közötti az ellentmondást.

3. ábra. „A jog feladata elsősorban a konfliktusok megoldásának elősegítése” – hallgatói vélemények, a tananyagban való megjelenés, valamint az oktatók általi közvetítés arányainak összevetése (I. és IV. éves joghallgatók).

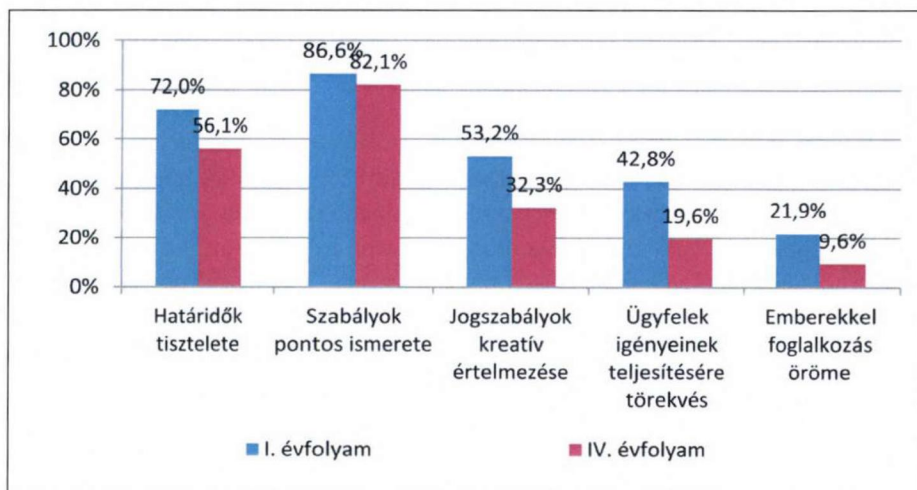
Arra a kérdésünkre, hogy az egyetemi képzés milyen mértékben járul hozzá az általunk kiválasztott ismeretekhez, a válaszadók majd 85%-a vélte úgy, hogy a szabályok pontos ismerete az, amit az egyetemi képzés a leginkább fejleszt, és csak 17% vélte úgy, hogy az emberekkel való foglalkozás öröme is tanít az egyetem (4. ábra). Látható, hogy az oktatásban megjelenő két legfontosabb elvárás; a szabályok pontos ismerete és a határidők tisztelete. A jogszabályok kreatív értelmezése is inkább megjelenik a képzésben, mint az ügyfélbarát, szolgáltatói szemléletű gondolkodás, azaz az ügyfelek igényeinek kielégítése és az emberekkel foglalkozás öröme. Bár a jogász hivatások gyakorlói alapvetően ügyfelekkel, emberekkel és problémákkal foglalkoznak, hiszen az igazságszolgáltatás keretén belül működnek, a szolgáltatásnyújtáshoz szükséges ismeretek átadása szinte meg sem jelenik a képzésben. Úgy tűnik, hogy az értékek hiánya mellett további problémát jelent tehát, hogy a jogi oktatás a szakjogi feladatok elsajátításán túl a jogász hivatások szolgáltatói jellegére sem helyez kellő hangsúlyt. Ugyanakkor, a szakjogi feladatok oktatása sem mondható problémamentes területnek, mivel a szinte havonta változó szabályok pontos ismerete, figyelemmel a hatályos joganyag terjedelmére is, kevésbé tűnik megvalósítható feladatnak.

4. ábra. „Véleménye szerint az egyetemi képzés milyen mértékben járul hozzá, hogy kialakuljon Önben a ...?”

Amennyiben a fentiek elsajátítását évfolyamonkénti bontásban vizsgáljuk meg, úgy még inkább kettészakadnak a jogi képzés során preferált és elhanyagolt készségek (5. ábra).

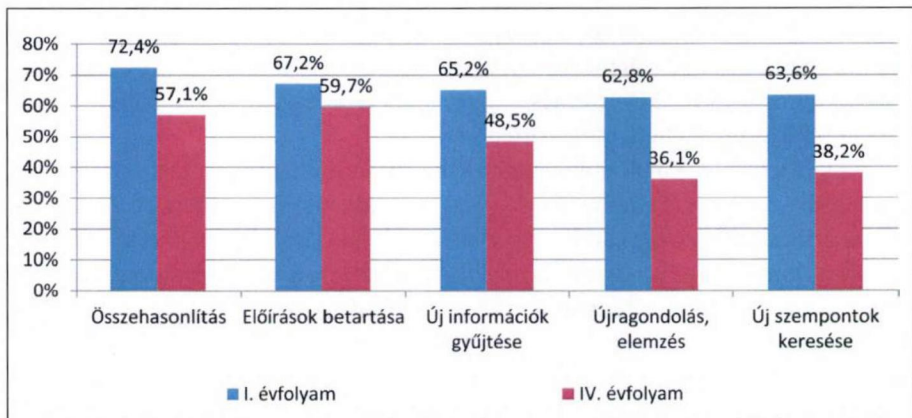

5. ábra. „Véleménye szerint az egyetemi képzés milyen mértékben járul hozzá, hogy kialakuljon Önben a ...?” (I. és IV. éves joghallgatók).

Amíg az I. és IV. éves hallgatók véleménye nem változik a szabályok pontos ismeretének készsége esetében – hiszen a hallgatók nagy többsége mindkét évfolyamon úgy vélte, hogy a képzés a szabályok ismeretéhez hozzájárul –, addig az ügyfelek igényeinek teljesítésére törekvés, illetve az emberekkel foglalkozás öröme az elsőévesek szerint sem jelenik meg még 25%-ban sem a képzésben, IV. évre pedig ez az arány is a felére esik vissza.

Természetesen nem gondoljuk, hogy a szabályok pontos ismeretének ne lenne helye a jogi oktatás ismeretanyagában, az azonban mindenképpen elgondolkodtató, hogy milyen következményekkel járhat, ha az egyetemi képzés szinte semmi más ismeretet, készséget nem közvetít. A szabályok ismeretének mindenekfelettsége hozzájárulhat a képzés értékekkel kapcsolatban leírt hiányosságaihoz. A jogászképzésnek olyan hivatásgyakorlókat kell képeznie, akik a szabályok ismerete mellett olyan egyéb készségeknek is a birtokában vannak, mint az ügyfelekkel való foglalkozás képessége vagy a szolgáltatói szemléletű gondolkodás. Ha ez a képzési struktúrából kimarad, az nyilvánvalóan befolyásolja a humánus értékek bensővé tételének eredményességét is. A jövő jogászai így csupán szakmai értékeket sajátíthatnak el, ami egyoldalúvá és kiegyensúlyozatlanná teszi a képzés rendszerét.

A képzés során megszerezhető képességekhez hasonlóan, a hallgatók által elsajátítható probléma-megoldási módok oktatásbeli szerepe is mutat némi – ha nem is erős – törést a képzésben.

6. ábra. „Milyen mértékben tartja fontosnak az alábbi tulajdonságokat?” (I. és IV. éves joghallgatók).

Az összehasonlítás és az előírások betartása az első és a negyedik évben is több mint 50%-ban szerepel az oktatásban; az újragondolás, elemzés, új szempontok keresése az elsőévesek szerint még magas arányban, a negyedévesek szerint azonban már csak kicsivel több mint egyharmadnyi arányban jelenik meg az oktatásban (6. ábra). Mintha

a jogászképzés során a hallgatók a szabályok és az előírások betartásán kívül mást nem is tanulhatnak, az új keresése, a kreativitás pedig inkább kerülendő, mint támogatandó módszer lenne.

A jogászképzés tehát összességében inkább a kikényszerítést tekinti a jog feladatának, mint a közvetítést, a képzés során a szabályok pontos ismeretének, az előírások betartásának és a határidők tiszteletének van fontos szerepe. Ellenben az ügyfelekkel való foglalkozás, a szolgáltató jelleg, illetve az új keresése, a kreativitás elhanyagolható mértékben van jelen a képzés rendszerében.

A kutatás adatai alapján három hallgatói típust tudtunk megkülönböztetni. Az első a humán beállítottságú, aki szerint a képzés minden problémája ellenére képes az ügyfelek igényeinek teljesítésére törekvéshez, valamint a jogszabályok kreatív értelmezéséhez hozzájárulni, és kialakítja az emberekkel foglalkozás örömét is. A humán beállítottságú hallgató úgy véli, hogy a képzés a konfliktusok megoldására készít fel. A második típus a neutrális konfliktusmegoldó, aki szerint szerepel tananyagban, és az oktatók is közvetítik, hogy a jog feladata a konfliktusok megoldása, de a probléma-megoldási módszerek tekintetében nem ért egyet a humán beállítottságú társával. A harmadik csoport a kényszer elfogadók csoportja, akik szerint a jog feladata az elvárt magatartás kikényszerítése, és erre az egyetem, a tananyag és az oktatók fel is készítik őket.

A probléma-megoldási módszerek mentén viszont csak két csoportot tudtunk elkülöníteni, a humán-megoldók szerint fontos az emberekkel foglalkozás, az ügyfelek igényeinek teljesítésére törekvés, és a jogszabályok kreatív értelmezése, valamint egyet-értenek azzal, hogy a jog feladata a konfliktusok megoldásának elősegítése. A bürokrata-kényszerítő jelzővel jellemezhető hallgató viszont egyetért azzal, hogy a jog feladata az elvárt magatartás kikényszerítése, ugyanakkor fontos számára a szabályok pontos ismerete és a feladatok határidőre történő elvégzése.

A hallgatói típusok elkülönülése azt mutatja a számunkra, hogy a jogi oktatás rendszerében alapvetően két eltérő súlyú képzési struktúra van egyszerre jelen. Az egyik a humán értékeket és a szolgáltatói szemléletű gondolkodást fontosnak tartó struktúra, a másik a bürokratikus rendszerhez inkább alkalmazkodó, szabályközpontú oktatás. Figyelemmel a szakmai és humánus értékek elkülönülésére is, úgy véljük, hogy a jogi oktatás struktúrájában hangsúlybeli változtatásokra lenne szükség, mert a képzés egyoldalúan csak a szakmai értékeket, a szabályok pontos ismeretét, a jog kényszerítő jellegét képes a hallgatók számára közvetíteni. A kizárólagos bürokratikus, szabályközpontú oktatás a kutatási eredmények alapján nem csökkenti érdemben a hallgatók előítéletességét. A jelenlegi helyzettel szemben, véleményünk szerint, a képzési struktúrának inkább a humán értékek átadására kellene koncentrálnia.

A jogászképzésre vonatkozó javaslataink

Noha a kutatási eredményeink azt mutatják, hogy a kirekesztő, diszkriminatív gondolkodásmód erőteljesen jelen van a hallgatók körében, a kutatási eredmények mégsem adnak okot a teljes elkeseredésre. A jogászképzés strukturális problémái ugyanis magyarázhatják a hallgatói véleményeket, ebből következően pedig az oktatás struktúrájának változtatásával befolyásolhatjuk a joghallgatók diszkriminációról kialakult vélekedését is. Másfelől az is látható, hogy a képzés hordoz magában még tartalékokat, melyek kiaknázásával lehetőség nyílik a hallgatók véleményének alakítására.

Úgy véljük tehát, hogy a helyzet mindenképpen megérett a változásra, de a változásnak nem az eddig oly sokat hangoztatott irányba és tartalom felé kellene történnie, hanem a következőkben felvázolt új elgondolások mentén.

A jogi oktatásnak véleményünk szerint értékorientált oktatásnak kell lennie; a cél szerintünk nem lehet más, mint a jogállamiság iránt elkötelezett gondolkodású jogászok képzése. A képzés céljai között tehát az értékorientációnak, mégpedig a jogállami értékek oktatásának kell elsődlegesnek lennie: az értékátadásnak meg kell előznie, vagy mintegy védőhálóként át kell fognia a szakjogi feladatokra való felkészítést.

Az értékorientált oktatás szempontjának megjelenítése idegennek hat a hazai jogászképzésről szóló diskurzusban, de azért nem példa nélküli. Nagy Zsolt szerint a nyugati jogrendszerek esetében az ideális jogászképzésnek egyfelől elméleti és tudományos ismeretek kell nyújtania, másfelől a tárgyi tudás mellett a jog alkalmazását is el kell sajátítania a hallgatónak; a jogászképzésnek azonban nemcsak e két pilléren kell nyugodnia, hanem emellett felelősségteljes és elhivatott jogászokat kell képeznie. (Nagy, 2005) Ladányi Andor szerint pedig a jogászképzés problémái közül a leg súlyosabb a jogi gondolkodásra nevelés hiánya. (Ladányi, 2007: 84)

Úgy véljük, hogy a jogállami értékek mellett elkötelezett, felelősségteljes jogászok képzése inkább integrált oktatási rendszerben, mint a jelenlegi gyűjteményes szisztémában képzelhető el. A hagyományokon alapuló, elhatárolt tantárgyi felosztás helyett javasoljuk, hogy legyen átjárhatóbb a tantárgyak rendszere, az egyes tantárgyak anyaga pedig egyszerre tartalmazza egy kérdéskör elméleti, gyakorlati és dogmatikai megközelítését. A képzési struktúra rugalmasabbá tétele az integrált oktatás irányába mozgatható el az oktatást.

A tantárgyak anyaga és a tanítás módszere nyilvánvalóan összefüggésben áll egymással. Az előadásokon, frontális módszerrel inkább a jogtudomány elméleti oldalát lehet a hallgatókkal megismertetni, a frontális előadásokon történő képzési módszer pedig vélelmezhetően szoros kapcsolatban áll a jogszabályok pontos ismeretének követelményével. Minél nagyobb tömegeket kell tanítani, annál inkább kerül előtérbe a sok hallgató egyidejű képzésére alkalmas előadás, ami viszont a kis csoportos szemináriumi képzéshez képest kevésbé alkalmas a gyakorlati készségek elsajátíttatására.

Az elméleti képzés során a legkézenfekvőbb követelmény magának a jogszabálynak a ismerete, hiszen jogalkalmazási, jogeset-megoldási feladatok a gyakorlati képzés hiánya miatt nem követelhetők meg.

Véleményünk szerint – figyelemmel a hazai jogászképzés hagyományaira, valamint a kontinentális jogrendszerhez való tartozásunkra – nem támogatható a képzés eddigi nyitottabb struktúráját bezáró, kis létszámú, inkább a gyakorlatra koncentráló szakjogi képzés. Ez azonban nem jelentheti a tömegképzés jelenlegi struktúrájának változatlan formában történő továbbműködtetését.

A tömegképzés – és így a jellemzően előadásokon történő oktatás – nem zárja ki, hogy a szabályközpontúságon változtatni lehessen. Nyitottabb oktatási struktúra is megvalósítható, ha a jogászképzésben több külsős oktató lesz jelen, akik jellemzően nem csak a jogászai hivatások gyakorlói közül, hanem más tudományterületek oktatói közül kerülnek ki, vagy a civil, jogvédő szférából érkeznek. Az integrált oktatás egyik záloga lehet, ha egy kurzus keretén belül nem egyetlen oktató, hanem több különböző oktató tart előadás-sorozatot. Így a hallgatók egy adott témakört több szempont mentén, a gyakorlat, az elmélet, valamint más tudományok eredményeinek tükrében ismerhetik meg. A több oktató által végigvitt előadássorozatok során a szabályközpontúság is kiküszöbölhetővé válik, hiszen az a jogvédő vagy a más tudományt művelő oktató előadásában nyilvánvalóan kevésbé jelentős szerepet kapna.

A több oktatón alapuló rendszer bevezetése mellett a tananyagnak is nyitottabbá kellene válnia. A szabályközpontú oktatás egyik oka vagy a tananyag hiánya, ami jobb híján a törvény szövegének elsajátítását eredményezi, vagy éppen a gyűjteményes jellegű tananyag, amely csak az adott jogterület adott témakörének jogszabályi hátterét ismerteti. Javasoljuk, hogy más, nem a kari oktatás keretében készült szakkönyvek is kerüljenek be az oktatás rendszerébe. Éppen az antidiszkrimináció területe az, ahol számtalan magas színvonalú szakkönyv ellenére nincs megfelelő oktatás, mivel ezeket a műveket egyszerűen nem használja az egyetemi oktatási rendszer. A következő fejezet részletesen bemutatja a rendelkezésre álló szakirodalmat, amelynek az egyetemi oktatásban való felhasználása jelentősen elősegítheti az oktatás színvonalának emelését e téren.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jogi oktatók képzésének jelentőségét sem. Tekintettel arra a tényre, hogy hazánkban az egyetemi oktatóvá válásnak – legalábbis a jogászképzés rendszerében – nem feltétele pedagógiai, oktatási módszerek elsajátítása, javasoljuk ennek a hiányosságnak az orvoslását, erre a kérdésre a következő fejezetben visszatérünk. A struktúra jellege ugyan meghatározó befolyással van az oktatás milyenségére, de az oktatók szerepe sem elhanyagolható. A különböző képzési, oktatási módszerek megismerése és a képzésben történő alkalmazása hozzájárulhatna az integrált oktatás módszerének szélesebb körben történő elterjedéséhez.

Végül, de nem utolsó sorban szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy – a kutatás eredményeiből is láthatóan – a jelenlegi oktatási rendszerben megtalálhatóak az általunk

felvázolt új megközelítés csirái, az új szemléletet tehát nem a semmiből kell megteremteni, hanem a létező jó gyakorlatokat lenne érdemes szélesebb körben elterjeszteni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dr. Kürthy Sándor: *Az ügyvédkérdés megoldása*, Székely Nyomda és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1937
- Ladányi Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2002
- Ladányi Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. <http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/TanszekiKiadvanyok/doc/ertekezések34.pdf>
- Nagy Zsolt: „A jogászképzés néhány szociológiai aspektusa” in: Nagy Zsolt: *Jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*, PhD-értekezés, Szeged, 2005
- P. Szabó Béla: *Marton Géza debreceni jogi oktatási reformtervei és a római jog helye a curriculumban*. http://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/1_2006/marton_geza_debreceni_jogi_oktatasi_reformtervei_es_a_romai_jog_helye_a_curriculumban/
- Takács Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője: ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések*, ELTE ÁJK, Budapest, 2003
- Vészi Mátyás: *Az ügyvédek reformszövetsége vitaülései. Az ügyvédség időszerű problémái*, Budapest, 1931

Uszkiewicz Erik

TANULJUNK TOLERANCIÁT!

Az antidiszkriminációs oktatás szerepe és jelentősége
a magyar jogi felsőoktatásban

Az előző fejezetekben az olvasó megismerkedhetett a közép- és felsőfokú oktatásban résztvevő fiatalok és fiatal felnőttek előítéletességével, valamint bemutattuk a jelen kötet megszületéséhez kapcsolódó, empirikus kutatási vizsgálatok eredményeit. E fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy – a jelenlegi magyar jogászképzés helyzet-elemzése után – megfogalmazzuk az előítélet-mentesítés érdekében teendő konkrét intézkedéseket, így mindenekelőtt felvázoljuk az antidiszkriminációs képzés¹ lehetséges irányvonalait, fejlesztésének módzatait. Mindez természetesen elképzelhetetlen anélkül, hogy áttekintenénk az eddigi eredményeket és legalább pillanatfelvételszerű képet adjunk az aktuális állapotokról.

Mindenekelőtt azonban szenteljünk némi figyelmet a kérdés aktualitásának és jelentőségének. Az individuumokból felépülő szervezetrendszerek valamennyiében éppúgy jelen van a hátrányos megkülönböztetésre és az egyenlő bánásmód követelményének megsértésére való hajlandóság, és ami még ennél is szembeötlőbb és sajnálatosabb, az ilyen gyakorlat, mint a sokoldalúan, rendkívül erőteljesen és differenciáltan előítéletes magyar társadalom egészén belül. A korábbiakban bemutatott kutatási eredmények fényében kijelenthető, hogy ezeket nem sikerül leküzdeni az egyetemi képzés ideje alatt. Márpedig az oklevelek megszerzése után a hallgatók jó eséllyel pályáznak és töltönek be olyan pozíciókat, amelyekhez közhatalmi jogosítványok is társulnak, és válnak így a jogállam működtetőivé. Esetükben, pedig értelemszerűen jóval magasabb elvárásokat kell támasztanunk a demokratikus működés követelményeinek maradéktalan kielégítése érdekében. Mindemellett nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy a társadalom értelmiségi rétegéhez tartozó, vagy ahhoz tartozni kívánó személyeknek példamutató magatartásukkal is elől kell járniuk a társadalom egésze számára. Vagyis ha az intolerancia káros jelensége meghatározóvá válik a társadalom egészén belül, az említett személyi kör akkor sem involválódhat a jogsértések e tragikus köreibé. Ezek alapján könnyen belátható, hogy teendőink számosak és sokfélek: ezek közül igyekszünk meg felvázolni a szakterületünkhöz tartozó legfontosabbakat.

Előljáróban ugyanakkor le kell szögezni, hogy e jelenség akár csak érintőleges elemzése sem könnyű feladat. Mert miközben hazánkban a pedagógiai szakirodalom is csak az utóbbi néhány évben kezdett el olyan témák feldolgozásával foglalkozni, mint

¹ A következőkben a képzés és az oktatás szavakat szinonimaként használjuk, természetesen annak tudatában, hogy az oktatáselmélet a két kifejezés között jelentéstartalmában különbséget tesz.

például a multikulturalizmus értéként való bemutatásához vagy a hagyományosnak mondott családmodell helyett alternatív életformák ismertetéséhez szükséges technikák ismertetése, addig a felsőfokú képzés oktatásméleti paradigmája szinte érintetlenül hagyta ezt a kérdéskört. Ennek okán a következőkben kifejtettek alkalmanként ad hoc ötletek benyomását tehetik. Részben ennek okán írásunkat gondolatébresztőnek szánjuk, amely további részletes vizsgálódások kiindulópontjául szolgálhat, egy speciális probléma általános, széleskörű és átfogó rendezése érdekében.

A téma helye a jogászképzésben

A jogászképzésben, a jogi felsőoktatás rendszerében számos olyan komplex és átfogó témakörrel tudunk, amelyek szorosan nem kapcsolhatóak egyetlen jogág rendszeréhez sem, sőt éppen a jogágak közötti elhelyezkedésükre tekintettel, nem is volna indokolt ezeket egy-egy jogághoz kapcsolni. Csak néhány példát említve bizonyosan ilyen a gyermekjogok rendszere, amely egyszerre érinti többek között a családjog, a büntetőjog, a közigazgatási jog, a nemzetközi jog területeit, vagy az alapjogok rendszere és garanciarendszerének szabályozási terrénuma, illetve – és témánk szempontjából ez a leginkább hangsúlyos – az antidiszkrimináció kérdésköre is. A hagyományosnak tekintett magyar jogászképzésben – amelynek szemlélete, szemben az angolszász jogi képzési modellel nem jogintézmény-központú, hanem jogág-orientált – számos kötelező és szabadon választható kurzus keretében találkozhatnak a hallgatók az egyenlő bánásmód követelményének és a diszkrimináció tilalmának jogi szabályozásával. Ennek legfőbb oka, hogy az anyagi jogi szakjogágak kódexeinek rendelkezései között² ugyanúgy megtalálhatjuk ezeket az elveket, mint a legfontosabb eljárásjogi törvénykönyvekben³, így szinte kivétel nélkül valamennyi tantárgy, ha csak érintőlegesen is, de feladatának érzi a kérdés tárgyalását. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy ne lenne okunk bíráló észrevételeket megfogalmazni.

A hivatkozott jogterületek közül külön is érdemes hangsúlyozni a polgári jog és a munkajog fontosságát. A Polgári Törvénykönyv 76. §-a a személyhez fűződő jogok között külön is nevesítve szerepelteti az egyenlő bánásmód követelményét. E jogszabályhelynek azért van kiemelkedő jelentősége, mert az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (a továbbiakban: Ebktv.) hatályba lépése és az Egyenlő Bánásmód Hatóság (a továbbiakban: EBH) működésének megkezdése előtt, a hátrányos megkülönböztetés tilalmának (mint nevesített személyhez fűződő jognak) a megsértése miatt számosan fordultak a rendes polgári bíróságokhoz jogorvoslatért. Természetesen ennek lehetősége ma is biztosított,

² A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény 76. §; a Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény 5. §.

³ A büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény; a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény.

és a joggyakorlatban számos alkalommal találkozunk is ezzel, hiszen kártérítést, vagyis az elszervedett sérelem miatti anyagi jóvátételt az EBH nem állapíthat meg, a közérdekű bírság intézményének funkciója ettől eltér. Így a bíróságok jogalkalmazói gyakorlatában számos jelentős, és releváns döntés született.⁴ Ezen határozatok bemutatására lehetőség nyílna, az általában Polgári jog I. elnevezést viselő kurzusok (Bevezetés a polgári jogba – Általános tanok; Személyek joga – Személyi jog; Dologi jog) keretében. Tekintettel azonban arra, hogy a feldolgozandó anyagmennyiség e körben óriási, általában erre nem kerül sor vagy csupán érintőlegesen tárgyalják az oktatók az egyetemi képzés során.

Az irányadónak tekintett oktatási gyakorlat és tapasztalat alapján azt mondhatjuk, hogy témánk szinte alig nyer értékelést a valamennyi jogi karon kötelezően oktatott munkajog keretében. A foglalkoztatás, munkavállalás és a diszkrimináció rendkívül szoros összefüggése ellenére, marginális kérdésként jelentkezik a diszkrimináció tilalma. Pedig fontos volna, hogy a munkajoggal foglalkozó szakemberek is mind nagyobb hangsúlyt fektessenek a kérdés tárgyalására. A több egyetemen is kötelező irodalomként megjelölt tankönyv (Kiss, 2005), bár a tárgymutató tanúsága szerint részben feldolgozza az érintett kérdéskört, a törzsszövegben *expressis verbis* mindezzel sehol sem találkozhatunk. Mindez azért is különösen szembeötlő, mert ebből a körből is hivatkozhatunk releváns jogalkalmazói gyakorlatra, ám ennek értékelésére szintén nem kerül sor.⁵ Csak érintőlegesen utalunk arra a nemzetközi gyakorlatra, amely a szoros kapcsolódásra való tekintettel a hátrányos megkülönböztetés tárgykörét a munkajog keretén belül helyezi el részletesen. Az ismertebb és a köztudatban is jelentősnek számító külföldi egyetemek curriculumát áttekintve szinte kivétel nélkül mindenhol találkozhatunk olyan kurzussal, amely e két terület összefüggéseit tárja fel.⁶

Az egyetemek képzési rendjéből adódóan, az egyenlő bánásmód követelményével, az egyenlőség jogi eszméjével és az esélyegyenlőség megvalósításának céljával szinte

⁴ Ezen ítéletek közül a legfontosabbak tematikusan csoportosítva az alábbiak:

- *oktatási szegregáció*: Hajdú-Bihar Megyei Bíróság 6.P.20341/2006/50; BH2006.115; EBH2001.515; Legfelsőbb Bíróság, Pfv.IV. 20936/2008/4.;

- *szolgáltatás diszkriminatív megtagadása*: EBH2002.625 a hátrányos megkülönböztetés tilalmába ütközik, ha a szórakozóhely látogatását olyan klubtagsági igazolványhoz kötik, amelyet népcsoporthoz való tartozás szerint biztosítanak az érdeklődőknek; BH2003.150.;

- *akadálymentesítés elmaradása*: BH1995.698.;

- *további példák*: EBH2001.515 a személyhez fűződő jogok megsértését jelenti az, ha egy tanulót származása, népcsoporthoz tartozása miatt különítenek el; jogerős ítélet a „Károli-ügyben”: Legfelsőbb Bíróság Pfv.IV. 20687/2005/5.

⁵ BH2002.678.: rendeltetésellenes joggyakorlásnak minősül az, ha a munkáltató egyébként jogszerű intézkedésével kapcsolatban megállapítható, hogy annak célja a munkavállaló üzemi tanácsí tisztségével kapcsolatban tanúsított jogszerű magatartásának megtorlása.

EBH2007.1629.: az egyenlő bánásmód követelménye a munkaviszony létesítésénél is irányadó, de a munkáltató bizonyíthatja, hogy döntésének a jogviszonnyal összefüggő ésszerű indoka volt.

⁶ Employment Discrimination, Employment Discrimination Law, Discrimination at Work, Labour Law and Discrimination elnevezésekkel találkozhatunk leggyakrabban a gyakorlatban.

valamennyi érintett először az alkotmányjogi stúdiumok keretében találkozik. Mindez – az egyes tanszékek értelmezésének függvényében, – hol szabadságjogként, hol az egész jogrendszer átható eszmeként nyer értelmezést. A 2012. január 1-jén hatályba lépett új Alaptörvény is nevesíti e követelményt, XV. cikkében rendelkezik az emberek egyenlőségéről és jogképességéről. Ezen jogszabályhely interpretálásának mikéntje döntő befolyást gyakorolhat a hallgatók későbbi gondolkodásmódjára, ezért talán nem hiábavaló felhívni a figyelmet az alábbiakra. Az alkotmányjogi – és értelemszerűen ezzel szoros összefüggésben az alapjogi – tankönyvirodalom óriási feladat és egyben lehetőség előtt áll Magyarország Alaptörvényének elfogadását, és hatályba lépését követően. Számos forrásból értesülhettünk arról, hogy az egyes fakultások alkotmányjoggal foglalkozó munkaközösségei, az Alaptörvény és az ahhoz szervesen kapcsolódó sarkalatos törvények megalkotása, valamint hatályba lépése miatt tervezik az államszervezeti és alapjogi tankönyvek újraszerkesztését, a hatályos joganyagnak megfelelő átdolgozását. Ennek a folyamatnak a részeként lehetőség nyílik arra, hogy a számunkra releváns téma nagyobb hangsúllyal szerepeljen az egyes irodalmakban, egyetemi jegyzetekben. A magunk részéről a következő javaslatokat, észrevételeket fogalmazzuk meg.

Elengedhetetlenül fontos volna az Európai Emberi Jogi Bíróság (a továbbiakban: EJEB) releváns joggyakorlatának bemutatása, különös tekintettel a magyar vonatkozású ügyek leírására. Az egyenlő bánásmód követelményével kapcsolatos jogesetek közül mindenképpen figyelmet érdemel a „Kiss Alajos kontra Magyarország” – ügy⁷, amelyben a strasbourgi bíróság részletesen elemezte az egyenlő bánásmód követelményének jelentéstartalmát. Nem magyar vonatkozású eset, de számos elvi jellegű megállapításával messze kiemelkedik az ítéletek közül a „D.H. és mások kontra Cseh Köztársaság” – ítélet,⁸ amely szövegszerűen értelmezi az egyenlő bánásmód követelményét és a hátrányos megkülönböztetés tilalmát egy iskolai szegregációs eset kapcsán. Az EJEB hazánkkal kapcsolatos joggyakorlatából kiemelést érdemelne továbbá a véleménynyilvánítás szabadsága és az önkényuralmi jelképek használatának összefüggésrendszere⁹, illetve a tisztességes (vagy „fair”) eljárás sorozatos és módszeres megsértése miatt hazánkkal szemben hozott elmarasztaló döntések bemutatása¹⁰.

⁷ Application no. 38832/06, 2010. május 20.

⁸ Application no. 57325/00, 2007. november 13.

⁹ A magyar Alkotmánybíróság megállapítása értelmében az önkényuralmi jelképek használata sérti a korábbi alkotmány 70/A. §-át, amely szerint a jognak mindenkit egyenlő méltóságú személyként kell kezelnie, Vö.: 14/2000. (V. 12.) AB határozat. Közzétéve a Magyar Közlöny 2000. évi 46. számában. Ezzel szemben a strasbourgi bíróság két hazai jogerős ítélettel szemben mondta ki, hogy a vörös csillag, mint önkényuralmi jelkép viselésének kriminalizálása ellentétes az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezményvel. (Magyarországon kihirdette az 1993. évi XXXI. törvény). Az ítéleteket lásd: Legfelsőbb Bíróság Bfv.I.:1.117/2008/6. és Vajnai kontra Magyarország, Application no. 33629/06, 2008. július 8., valamint Pécsi Ítéletábra Bhar.II.2/2010/4. és Fratanoló kontra Magyarország, Application no. 29459/10, 2011. november 3.

¹⁰ A legóvatosabb számítások szerint is nagyjából három hetente hoznak Strasbourghban Magyarországot elmarasztaló határozatot a tisztességes eljárás megsértése okán, elsősorban az eljárások időbeli elhúzódása miatt.

Szintén nem volna hiábavaló az alapjogvédelemre – vagy alapjogvédelemre is – hivatott szervek munkájának bemutatása és az alapjogok garantálásával kapcsolatos néhány jellemző példa részletező leírása, következményeinek elemzése. Esetünkben kiemelt figyelmet érdemel a működését 2005-ben megkezdő szerv, az EBH munkájának figyelemmel kísérése, amelynek eddigi joggyakorlatában példát találunk szinte kivétel nélkül valamennyi védett tulajdonság miatti jogsértésre és ezzel összefüggésben lefolytatott eljárásra, határozatra. Ezzel kapcsolatos további észrevételünk kiterjed arra, hogy az utóbbi időben bekövetkezett jogszabályi változások eredményeként indokolt volna az intézményrendszerre vonatkozó ismeretek további bővítése is, így mindenekelőtt a Független Rendészeti Panasztestület szervezetének és munkájának elemzése.

Jó példaként hivatkozhatunk a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszékén dolgozó oktatóközösség munkájának eredményeként megszületett műre, melyet az alapjogokkal kapcsolatos tankönyvirodalom kiemelkedő, példaértékű munkájának tekinthetünk (Chronowski–Drinóczi–Petrétei–Tink–Zeller, 2006). E nagy ívű, rendkívüli részletességgel és alaposzággal elkészített kötet szerzői nem kevesebbre tettek sikerrel kísérletet, mint hogy bemutassák a korábban hatályos alkotmányba foglalt valamennyi alapvető jogot, egyedi logikai rendszerbe ágyazva. Az elemzést úgy végezték el – és ez adja kötetük novumát –, hogy nem feledkeztek meg a nemzetközi kitekintésről, a történeti fejlődés bemutatásáról és a releváns joggyakorlat elemzéséről. A jelentős és önmagában is óriási kutatómunkát igénylő nemzetközi elemzés keretében megismerkedhetünk az európai államok alkotmányainak vonatkozó szabályrendszerével, és átfogó képet kapunk a nemzetközi egyezségokmányok vonatkozó rendelkezéseiről. Az organikus fejlődési ívek ismertetése szintén nem öncélú, a generációk szerinti csoportosítás segíti a rendszerszemléletű megértést, másrészt hozzájárul az alapvető jogok fontosságának hangsúlyozásához. Valódi és igazán kiemelkedő újdonsága a tankönyvként és szakkönyvként egyaránt használható írásnak, hogy jelentős szerepet szánnak a szerzők az egyes fejezetekben az aktuális téma jobb megértését segítő jogalkalmazói, ombudsmani tevékenységnek az ismertetésére. Értelemszerűen a tárgyi tudás megszerzése mellett fontos, hogy a hallgatók képet kapjanak annak alkalmazásáról is és azokról a problémákról, melyekkel későbbi hivatásukat gyakorolva minden nap szembesülnek. Ez nem csupán a jogászai érveléstechnikát fejleszti, de hozzájárul a hatékonyabb jogászai munkavégzéshez is. Elsajátítva az olvasottakat egészen aprólékos részletességű kép rajzolódhat ki bennünk az alapjogok rendszeréről.

Itt kell megjegyezni, hogy az egyenlő bánásmód és antidiszkrimináció jelentőségének és az egyetemi curriculumban való megjelenésének fontosságát felismerve számos, az egyetemi oktatásban is használt mű jelent meg az elmúlt években. Ezek közül, az egyik legismertebb és legszélesebb körben használt a Majtényi Balázs szerkesztő által jegyzett *Lejtő pályák – Antidiszkrimináció és esélyegyenlőség* című tanulmánykötet (Majtényi,

2009) Nem elvitatva a magas színvonalú és érett szellemi munka eredményeként megszületett írott tananyagok jelentőségét, fontos hangsúlyozni, hogy mindez önmagában nem elegendő, a tananyag elsajátítása önmagában ugyanis nem eredményez értékelkötelezettséget. Ahogyan azt az előző fejezetekben részletesen bemutattuk, a szabályozás, a jogintézmények és a joggyakorlat megtanítása még a legszofisztikáltabb megfogalmazás mellett sem elegendő. Ezzel az oktatáselméleti és metodikai kérdéssel a következőkben még foglalkozunk.

Az antidiszkrimináció kifejezést hallva – mint azt fent ismertettük –, más-más aspektusok ötlenek fel a polgári jogász, a munkajogász vagy épp az eljárásjogok rendjével foglalkozó szakember fejében. Ezek alapján az egyik út, amit felvázolhatunk, ha a differenciált szakismeretek átadása során a hallgatók rendszeresen, szemeszterről szemeszterre találkoznak a téma egy-egy vetületével és az aktuális jelenségekkel. Tekintettel azonban arra, hogy az antidiszkrimináció kérdésköre számos jogterületet érint, és a joganyag olyan összetett, hogy szinte valamennyi szakjogág érintett, az igazi üdvöztető megoldást az jelentené, ha a képzés komplex kezelést igénylő kérdésként is bemutatná a jelenséget. Így nem csupán az egyes jogterületek közötti szoros összefüggés feltárására nyílik mód, de a például az anyagi és eljárásjogi szabályok együttes alkalmazásának lehetőségével a praktikum szempontjai is jelentőséghez jutnak. Nem is beszélve természetesen a további tudományterületekkel (szociológia, közgazdaságtan, szociálpszichológia, pedagógia) fennálló szoros kapcsolatról és az interdiszciplináris megközelítési lehetőségekről, szemléletmódról. Megoldást jelenthet olyan kurzus indítása, melynek tanmenete az érintett tudományterületek képviselőinek együttes bevonásával képes a tudás elsajátíttatására és a megoldásra váró problémák kezelésének komplex értelmezésére. Ilyen kezdeményezéssel valamennyi jogi kar élt már, és különböző formában az egyetemi oktatás részévé tette. Mindez eredményesen szolgálhatja a klasszikus tantárgyi határok és gondolkodásmódbeli kötöttségek közötti átjárhatóságot.

Az imént említett differenciált szakismereteket nyújtó kurzusok előnye, hogy igen hatékony ismeretátadási és érzékenyítési módussal képesek dolgozni, ám alapvetően alacsony hallgatói létszám mellett működtethetők. Ezzel szemben azonban – a magyar felsőoktatásban domináns szerepet betöltő – nagy létszámú hallgatói csoportra, tömegképzésre épülő, frontális oktatási módszert több szempontból is alacsony hatásmechanizmusúnak tekinthetjük. Az elméleti ismeretek tömeges átadására korlátozódó módszer alkalmatlan a reflexív, kritikai gondolkodásmód kialakítására, az értékelő szemléletmód fejlesztésére és az értékorientált oktatás eszményének megvalósítására. Pedig rendkívüli jelentősége van, hogy a hallgatók reflexív, kritikai gondolkodásmódot sajátítsanak el, annak érdekében, hogy a szélsőségesen kirekesztő vagy akár csak annak lehetőségét magában hordozó gondolatokról érdemben véleményt tudjanak nyilvánítani. Mindemellett nélkülözhetetlen az is, hogy a demokratikus értékrend mellett hitet tett hallgatók a véleménynyilvánítás szabadságának alkotmá-

nyos keretei között folytassák ezt a diskurzust, vagyis, hogy úgy legyenek képesek hangot adni saját véleményüknek, hogy mindeközben tiszteletben tartják mások szabad véleményét is. A jelen kötet korábbi fejezeteiben¹¹ részletesen bemutatott kutatásunkhoz kapcsolódó konferencia-előadások közül többen is érintették, a jogintézmények és tételes jogi szabályozásuk oktatása, korántsem elegendő azok érték-tartalmának átadására.¹² Így bár a hallgatók értelemszerűen találkoznak például a jogállam fogalmával, ám az abból fakadó értékek és a mindennapokban érvényesülésre hivatott részkövetelményeik jelentőségével nincsenek tisztában. Vagyis az elméleti-tudományos ismeretek kellően megalapozottak, ám a szabályozás mögöttes értelmére vonatkozó tudás hiányos.¹³ Ez az oktatási forma tulajdonképpen nem mást, mint gépies adatbefogadást és adatfeldolgozást vár el (vö. IV. fejezet). Továbbá nem mehetünk el szó nélkül amellett a sokszor és sokat emlegetett jelenség mellett sem, amelyet a „tudáspiramis” képpel érzékeltethetünk. Annak a tudásanyagnak, amelynek az átadására egyoldalú kommunikáció és az akció-reakció dichotómiájának teljes kiiktatásával kerül sor, csak igen csekély része interiorizálódik, és képezi a hosszú távú ismeretek részét. Ez azzal a következménnyel jár, hogy még a legjobb szándékú előadó által közvetített tudásnak is csupán töredéke hasznosul perspektivikusan és lesz a magatartás-befolyásolás orientáló eszközrendszere.

Ugyanakkor hiba volna azonnal kijelenteni, hogy a nagy létszámú képzés keretei között esély sem mutatkozik arra, hogy intolerancia-csökkentő programokat folytassunk. Már csak azért is hiba volna, mert az oktatás szükségképpen objektivációk megismerési folyamatának tekinthető, egy olyan megismerési folyamatnak, amely társadalmi méretekben és társadalmilag meghatározott keretek között történik. Márpedig az intolerancia társadalmilag meghatározott keretek között jelentkezik. Ennek igazolásképpen jelen fejezet keretei között, egyetlen példára hivatkozunk: Lányi Katalin pszichológus, a Budapesti Gazdasági Főiskola oktatója saját kurzusának keretein belül több alkalommal látta vendégül a Melegség és Megismerés program résztvevőit, akik interaktív foglalkozásokon keresztül ismertették meg a hallgatókkal a magyarországi LMBT-közösség helyzetét. Részben annak eredményeként, hogy a főiskolai hallgatók személyes interakciókba kerültek a szexuális kisebbségek tagjaival, – természetesen nem reprezentatív – vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy az adott kisebbséget teljesen elutasítók aránya számottevően csökkent (a férfi hallgatók esetében például 46%-ról 10%-ra), s mindemellett szignifikánsan emelkedett a teljesen elfogadók aránya

¹¹ Ld. III. és V. fejezet.

¹² Fleck Zoltán: Előítéletek, normák és oktatás – két évtized fejleményei; Navratil Szonja: Hogyan tovább? – Javaslatok a jogászképzés reformjára. Mindkét előadás az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jogszociológia Tanszéke valamint az Európai–Magyar Jogszociológiai Oktatási és Kutatási Alapítvány által szervezett „Diszkrimináció az igazságszolgáltatásban?” című tudományos konferencián hangzott el 2011. november 28-án.

¹³ „[...] a szabályok pusztá ismerete a tudásnak csupán a felszíne, s így a mélystrukturális részei ritkán, csak kivételes esetben, csak keveseknek nyílik meg.” Nagy, 2005.

is. (Lányi, 2011) Természetesen hosszabb elemzést igényelne annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon a teljes kisebbséggel szembeni előítéletet sikerült-e csökkenteni, vagy csak a programban résztvevő személyekkel szembeni pozitív attitűdök determinálták a válaszokat. Mindenesetre az a régtől fogva igaznak bizonyuló és gyakran hivatkozott megállapítás mindenképpen figyelmet érdemel, hogy az egyes kisebbségek elfogadottságának mértékében jelentős szerepet játszik az adott társadalmi csoport láthatósága. Ennek a láthatósági aránynak a növelésében pedig jelentős szerepet játszhatnának a felsőoktatási intézmények katedrái is.

Mindezek alapján kijelenthetjük: az esélyegyenlőség követelményéről és a diszkrimináció tilalmáról folytatott diskurzusra az egyetemi évek alatt számos különböző foglalkozás keretein belül kerül sor. Fontos leszögezni, hogy ebben az esetben nem egy semleges tematikáról van szó, hiszen a tolerancia erősítése és a diszkriminatív hajlandóság leküzdése erősen értéktelített. Nem megkerülhető mindemellett, hogy különösen a mai magyar társadalomban a diszkrimináció által leginkább sújtott társadalmi csoportokkal kapcsolatos társadalmi vita a jogi szempont mellett, – többek között – erkölcsi, történelmi és politikai szempontok figyelembe vételével zajlik. Igen érzékeny kérdés hát, hogy miként közelítünk e jelenséghez. Ez valóban csak a téma iránt sokoldalúan és mélyen elkötelezett személyi állománnyal lehetséges. Figyelmet érdemel továbbá az is, hogy a pedagógiai szakirodalomban vita folyik arról, hogy mennyiben legyen a pedagógus-oktató feladata, felelőssége az érintett terület vizsgálatának a képzésbe való integrálása. Valójában azonban nem szükséges, hogy állást foglaljunk ebben a kérdésben. Elegendő ugyanis, ha megfelelően felmérjük és megismerjük a diákok vagy hallgatók igényeit, hiszen állampolgárokként lépten-nyomon találkozni fognak azokkal a közérdeklődésre számot tartó eseményekkel és történésekkel, amelyekkel kapcsolatban a tolerancia problematikája a figyelem horizontjába kerül.

Jogklinika-programok

Az előzőekhez képest merőben új szemlélet hordoz magában a hazai felsőoktatás palettáján viszonylag új, üde színfoltnak tekinthető jogklinikai képzés. Az Amerikai Egyesült Államokban, Nyugat-Európában és a világ számos más országában bevett oktatási módszer nemcsak a témánk szempontjából releváns antidiszkriminációs képzéssel kapcsolatos problémák némelyikére ad választ, de a szellemiségében is új metódus alapjaiban tér el a magyarországi felsőoktatás hagyományaitól. A klinikai képzés sajátja, hogy egy hárompólusú viszonyrendszerben összekapcsolja az elméleti ismereteket nyújtó egyetemeket, a gyakorlati munkavégzést biztosító civil szervezetekkel és más partnerekkel, valamint a mindebből több szempontból profitálni igyekvő hallgatókkal. A struktúra immanens sajátzerűsége, hogy a benne résztvevők mindannyian haszonélvezői a programnak. Amellett, hogy a jelentős erőforrás-

hiánnyal küszködő civil szervezetek – és alkalmanként ügyvédek, ügyvédi irodák – hatékony munkavégzésre képes gyakornokokat ismernek meg (akik érdeklődésüknek megfelelően akár hosszabb távon is elkötelezhetik magukat egy-egy téma mellett), a társadalmi felelősségvállalás jegyében hitet tesznek az oktatás megújítása és a segíteni akarás eszméje mellett. Azt már csak mintegy érintőlegesen jegyezzük meg, hogy a nemzetközi ügyvédi irodák számára kötelezően teljesítendő pro bono órák számába a klinikai képzés időtartama beszámít. Mindeközben a hallgatók, akiktől a munkaerőpiac egyre fokozottabban követeli meg a piacra való belépéshez a mind magasabb szintű elméleti ismeretek megszerzését, olyan tapasztalatokra és ismeretekre tesznek szert, amelyek jórészt hiányoznak az egyetemi curriculumból. A projektek harmadik pillérét jelentő felsőoktatási intézmények is színesíteni tudják képzési struktúrájukat, s olyan kapcsolati háló kiépítésére nyílik lehetőségük, amely több szempontból is gyümölcsöző lehet a jövő vonatkozásában.

A hazai felsőoktatásban úttörő kezdeményezés volt az Antidiszkriminációs Jogklinikai megteremtése. A Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán elindult programnak jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara ad otthont. A megalkotott program – amellyel, hogy lehetővé teszi mindenekelőtt a hatályos és releváns joganyag és jogalkalmazói gyakorlat elsajátítását –, elméleti téren is megalapozza az egyenlő bánásmód követelményével és a diszkrimináció tilalmával kapcsolatos ismereteket. A programban résztvevő hallgatóknak az elméleti részt követően, lehetőségük nyílik arra, hogy személyesen is kapcsolatba lépjenek egyrészt civil szervezetekkel, másrészt olyan ügyfelekkel, akik az egyenlő bánásmód törvényi követelményének vélt vagy valós megsértése miatt segítségre, jogi tanácsra szorulnak. Az ügyfelekkel való számos személyes találkozó, konzultáció, a velük való szoros együttműködés és az ügy felvételétől kezdődően annak befejezéséig az eset nyomon- és utánkövetése olyan élményekkel gazdagítja a résztvevőket, amelyek addig teljesen ismeretlenek voltak számukra. Az emberi tényező szerepének felértékelődése rávilágít arra, hogy a jogászok későbbi munkavégzésük során is emberi kapcsolatok és interakciók részeseivé válnak nap-nap után, ami olyan készségeket és képességeket igényel, amelyeknek az elsajátítására e program keretein belül kiváló lehetőség kínálkozik. Az írásbeli és szóbeli jogászai készségfejlesztéssel olyan (akár a munkaerőpiacon is hasznosítható) tudás szerezhethető, amely elengedhetetlen valamennyi jogász napi operatív feladatainak ellátáshoz. Az ügyvédekkel közös munka partnerei a Magyar Helsinki Bizottság munkatársai, illetve olyan ügyvédek és ügyvédi irodák, amelyek pro bono alapon látják el feladataikat. A pro bono ügyleadás és ügyvállalás kifejezésre juttatja a társadalmi felelősségvállalás iránti elkötelezettséget, példát mutat a kollégák számára és nem ritkán versenyhelyzetet generál az egyes irodák között, így mind többen kívánnak a program részeseivé válni.

Mindemellett a jogklinika-programhoz készített egyetemi jegyzet megjelenésekor újdonság volt a hazai tankönyvpiacon (Kádár-Gyulavári, 2009). Elsősorban az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos gyakorlat bemutatására fókuszál ugyan, de az EBH esetjogának részletes ismertetése mellett a munkajog és a személyiségi jog területén született bírósági döntésekbe is bepillantást enged; a magyar antidiszkriminációs fórumrendszer részletes jellemzése pedig olyan ismeretanyaggal bővíti az olvasó tudását, amely gyakran még a végzett, gyakorló jogászok számára sem tekinthető evidenciának. Itt érdemes megjegyezni, hogy egyes alkotmányjogi tankönyvek is szerepeltetik tananyagukban a fórumrendszer vázlatos ismertetését, ez azonban nem tekinthető elegendőnek a terület iránt mélyebben érdeklődő hallgatók vonatkozásában.

A projekt sikerét nem csak a hallgatói és szakmai partnerek részéről érkező visszajelzések igazolják, hanem többek között az is, hogy az Antidiszkriminációs Jogklinika keretében a program sikerét szolgáló és a diszkrimináció áldozatainak jogi segítséget nyújtó egyik ügyvédi iroda nyerte el a 2011-ben, első ízben átadott az „Év Pro Bono Ügyvédi Irodája” díjat.

Érdemes volna megfontolni a jogklinikai képzés kiterjesztését számos más területre is, amelyek szoros, mondhatni immanens kapcsolatban állnak az antidiszkrimináció kérdéskörével. Az ezredfordulón nagy sikerrel és óriási érdeklődés mellett működött a menedékjogi jogklinika, amely számos szép sikert tudhat magáénak. Az utóbbi időben pedig mind nagyobb igény mutatkozik mind a hallgatók, mind más érintettek részéről egy, a roma kérdést fókuszpontba állító klinikai struktúra kialakítása iránt. Óriási potenciált, szakmai lehetőséget és természetesen hatalmas kihívást jelent egy street law típusú roma jogklinika elindítása valamely jogi karon. A program újdonságát az adná, hogy olyan, elsősorban roma vagy többségében roma közösségek képzésére és oktatására kerülhetne sor, akiknek erre – az alacsony érdekérvényesítő képességük, valamint jogi ismereteik hiányosságai miatt, – a legnagyobb szükségük mutatkozik.

Az ügyfél szolgálata: az érzelmek kezelése, konfliktusfeloldás és alternatív vitarendezés

A klinikai képzéssel kapcsolatos fejtegetéseink során részben már utaltunk az emberi, humán tényező jelentőségére a jogászai munka során. Mindannyiunk számára evidencia, hogy a jogászai professziók legnagyobb része nem gyakorolható ügyfelekkel, egyénnel való gyakori kontaktus nélkül. Márpedig a hazai jogászképzés egyik legnagyobb hiányossága éppen abban áll, hogy az elméleti-tudományos ismeretek hangsúlyozása, valamint a jog működési mechanizmusának elsajátíttatása mellett, nem hangsúlyozza eléggé az egész intézményrendszer „emberi tényezőjét”, vagyis azt, hogy egy-egy megoldandó probléma, jogeset vagy jogvita mögött emberek bonyolult kapcsolatrendszere tárható fel, a maguk saját viszonyrendszerével, az emberi kapcsola-

tokra jellemző általános emocionális-érzelmi, lelki-pszichikai telítettséggel. Ennek alátámasztására szolgáljon egyetlen példa – Helaine és Dwight Golann *Miért olyan nehéz a jogászoknak érzelmi kérdésekkel foglalkozni?* című tanulmánya egy jogász és egy pszichoterapeuta között folytatott beszélgetést tartalmaz: „Az az igazság, hogy néha, amikor érzelmekkel foglalkozom a munkám során, akkor nem érzem azt, hogy professzionálisan dolgozom. Ez nem az, amivel egy jogásznak foglalkoznia kellene. [...] A jogászok gyakran azt érzik, hogy elvesznek az érzelmekről szóló hosszú vitákban, amiknek igazából nincs is célja, se iránya. Az igazat megvallva, sokan közülünk azért lettek jogászok, hogy ne kelljen ezzel az egész érzelmi kavalkáddal foglalkozni.” (Golann – Golann, 2003)

Pedig különösen jelentős szerep jut az érzelmeknek a diszkriminációval kapcsolatos ügyekben, ahol a sértett fél jogosan vagy jogtalanul, alappal vagy alap nélkül, de másodlagos állampolgárkénti kezelést tapasztalt meg saját ügyében. Ezt a megalázottság-érzést a nem megfelelően eljáró hatósági intézményrendszer természetesen tovább súlyosbíthatja, noha – mint arra fejezetünk elején már utaltunk – a különböző hatóságok és jogalkalmazó szervek munkatársai között szép számmal találunk jogvégzett személyeket, akikkel szemben elvárásaink, – hivatásuk okán – még magasabbak. A racionalitás végletekig hangsúlyozása oda vezet, hogy a jogászképzés éveitől az érzelmek teljes körű kizárására sarkallják a hallgatókat, akik így gyakran felkészületlenül találják szemben magukat olyan szituációkkal, amelyekben a pusztai ráció nem elegendő. Az ilyen ügyekben (természetesen más, erős érzelmi telítettségű ügyek mellett) az érzelmi dimenziók alapos feltárása, elemzése és értelmezése nélkül a konfliktusok nem rendezhetők harmonikusan és perspektivikusan is megnyugtató módon. Ugyanakkor természetesen az érzelmi dimenziók kellően alapos feltárása és hathatós elemzése, analízise sem garantálja ab ovo a sikeres konfliktusrendezést, de elengedhetetlennek mutatkozik annak érdekében, hogy minden érintett számára megnyugtató megoldást találjunk. Az egyes esetekben személyesen érintett sértettek, áldozatok gyakran érzik úgy, hogy nem alanyai, nem alakítói, hanem pusztai átéltői, passzív elszenvetűi saját ügyüknek. Természetesen azonban nemcsak az érzelmek jutnak fontos szerephez, ugyanilyen hangsúlyosnak kellene lennie az egyes érdekek feltárásának is. A felek eltérő és gyakran egymással élesen szembenálló érdekei közötti balanszírozás ugyanis az esetek jelentős részében nélkülözhetetlen eleme a jogviták békés lezárásának.

Mindezek érdekében szükség volna olyan tréningek folytatására, amelyek célul tűzik ki a konfliktuskezelést szolgáló kommunikációs technikák ismertetését, az alternatív vitarendezési módszerek és technikák alkalmazhatóságának hangsúlyozását, és fejleszténék az empátiát (beleérző-készséget és képességet). A pszichológiai faktorok oktatása, a kialakulófélben lévő pszichológiai ismeretek oktatásának további erősítése, valamint a jogászok társadalmi felelősségvállalásának és a társadalmi szerepének,

jelentőségének hangsúlyozása szintén nem megkerülhető. Valószínűleg ezen képességek hiányát ismerte fel a Magyar Bíróképző Akadémia, amikor meghirdette „Empátia, szimpátia a tárgyalóteremben” című képzését bírósági dolgozók számára. A tréning célja, hogy a bírói munkát segítő empátiát fejlessze, valamint a személyiségi jegekből adódó szimpátia tényezőinek felismerését és kiküszöbölését a bírói munka során elősegítse.¹⁴

Az oktatói szerepre való felkészítés, posztgraduális képzések és érzékenyítő tréningek

Külön problémaként kell szólnunk a hazai jogi karok doktori iskoláiban folyó PhD-képzésről. Amellett, hogy ez a képzési struktúra a gyakorlatban messze nem elégíti ki a hallgatók elvárásait, nem helyez hangsúlyt olyan ismeretek átadására, amelyek témánk szempontjából is igen jelentősnek számítanak. A társadalomtudományi kutatás módszertanának elsajátítása vitathatatlanul elengedhetetlen, ám emellett a hallgatók nem találkoznak olyan pedagógiai, pszichológiai, szociálpszichológiai ismeretekkel, amelyek nem csupán a vázolt kérdések szempontjából lennének relevánsak, de egyebekben hozzájárulnának az oktatás színvonalának emeléséhez is. Még a hazai doktori képzésből is szinte teljesen hiányzik az a megközelítés, ami Nyugat-Európában, de még inkább az Amerikai Egyesült Államok legtöbb egyetemének jogi fakultásain létező jelenség, vagyis, hogy már a graduális képzés részét képezi a jogi ismeretek elsajátításának és tanításának módszertana. Ennek a klasszikus értelemben vett gyakorló jogászok szempontjából mindenekelőtt az ügyfelekkel való kommunikáció során van kiemelkedő jelentősége.

Mindemellett kijelenthetjük, hogy a változó felsőoktatási környezet ellenére a doktori képzés egyik nem titkolt célja az egyetemi oktatók rekrutálódásának biztosítása. Ha a korábbi oktatási ciklusban elért eredmények elégtelennek bizonyulnak, még mindig nem volna hiábavaló ebben a képzési struktúrában nagyobb jelentőséget tulajdonítani az antidiszkrimináció kérdéskörének. Értelemszerűen kínálkozik a lehetőség azért is, mert számos olyan hallgató van, aki kutatási tevékenységét a kérdéskör valamely aspektusának szenteli. Így adott esetben lehetőség nyílna arra is, hogy az empirikus kutatási adatokkal rendelkező doktorjelöltek akként kapjanak lehetőséget vizsgálódásaik eredményének a szélesebb érdeklődésre számot tartó közönséghez való juttatásban, hogy mindeközben ezt a fórumot felhasználják a más doktorjelöltek ismereteinek bővítésére is.

¹⁴ A kétnapos tréningről bővebb információk találhatóak a Magyar Bíróképző Akadémia honlapján: http://mba.birosag.hu/engine.aspx?page=MBAKepzes&id=651&folder=%2fPort%C3%A1l+Dokumentumok%2fPublikus%2fK%C3%A9pz%C3%A9sek%2f2012%2fempatia_szimpatia_a_1.

A jogi felsőoktatás teljes időtartamára jellemző jogág-központú szemlélet alapjaiban nem változik a doktori képzés során sem. Azzal, hogy a doktoranduszok elkötelezik magukat egy-egy kutatási téma mellett (ezzel tanszéket, intézetet és témavezetőt is választva maguknak), alapvetően rész-specifikus szemléletet tesznek magukévá. Ez önmagában még nem volna jelentékeny probléma, ám a szűkös erőforrások és időkeret okán a doktorjelöltek szinte kizárólag a saját jogágukat, szűkebben saját kutatási témájukat érintő konferenciákon vesznek részt, tanulmányokat olvasnak, előadásokat hallgatnak. Történik mindez annak ellenére, hogy gyakorlatilag szinte ekkor kínálkozik az utolsó lehetőség arra, hogy a nyitottabb elmék figyelmébe ajánljunk olyan kérdéseket is, amelyek egyébként kívül esnek szűkebb érdeklődési körükön. Gyakorlatilag természetesen elképzelhetetlen valamennyi jogterület teljes áttekintése, ám nehezen képzelhető el olyan kutatási térréteg, amely valamilyen érintkezési ponton ne állna kapcsolatban az antidiszkrimináció kérdéskörével, így e téma képzésbe illesztésével valamennyi doktorjelölt hasznos ismeretanyaggal gazdagodhatna.

A posztgraduális szakjogász-képzés lehetőségét ismerte fel a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, amikor kialakította a „Kulturális és kisebbségi jogi szakjogász” képzést. A képzés éppen azoknak a készségeknek és képességeknek az erősítését tűzi ki célul, amelyekről az előbbiekben szóltunk. A szakemberek részletesen megismerkednek a kulturális sokféleséggel, sokszínűséggel és elmélyednek a kisebbségi kérdéssel kapcsolatos jogi és nem jogi szakirodalomban, a vonatkozó nemzetközi jogi, közösségi jogi és hazai joganyagban, esetjogban. Ezáltal képesek lesznek egy sajátos szakterület problémáinak, fejlődési tendenciáinak és aktuális jelenségeinek értelmezésére, a megoldások anticipálására, valamint, ami szintén nem elhanyagolható, a felelős munkavégzésre.

Az egyetemi szférán kívülről is fel kívánunk mutatni jó példát. Jó néhány civil szervezet, jogvédelemmel foglalkozó érdekvédelmi egyesület, de maga az EBH is számos alkalommal szervezett érzékenyítő tréninget, azzal a nem titkolt céllal, hogy csökkentse a résztvevők előítéleteit, illetve olyan fórumot teremtsen, ahol a résztvevőknek lehetőségük van az önismeret eszközével saját nyitottságuk határaival, előítéleteikkel szembesülni. A gyakorlati tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy noha a benne résztvevők visszajelzései igazolják az ilyen programok létjogosultságát, azok mégsem jelentenek tökéletes megoldást. Az érzékenyítő programok paradoxonja ugyanis abban áll, hogy értelemszerűen azok vesznek részt ezekben a programokban, akik már eleve érzékenyek a jelzett probléma iránt. Vagyis éppen azokhoz nem jutnak el az adekvát információk, akik miatt valójában az ilyen tréningek megtartása miatt szükség van. Számos visszajelzés fényében fogalmazhatjuk meg a következőket: az érzékenyítő programok trénerai gyakran jelzik azt, hogy a program folyamatában szembesülnek azzal, hogy az alapvetően szakismeretek átadására hivatott programban résztvevők nem rendelkeznek olyan előzetes ismeretekkel, amelyek elengedhetle-

nek volnának a további sikerekhez. Vagyis a főként jogász végzettségű személyek előismeretei hiátusosak, ami értelemszerűen, bár nem kizárólag, a felsőoktatásban mutatkozó problémákkal magyarázható.

Kutatási eredményeink mindenki számára egyértelművé tehetik, hogy határozott és egyértelmű cselekvésre van szükség. Ezen cselekvési körbe tartoznak a tolerancia-tréningek és az érzékenyítő programok, amelyek közül lehetőségeinkhez mérten néhányunk a bemutatására tettünk kísérletet. Valójában, mint az fentebb látható volt, csak részben és csak bizonyos területeken van szükség radikális változtatásokra, részben apró lépésekkel és törekvésekkel is látványos és szembeötlő eredményeket érhetünk el. Mindez azonban elengedhetetlen ahhoz, hogy a jövő szakemberei sokoldalúan képzett, magasan kvalifikált, felelősségteljes állampolgárok legyenek, akik közösségorientált tagjai a társadalomnak. Ez pedig nem lehetséges anélkül, hogy kivétel nélkül mindegyikük elfogadja a társadalom pluralitását, annak multikulturális jellegét és értékeként tekintszen arra. Valamennyi felelősségteljes szakembernek ezen kell munkálkodnia, hiszen az előítéletes attitűdök és diszkriminatív cselekvések káros jelenségeinek felszámolása mindannyiunk közös érdeke.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Chronowski Nóra–Drinóczi Tímea–Petrétei József–Tilk Péter–Zeller Judit: *Magyar alkotmányjog III. Alapvető jogok* (2006), Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Golann, Dwight–Golann, Helaine: „Why is it hard for lawyers to deal with emotional issues?” *Dispute Resolution Magazine*, Winter 2003 (Gyurkó Szilvi fordítása).
- Kádár András Kristóf–Gyulavári Tamás: *A magyar antidiszkriminációs jog vázlatja*, Egyetemi jegyzet, Bóbor Kiadó, Miskolc, 2009
- Kiss György: *Munkajog*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005
- Lányi Katalin „Homofóbia főiskolások körében és egy előítéletesség-csökkentő program hatásai” in.: Takács Judit (szerk.): *Homofóbia Magyarországon* (2011), L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 165–174.
- Majtényi Balázs (szerk.): *Lejtős pálya – Antidiszkrimináció és esélyegyenlőség*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.
- Nagy Zsolt: „A jogásképzés néhány szociológiai aspektusa” in: Nagy Zsolt: *Jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*, PhD-értekezés, Szeged, 2005. Elérhető: http://jog.unideb.hu/tanszekek/jogszoc/tse/jogszoc_jogaszkepzes-08-09-1.pdf.

FÜGGELÉK

1. A mintáról

Kutatásunk során az előítéletesség, a diszkrimináció témakörét vizsgáltuk, de a hazai társadalomtudományi kutatások által alkalmazott elméleti kerettől eltérő megközelítésben. A kutatást egy speciális mintavételi csoportban, a joghallgatók és a rendőrtiszt hallgatók között folytattuk le.¹⁵ Az intézmény vezetőivel való konzultáció és engedélyek után e-mailben kerestük meg a hallgatókat és arra kértük őket, hogy válaszoljanak a kérdőívre. Ezt a kérést legtöbb esetben az intézmények, a tanulmányi osztályok vezetői is megerősítették. A válaszadás természetesen anonim volt, a technikai feltételek lehetőséget sem adtak e fontos elvtől való eltérésre.

A kutatás célja az volt, hogy a hazai joghallgatók, valamint rendőrtiszt-hallgatók előítéletességéről, a szakmáról alkotott véleményét feltérképezzük. A jövő jogászeit és rendőreit arról kérdeztük, hogy hogyan gondolkodnak a társadalmi válságról, a diszkriminációról. A mintavétel során arra törekedtünk, hogy az antidiszkrimináció területén betöltött speciális szerepe miatt a jogász-és rendőrtiszt képzés teljes vertikumát fedjük le.

A kérdőívet egy korábbi, a Rendőrtiszt Főiskolán végzett, hasonló tárgyú kutatás továbbgondolása alapján állítottuk össze.¹⁶ Az átdolgozás elsősorban a jogászképzés, a jogász foglalkozások specifikumaihoz illesztést jelentette. A kérdőívben négy dimenzióra kérdeztünk rá, a hatalmi, a többségi, a szolidaritási, és az interperszonális viszonyok körére. A korábbi kérdőívet kiegészítve kíváncsiak voltunk továbbá a jogászképzéssel kapcsolatos hallgatói véleményekre is.

A kérdőíves kutatás 2011 májusában és júniusában zajlott le. A hazai jogi egyetemeket, és a Rendőrtiszt Főiskolát azzal kerestük meg, hogy segítsék a kutatásunkat és bocsássák rendelkezésünkre az első és negyedéves hallgatók e-mail listáját. A nyolc hazai jogi kar közül héttel sikerült felvenni a kapcsolatot.

A hét felsőoktatási intézmény közreműködött a kutatásban, mindösszesen 719 joghallgató és 52 rendőrhallgató válaszolt a kérdéseinkre. A jogi karok érdekeit figyelembe véve, a felsőoktatást érintő jelentős változások erőterében és a piaci verseny körülményei között úgy határoztunk, hogy az egyes karok között nem végzünk összehasonlító elemezést, így a kutatási eredményeink ilyen irányú adatokat nem tartalmaznak. De a mintába került két fővárosi jogi kar hallgatói között az eredmények

¹⁵ A kutatást az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Karának Jogszociológia Tanszéke által létrehozott Európai – Magyar Jogszociológiai Oktatási és Kutatási Alapítványa folytatta le a Nyílt Társadalom Intézet (OSI) Szükségalapja segítségével.

¹⁶ Krémer Ferenc: Előzetes és utólagos attitűdvizsgálat: Cigánysággal kapcsolatos attitűdök, a kutatást a Rendőrtiszt Főiskola hallgatói és oktató körében végezték el.

ellenőrzése során azt találtuk, hogy a vélemények szerveződésében egyébként sincs érdemi különbség.

Emellett nem minden válaszadó jelölte meg az egyetemet, ahol tanul, így az egyetemek közötti megoszlások nem fedik a valóságot. Minthogy az intézmények közötti különbségek tartalmilag kimaradtak az elemzésből, ez a körülmény nem befolyásolta a feldolgozást. Megállapítható azonban, hogy a budapesti karok hallgatói az országos arányuknak megfelelő mértékben töltötték ki a kérdőívet.

Jogi karok (N=519)	%
ELTE-AJK	19,1
PPKE-JÁK	34,3
SZTE-ÁJK	12,5
PTE-ÁJK	6
DE ÁJK	14,6
ME-ÁJK	10,6
SZE-ÁJK	2,9
Összesen	100

Az évfolyamok megoszlásánál ugyanaz a probléma merült fel, mint az egyetemek esetében, sok hallgató, a minta harmada, sajnálatos módon nem válaszolt arra a kérdésre, hogy melyik évfolyamra jár.

Melyik évfolyamra jár? (N=716)	
I. éves	35,30%
IV. éves	32,30%
Nem adta meg	32,40%
Összesen	100,00%

A diszkrimináció elleni küzdelem szempontjából különösen fontos csoportot alkotnak a bírói, és ügyészi pálya felé orientálódó hallgatók a válaszadók negyedét teszik ki.

Tervei szerint mi lesz a foglalkozása? (N=455)	%
Bíró	11,9
ügyész	14,5
közigazgatásban dolgozna	21,8
Jogtanácsos	15,4
Ügyvéd	36,5
Összesen	100

Az attitűdvizsgálatok során szokásos módon ügyeltünk a kérdések megfogalmazására, a bizonytalan értelmezések lehetőség szerinti kizárására és egyéb módszertani megfontolásokra. Ebben segítségünkre voltak a korábbi hasonló kutatások is.

2. A KÉRDŐÍV¹⁷

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 1.

1. Megítélése szerint az alábbi felfogások milyen mértékben szerepelnek az egyetemi tananyagokban?

1 = egyáltalán nem szerepel
5 = nagy mértékben szerepel

	1	2	3	4	5
A jog feladata elsősorban az emberek közötti konfliktusok megoldásának elősegítése	☐	☐	☐	☐	☐
A jog feladata elsősorban a jogszabályok által elvárt magatartás kikényszerítése	☐	☐	☐	☐	☐

2. Véleménye szerint az egyetemi képzés milyen mértékben járul hozzá, hogy kialakuljon Önben

1 = egyáltalán nem járul hozzá
5 = teljes mértékben hozzájárul

	1	2	3	4	5
A feladatok pontos, határidőre való elvégzésére törekvés	☐	☐	☐	☐	☐
A jogszabályok pontos ismerete	☐	☐	☐	☐	☐
A jogszabályok kreatív értelmezése	☐	☐	☐	☐	☐
Az ügyfelek (vagy munkatársai) igényeinek, kéréseinek teljesítésére törekvés	☐	☐	☐	☐	☐
Az emberekkel foglalkozás öröme	☐	☐	☐	☐	☐

3. Milyen mértékben ért egyet azzal, hogy a jog feladata elsősorban az emberek közötti konfliktusok megoldásának elősegítése?

- ☐ 1 – egyáltalán nem ért egyet
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – teljes mértékben egyetért

¹⁷ Tekintettel arra, hogy a 2011. évi kutatásban alkalmazott két kérdőív csak megfogalmazásbeli eltéréseket tartalmazott, elegendőnek véljük a joghallgatóknak szánt változat közlését.

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 2.

1. Egy üres állásra több azonos feltételekkel rendelkező, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó pályázó jelentkezik. Ön milyen mértékben értene egyet a különböző csoportokhoz tartozó alkalmazásával?

1 = egyáltalán nem ért egyet

5 = teljes mértékben egyetért

Kérjük, válaszoljon valamennyi kérdésre!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Egy egyetemre több azonos tudású, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó tanuló jelentkezik, de nincs lehetőség arra, hogy mindegyiküket felvegyék. Ön melyikük felvételével értene inkább egyet?

1 = egyáltalán nem ért egyet

5 = teljes mértékben egyetért

Kérjük, válaszoljon valamennyi kérdésre!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 3.

1. Az Ön tapasztalatai/véleménye alapján mennyire készíti fel a jogászképzés a leendő jogászokat arra, hogy alkalmasak legyenek az emberek közötti konfliktusok megoldásának elősegítésére?

- ☐ 1 – egyáltalán nem
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5 – teljes mértékben

2. Véleménye szerint az alábbiak közül melyik probléma-megoldási mód milyen mértékben szerepel az egyetemi oktatásban?

1 = egyáltalán nem szerepel

2 = nagyon nagy mértékben szerepel

	1	2	3	4	5
Az előírások minél pontosabb betartása, mert az mindig helyes döntést eredményez.	☐	☐	☐	☐	☐
Az új információk gyűjtése.	☐	☐	☐	☐	☐
Az adatok újragondolása, elemzése.	☐	☐	☐	☐	☐
A hasonló, korábbi esetekkel, ügyekkel való összehasonlítás.	☐	☐	☐	☐	☐
Új szempontok keresése a probléma megoldásához.	☐	☐	☐	☐	☐

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 4.

1. Megítélése szerint az alábbi felfogásokat milyen mértékben közvetítik a képzés során az oktatók?

1 = egyáltalán nem

5 = nagyon nagy mértékben

	1	2	3	4	5
A jog feladata elsősorban az emberek közötti konfliktusok megoldásának elősegítése	☐	☐	☐	☐	☐
A jog feladata elsősorban a jogszabályok által elvárt magatartás kikényszerítése	☐	☐	☐	☐	☐

2. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók a többségi „magyarokkal” azonos minőségű egészségügyi ellátásban részesüljenek?

1 = egyáltalán nem helyes

5 = teljes mértékben helyes

Kérjük, válaszoljon valamennyi kérdésre!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 5.

1. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók és a többségi „magyarok” közvetlenül egymás mellett lakjanak?

1 = egyáltalán nem helyes

5 = teljes mértékben helyes

Kérjük, valamennyi kérdésre válaszoljon!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Milyen mértékben ért egyet azzal, hogy a jog feladata elsősorban a jogszabályok által elvárt társadalmi magatartás kikényszerítése?

☐ 1 – egyáltalán nem ért egyet

☐ 2

☐ 3

☐ 4

☐ 5 – teljes mértékben egyetért

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 6.

1. Az Ön véleménye szerint a jognak mely kisebbségi társadalmi csoportot kell leginkább védenie?

1 = egyáltalán nem kell segítenie

5 = egyértelműen segítenie kell

Kérjük, valamennyi kérdésre válaszoljon!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Mennyire ért egyet a következő kijelentéssel: a cigány gyerekeket azonos minőségű oktatásban kell részesíteni, de az oktatás elkülönítetten történjen?

- ☐ 1 – egyáltalán nem ért egyet
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – teljes mértékben egyetért

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS AJÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 7.

1. Mennyire ért egyet azzal, hogy az államnak lehetővé kéne tennie a homoszexuálisok házasságkötését?

- ☐ 1 – egyáltalán nem ért egyet
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – teljes mértékben egyetért

2. Amennyiben Ön egy szórakozóhelyen bajba kerül, kitől fogadna el segítséget?

1 = egyáltalán nem fogadna el segítséget

5 = egyértelműen elfogadna segítséget

Kérjük, valamennyi kérdésre válaszoljon!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 8.

1. Az alacsony jövedelmű családok gyermekei közül sokan nagy szegénységben és nélkülözésben élnek. Az Ön véleménye szerint az azonos jövedelemmel és azonos számú gyermekkel rendelkező, de különböző társadalmi csoporthoz tartozó szegény családok közül melyeket helyes támogatni?

1 = egyáltalán nem helyes
5 = teljes mértékben helyes

Kérjük, valamennyi kérdésre válaszoljon!
Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Az Ön tapasztalatai/véleménye alapján mennyire készíti fel a jogászképzés a leendő jogászokat arra, hogy olyan döntést hozzanak, amely az elvárt társadalmi magatartást kikényszeríti?

- ☐ 1 – egyáltalán nem
☐ 2
☐ 3
☐ 4
☐ 5 – teljes mértékben

3. Ön szerint hány roma joghallgató van az Ön egyetemén?

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 9.

1. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozókat és a többségi „magyarokat” ugyanabban az egészségügyi intézményben részesítsék ellátásban?

1 = egyáltalán nem helyes

5 = teljes mértékben helyes

Kérjük, valamennyi kérdésre válaszoljon!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Tapasztalatai szerint létezik-e bármilyen hátrányos megkülönböztetés a jogász-képzésben?

☐ Igen, létezik

☐ Nem, nem létezik

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 10.

1. Milyen mértékben tartja fontosnak a jövőbeli jogászai munkája tekintetében az alábbi tulajdonságokat?

1 = egyáltalán nem tartom fontosnak

5 = nagyon nagy mértékben fontosnak tartom

	1	2	3	4	5
A feladatok pontos, határidőre való elvégzésére törekvés	☐	☐	☐	☐	☐
A jogszabályok pontos ismerete	☐	☐	☐	☐	☐
A jogszabályok kreatív értelmezése	☐	☐	☐	☐	☐
Az ügyfelek (vagy munkatársak) igényeinek, kéréseinek teljesítésére törekvés	☐	☐	☐	☐	☐
Az emberekkel foglalkozás öröme	☐	☐	☐	☐	☐

2. Az Ön véleménye szerint melyik társadalmi csoport milyen mértékben jelent veszélyt a társadalomra?

1 = egyáltalán nem

5 = nagyon nagy mértékben

Kérjük, valamennyi kérdésre válaszoljon!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 11.

1. Helyes-e az Ön véleménye szerint, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók (vagy gyermekeik) a többségi „magyarokkal” egyazon oktatási intézményben, osztályban tanuljanak?

1 = egyáltalán nem helyes

5 = teljes mértékben helyes

Kérjük, valamennyi kérdésre válaszoljon!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Egyetértene-e azzal, ha gyermeke barátkozna és együtt játszana az alábbi családok gyermekeivel?

1 = egyáltalán nem értene egyet

5 = teljes mértékben egyetértene

Kérjük, válaszoljon valamennyi kérdésre!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 12.

1. Egyetértene-e azzal, hogy családjának valamely tagja vagy közeli rokona párkapcsolatot létesítsen az alábbi családok valamelyik tagjával?

1 = egyáltalán nem értene egyet

5 = teljes mértékben egyetértene

Kérjük, válaszoljon valamennyi kérdésre!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
nők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Ön szerint hány homoszexuális hallgató van az Ön egyetemén?

Kérjük, hogy a könnyebb érthetőség kedvéért betűt ne írjon, és egész számot adjon meg!

Férfi

Nő

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 13.

1. Egy kerületben több azonos helyzetű segélyre szoruló család él, de a kerület vezetésének csak korlátozottan állnak rendelkezésre források. Ön szerint melyik csoportba tartozó családot kellene inkább segíeznie a kerület vezetésének?

1 = egyáltalán nem helyes

5 = teljes mértékben helyes

Kérjük, válaszoljon valamennyi kérdésre!

Minden esetben Magyarországon élő kisebbségről van szó!

	1	2	3	4	5
kínaiak	☐	☐	☐	☐	☐
szlovákok	☐	☐	☐	☐	☐
cigányok	☐	☐	☐	☐	☐
többségi „magyarok”	☐	☐	☐	☐	☐
németek	☐	☐	☐	☐	☐
zsidó vallásúak	☐	☐	☐	☐	☐
Krisna-tudatú hívők	☐	☐	☐	☐	☐
homoszexuálisok	☐	☐	☐	☐	☐

2. Az Ön neme:

☐ Férfi

☐ Nő

3. Melyik egyetem hallgatója?

☐ ELTE-ÁJK

☐ PPKE-JÁK

☐ KRE-ÁJK

☐ SZTE-ÁJK

☐ PTE-ÁJK

☐ DE-ÁJK

☐ ME-ÁJK

☐ SZE-ÁJK

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 14.

1. Az Önlakóhelye:

- ☐ Főváros
- ☐ Megyeszékhely
- ☐ Város
- ☐ Falu

2. Mi az édesapja legmagasabb iskolai végzettsége?

- ☐ 8 általános
- ☐ szakmunkás
- ☐ érettségi
- ☐ főiskolai diploma
- ☐ egyetemi diploma

3. Mi az édesanyja legmagasabb iskolai végzettsége?

- ☐ 8 általános
- ☐ szakmunkás
- ☐ érettségi
- ☐ főiskolai diploma
- ☐ egyetemi diploma

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS A JÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 15.

1. Valamelyik szülője jogász?

- ☐ Igen
- ☐ Nem

2. Ha igen, akkor melyikük az?

- ☐ Édesapja
- ☐ Édesanyja
- ☐ Mindkettő

3. Az Ön életkora:

KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS AJÖVŐ JOGÁSZAI KÖRÉBEN, 16.

1. Melyik évfolyamra jár?

- ☐ I. éves
- ☐ IV. éves

2. Tervei szerint mi lesz a foglalkozása?

- ☐ Bíró
- ☐ Ügyész
- ☐ Közigazgatásban dolgozó jogász
- ☐ Jogtanácsos
- ☐ Ügyvéd

Egyéb

3. Ön a többséghez vagy valamely kisebbséghez tartozónak vallja-e magát?

- ☐ Többség
- ☐ Kisebbség

3. Táblázatok az előítélet és a diszkrimináció kulturális mintái a joghallgatók és leendő rendőrtisztek gondolkodásában c. fejezethez

1. táblázat. Az előítélet-kutatás történeti trendje (Whitley–Kite: 29)

	Társadalmi és történeti kontextus	Társadalom-tudományi kérdésfeltevés	Megközelítésmód	Uralkodó elmélet
az 1920-as évekig	fehéruralom és gyarmati rendszer	a „visszamaradt népek” hiányosságainak meghatározása	természetes válasz a „silány népek” létezésére	tudományos rasszizmus
1920–1930-as évek	a fehérék uralmának kétségbevonása és vitatása	miért stigmatizálják a kisebbségeket? hogyan mérhető az attitűdök és sztereotípiák tartalma?	az előítélet irracionális és igazolhatatlan attitűdökből áll	pszichodinamika
1930–1940-es évek	a fehérék általános rasszizmusa az Egyesült Államokban	a rasszizmust létrehozó-fenntartó folyamatok meghatározása	tudatalatti védekezés	pszichodinamika
1950-es évek	a náci ideológia és a holokauszt utóhatása	az előítéletekre hajlamos személyiség meghatározása	patologikus szükségletek kifejeződése	pszichodinamika
1960-as évek	fekefe polgárjogi mozgalmak	hogyan hatnak a társadalmi tényezők az előítéletekre?	az előítélet társadalmi norma	szociokulturális elmélet
1970-es évek	a rasszizmus makacsul továbbél az Egyesült Államokban	miként gyökeredzik a rasszizmus a társadalmi/társas struktúrákban?	csoportérdekek és csoportközi viszonyok kifejeződése az előítélet	csoportközi viszonyok elmélete
1980-as évektől	az előítélet és a csoportközi konfliktusok elkerülhetetlensége	azoknak az egyetemes folyamatoknak a meghatározása, amelyek létrehozzák és fenntartják a csoportok közötti konfliktusokat és az előítéletet	a normál gondolkodási folyamat vagy az evolúció elkerülhetetlen következménye	kognitív és evolúciós elméletek

Hivatali hatalom

2. táblázat. Egyetért-e azzal, hogy a jog feladata... (joghallgatók, N = 716)

%	... a konfliktusok megoldásának elősegítése?	... az elvárt társadalmi magatartás kikényszerítése?
nem ért egyet	5,5	9,8
bizonytalan	23,7	39,4
egyetért	70,8	50,8
	100	100

3. táblázat. Egyetért-e azzal, hogy a jog feladata... (rendőrtiszt-hallgatók, N= 52, 2011)

%	... a konfliktusok megoldásának elősegítése?	... az elvárt társadalmi magatartás kikényszerítése?
nem ért egyet	9,8	22,0
bizonytalan	31,4	22,0
egyetért	58,8	56,1
	100	100

4. táblázat. A jog feladata. A konfliktuskezelés és a kikényszerítés közötti inkonzisztens álláspontok megoszlása (joghallgatók)

	fő	%
kizárólag kényszer	6	1,0
a kényszer mint módszer	122	20,7
a kényszer a konfliktusok megoldása (egyensúly)	127	21,6
bizonytalanok	65	11,0
a helyes magatartás közvetítéssel érhető el	241	40,9
kizárólag konfliktuskezelés	28	4,8
	N = 589	100

5. táblázat. A rendőrség társadalmi szerepe

	2004 (N= 356)		2011 (N= 52)	
	„uralkodó” szerep (a társadalom védelme és engedelmisségre kényszerítés)	közvetítő szerep (a kiszolgáltatottak védelme és segítségnyújtás)	„uralkodó” szerep (a társadalom védelme és engedelmisségre kényszerítés)	közvetítő szerep (a kiszolgáltatottak védelme és segítségnyújtás)
elutasít (1-2)	2,3	11,0	2,2	7,1
2,5	4,0	4,9	2,2	2,4
bizonytalan	8,8	18,8	10,9	16,7
3,5	16,0	8,4	15,2	11,9
elfogad (4-5)	69,0	56,9	69,5	62,0
	100	100	100	100

6. táblázat. Az I. és IV. éves joghallgatók véleménye a jog társadalmi szerepéről

	I. évfolyam (N= 253)	IV. évfolyam (N= 231)
kizárólag kényszer	1,6	0,9
a kényszer mint módszer	24,3	16,9
kényszer a konfliktusok megoldása (egyensúly)	25,9	14,7
bizonytalanok	5,6	15,6
a helyes magatartás közvetítéssel érhető el	39,4	44,4
kizárólag konfliktuskezelés	3,2	7,6
	100	100

7. táblázat. Véleménye szerint a jognak mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
„többségi magyarok”	4,2	2,8	10,2	12,5	70,3	100
nők	3,6	2,1	11,4	12,6	70,2	100
homoszexuálisok	11,9	10,2	25,2	17,9	34,9	100
németek	11,5	11,9	28,8	21,2	26,5	100
zsidó vallásúak	13,1	10,8	26,0	18,7	31,3	100
szlovákok	16,1	13,6	30,0	18,2	22,2	100
Krisna-tudatú hívők	16,1	13,5	28,7	17,3	24,5	100
kínaiak	18,2	15,8	29,2	16,1	20,7	100
romák	22,6	12,5	24,0	14,6	26,3	100

8. táblázat. A társadalmi csoportok jogvédelmére vonatkozó vélemények polarizáltsága (joghallgatók, %)

	egyáltalán nem kell védeni	egyértelműen védeni kell	polarizáltság = egyértelműen / egyáltalán nem
„többségi magyarok”	4,2	70,3	0,06
nők	3,6	70,2	0,05
homoszexuálisok	11,9	34,9	0,34
zsidó vallásúak	13,1	31,3	0,41
németek	11,5	26,5	0,43
Krisna-tudatú hívők	16,1	24,5	0,67
szlovákok	16,1	22,2	0,71
kínaiak	18,2	20,7	0,91
romák	22,6	26,3	0,91

A nullához közeli értékek az abszolút elfogadáshoz, az egynél nagyobbak az abszolút elutasításhoz közelítő álláspontot jelzik. Minél nagyobb a polaritás értéke, annál inkább eltoltak a vélemények az abszolút kirekesztés irányába.

9. táblázat. Véleménye szerint a rendőrségnek mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? (rendőrtiszthallgatók, 2011, %)

N = 52	nem kell védeni	bizonytalan	védeni kell	
nők	0	4,8	95,2	100
„többségi magyarok”	7,1	4,8	88,1	100
zsidó vallásúak	14,7	11,9	71,4	100
homoszexuálisok	16,6	16,7	66,7	100
németek	16,7	16,7	66,7	100
Krisna-tudatú hívők	17,1	12,2	70,7	100
szlovákok	21,4	16,7	61,9	100
romák	21,4	19,0	59,5	100
kínaiak	21,5	16,7	61,9	100

10. táblázat. Véleménye szerint a rendőrségnek mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? (rendőrtiszthallgatók, 2004, %)

N = 358	nem kell védeni	bizonytalan	védeni kell	
„többségi magyarok”	2,7	10,2	87,1	100
németek	4,2	22,9	72,9	100
zsidó vallásúak	6,9	23,7	69,4	100
szlovákok	9,1	21,4	69,5	100
Krisna-tudatú hívők	14,0	24,5	62,5	100
kínaiak	16,8	24,0	59,2	100
romák	27,2	21,1	51,7	100

11. táblázat. Véleménye szerint a jognak mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? (joghallgatók, I. évfolyam, %)

N = 253	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
„többségi magyarok”	3,2	1,2	7,2	12,0	76,5	100
nők	3,6	1,6	9,5	12,3	73,0	100
homoszexuálisok	12,8	11,2	24,4	16,0	35,6	100
németek	11,0	11,0	30,5	22,4	25,2	100
zsidó vallásúak	10,0	12,7	26,7	18,7	31,9	100
szlovákok	16,7	13,5	29,1	18,7	21,9	100
Krisna-tudatú hívők	13,3	14,4	28,8	18,8	24,4	100
kínaiak	17,5	13,1	31,5	18,3	19,5	100
romák	24,4	15,6	26,4	10,8	22,8	100

12. táblázat. Véleménye szerint a jognak mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie? Preferált csoportok (joghallgatók, IV. évfolyam, %)

N = 231	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
„többségi magyarok”	5,3	5,3	11,5	13,7	64,3	100
nők	3,5	3,1	13,5	13,5	66,4	100
homoszexuálisok	9,8	9,3	24,9	19,6	36,4	100
németek	13,3	14,2	24,0	21,3	27,1	100
zsidó vallásúak	16,4	10,7	23,1	17,8	32,0	100
szlovákok	15,5	16,4	27,0	19,0	22,1	100
Krisna-tudatú hívők	17,3	15,0	25,7	16,4	25,7	100
kínaiak	18,7	19,1	25,8	16,4	20,0	100
romák	21,4	9,4	21,9	18,3	29,0	100

13. táblázat. Az 11. és a 12. táblázat különbségének korrelációja¹⁸

	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért
egyáltalán nem ért egyet	1				
2	0,27	1			
bizonytalan	-0,18	0,08	1		
4	-0,74	-0,70	0,23	1	
teljes mértékben egyetért	-0,21	-0,51	-0,83	0,16	1

14. táblázat. Az Ön véleménye szerint az alábbi társadalmi csoport milyen mértékben jelentenek veszélyt a társadalomra? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem veszélyes	2	bizonytalan	4	nagyon nagy mértékben veszélyes	
nők	79,3	13,0	3,8	0,9	2,9	100
németek	62,3	23,8	9,5	2,0	2,4	100
„többségi magyarok”	61,0	21,7	11,1	3,1	3,1	100
Krisna-tudatú hívők	49,6	21,4	18,5	5,3	5,1	100
homoszexuálisok	46,0	25,1	15,8	6,0	7,1	100
zsidó vallásúak	45,5	21,1	18,2	6,9	8,4	100
szlovákok	39,8	23,0	22,6	6,8	7,8	100
kínaiak	31,2	24,0	22,7	11,8	10,3	100
romák	10,4	9,7	15,8	19,9	44,3	100

¹⁸ A két táblázat oszlopait kivontuk egymásból, és így megkaptuk a változást mutató adatokat, majd kiszámítottuk az oszlopok közötti korrelációt.

15. táblázat. Az Ön véleménye szerint az alábbi társadalmi csoportok milyen mértékben jelentenek veszélyt a társadalomra? (rendőrtiszthallgatók, 2004, %)

N = 358	egyáltalán nem veszélyes	2	bizonytalan	4	nagyon nagy mértékben veszélyes	
„többségi magyarok”	38,7	26,4	22,0	7,0	5,9	100
németek	35,1	31,3	24,6	6,1	2,9	100
Krisna-tudatú hívők	26,8	27,7	25,7	11,8	8,0	100
zsidó vallásúak	31,0	31,0	25,4	5,8	6,7	100
szlovákok	31,5	27,1	30,3	7,6	3,5	100
kínaiak	13,2	17,8	35,1	19,3	14,6	100
romák	10,6	6,7	21,1	21,4	40,2	100

16. táblázat. Az Ön véleménye szerint az alábbi társadalmi csoportok milyen mértékben jelentenek veszélyt a társadalomra? (rendőrtiszthallgatók, 2011, %)

N = 52	egyáltalán nem veszélyes	2	bizonytalan	4	nagyon nagy mértékben veszélyes	
nők	41,0	25,6	28,2	2,6	2,6	100
„többségi magyarok”	20,5	33,3	41,0	2,6	2,6	100
németek	28,2	33,3	33,3	2,6	2,6	
Krisna-tudatú hívők	35,9	17,9	38,5	5,1	2,6	100
homoszexuálisok	17,9	23,1	30,8	10,3	17,9	100
zsidó vallásúak	28,2	23,1	41,0	2,6	5,1	100
szlovákok	17,9	20,5	51,3	2,6	7,7	100
kínaiak	15,8	18,4	42,1	10,5	13,2	100
romák	5,1	7,7	23,1	23,1	41,0	100

17. táblázat. Az Ön véleménye szerint az alábbi társadalmi csoportok milyen mértékben jelentenek veszélyt a társadalomra? (joghallgatók, I. évfolyam, %)

N = 253	egyáltalán nem veszélyes	2	bizonytalan	4	nagyon nagy mértékben veszélyes	
nők	79,1	13,7	3,6	1,6	2,0	100
„többségi magyarok”	61,2	23,6	9,6	3,2	2,4	100
németek	56,4	27,2	11,6	2,4	2,4	100
Krisna-tudatú hívők	46,0	23,2	18,0	6,8	6,0	100
homoszexuálisok	42,5	25,4	16,7	6,0	9,5	100
zsidó vallásúak	41,0	22,3	18,7	7,2	10,8	100
szlovákok	33,5	25,1	25,1	7,2	9,2	100
kínaiak	27,4	27,4	21,0	13,5	10,7	100
romák	9,5	9,9	14,7	18,3	47,6	100

18. táblázat. Az Ön véleménye szerint az alábbi társadalmi csoportok milyen mértékben jelentenek veszélyt a társadalomra? (joghallgatók, IV. évfolyam, %)

N = 231	egyáltalán nem veszélyes	2	bizonytalan	4	nagyon nagy mértékben veszélyes	
nők	76,6	14,7	4,3	0,4	3,9	100
„többségi magyarok”	58,4	20,3	13,4	3,5	4,3	100
németek	64,6	22,3	7,9	2,2	3,1	100
Krisna-tudatú hívők	52,2	21,1	18,0	4,8	3,9	100
homoszexuálisok	46,3	26,8	15,2	6,5	5,2	100
zsidó vallásúak	45,9	21,2	18,6	7,8	6,5	100
szlovákok	41,9	24,0	21,0	6,6	6,6	100
kínaiak	30,7	22,1	26,0	11,7	9,5	100
romák	10,5	9,2	16,6	21,0	42,8	100

19. táblázat. A 17. és a 18. táblázat különbségeinek korrelációja

	egyáltalán nem veszélyes	2	bizonytalan	4	nagyon nagy mértékben veszélyes
egyáltalán nem veszélyes	1				
2	-0,25	1			
bizonytalan	-0,70	-0,27	1		
4	-0,20	0,30	-0,02	1	
nagyon nagy mértékben veszélyes	-0,40	-0,37	0,18	-0,47	1

20. táblázat. A jogi védelem és a társadalmi veszélyesség változóiból számított látens változók. Főkomponens-analízis¹⁹

	Főkomponensek		
	a jognak mindenkit védenie kell	a többség védelme a definiálatlan, általános veszély ellen	a társadalom védelme a roma veszély ellen
védni kell szlovákokat	0,848	0,254	-0,047
védni kell kínaiakat	0,842	0,259	-0,051
védni kell zsidó vallásúakat	0,824	0,293	0,000
védni kell Krisna-tudatú hívőket	0,818	0,317	-0,059
védni kell cigányokat	0,776	0,104	-0,238
védni kell németeket	0,775	0,344	0,101
védni kell homoszexuálisokat	0,741	0,250	-0,063

¹⁹ A főkomponensek a variancia 59,6 százalékát magyarázzák.

a homoszexuálisok veszélyesek	-0,491	0,463	0,061
Egyetért-e azzal, hogy a jog feladata a konfliktusok megoldásának elősegítése?	0,260	-0,007	-0,021
a németek veszélyesek	-0,301	0,667	-0,426
a szlovákok veszélyesek	-0,465	0,584	0,051
a nők veszélyesek	-0,212	0,572	-0,531
a Krisna-tudatú hívők veszélyesek	-0,451	0,562	0,071
a zsidó vallásúak veszélyesek	-0,518	0,560	0,126
a kínaiak veszélyesek	-0,481	0,551	0,126
a „többségi magyarok” veszélyesek	-0,097	0,423	-0,691
védni kell a többségi „magyarokat”	0,345	0,467	0,559
védni kell a nőket	0,415	0,436	0,542
a cigányok veszélyesek	-0,455	0,297	0,493
Egyetért-e azzal, hogy a jog feladata a kikényszerítés	0,001	0,127	0,377

Többségi hatalom

21. táblázat. Egy üres állásra több azonos feltételekkel rendelkező, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó pályázó jelentkezik. Ön milyen mértékben értene egyet a különböző csoportokhoz tartozók alkalmazásával? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
„többségi magyarok”	1,1	2,0	8,4	14,3	74,2	100
nők	0,3	0,3	6,0	12,4	81,0	100
homoszexuálisok	8,8	8,4	13,9	24,1	44,8	100
németek	3,0	5,7	19,8	29,0	42,4	100
zsidó vallásúak	8,6	6,5	18,8	24,4	41,8	100
szlovákok	10,6	13,2	28,1	19,0	29,1	100
Krisna-tudatú hívők	13,2	13,4	25,6	19,4	28,4	100
kínaiak	13,0	18,5	24,1	18,5	25,9	100
romák	24,6	16,8	20,7	13,5	24,3	100

(A hivatali hatalom táblázataitól eltérően, itt a teljes skálát felvettük a táblázatba.)

22. táblázat. A foglalkoztatási hajlandóság differenciája a joghallgatók között

	átlag	szórás	az átlagok különbsége, nők = 1
nők	4,73	0,61	1
„többségi magyarok”	4,59	0,81	1,03
németek	4,02	1,06	1,22
homoszexuálisok	3,88	1,30	1,18
zsidó vallásúak	3,84	1,27	1,23
szlovákok	3,43	1,31	1,38
Krisna-tudatú hívők	3,36	1,36	1,41
kínaiak	3,26	1,36	1,45
romák	2,96	1,50	1,60

23. táblázat. Egy üres állásra több azonos feltételekkel rendelkező, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó pályázó jelentkezik. Ön milyen mértékben értene egyet a különböző csoportokhoz tartozók alkalmazásával? (joghallgatók, I. évfolyam %)

N = 253	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
„többségi magyarok”	0,8	1,2	9,7	16,9	71,4	100
nők	0	0	4,8	14,3	80,9	100
homoszexuálisok	11,5	7,1	13,8	26,5	41,1	100
németek	2,4	4,0	23,2	32,0	38,4	100
zsidó vallásúak	8,0	5,6	21,2	27,2	38,0	100
szlovákok	11,5	12,3	30,0	22,1	24,1	100
Krisna-tudatú hívők	10,7	13,0	28,5	22,9	24,9	100
kínaiak	11,1	20,2	24,5	21,7	22,5	100
romák	24,1	17,4	26,1	13,8	18,6	100

24. táblázat. Egy üres állásra több azonos feltételekkel rendelkező, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó pályázó jelentkezik. Ön milyen mértékben értene egyet a különböző csoportokhoz tartozók alkalmazásával? – (joghallgatók, IV. évfolyam %)

N = 231	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
„többségi magyarok”	1,3	1,7	7,4	14,3	75,3	100
nők	0,9	0,4	6,9	11,7	80,1	100
homoszexuálisok	5,2	9,1	10,9	27,4	47,4	100
németek	3,9	5,7	15,7	26,2	48,5	100
zsidó vallásúak	8,3	7,0	16,1	24,3	44,3	100
szlovákok	9,6	13,9	23,9	19,6	33,0	100
Krisna-tudatú hívők	11,7	12,2	27,0	20,0	29,1	100
kínaiak	13,5	14,8	24,8	18,7	28,3	100
romák	24,3	15,7	14,8	17,8	27,4	100

25. táblázat. A munkára jelentkezők elutasításának és felvételének valószínűségei százaléokban az I. és a IV. éves joghallgatóknál

	I. évesek		IV. évesek	
	nem venné fel	felvenné	nem venné fel	felvenné
„többségi magyarok”	2,0	88,3	3,0	89,6
nők	0	95,2	1,3	91,8
homoszexuálisok	18,6	67,6	14,3	74,8
németek	6,4	70,4	9,6	74,7
zsidó vallásúak	13,6	65,2	15,3	68,6
szlovákok	23,8	46,2	25,3	52,6
Krisna-tudatú hívők	23,7	47,8	23,9	49,1
kínaiak	31,3	44,2	28,3	47,0
romák	41,5	32,4	40,0	45,2

26. táblázat. A 23. és a 24. táblázat különbségének korrelációja

	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért
egyáltalán nem ért egyet	1				
2	-0,54	1			
bizonytalan	0,11	-0,23	1		
4	-0,45	-0,14	-0,40	1	
teljes mértékben egyetért	-0,15	0,11	-0,83	0,10	1

27. táblázat. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók és a többséghez tartozók közvetlenül egymás mellett lakjanak? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
többségi csoport (nők)	0,7	0,3	4,4	6,9	87,7	100
németek	1,2	2,2	11,3	16,6	68,8	100
zsidó vallásúak	5,4	4,2	12,8	16,2	61,3	100
szlovákok	6,1	7,1	17,2	15,2	54,4	100
homoszexuálisok	6,6	5,9	13,1	15,9	58,5	100
kínaiak	7,1	7,9	18,8	16,0	50,2	100
Krisna-tudatú hívők	10,2	7,6	15,9	15,4	50,9	100
romák	28,5	15,0	16,2	9,8	30,4	100

28. táblázat. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók és a többségi „magyarok” közvetlenül egymás mellett lakjanak? (joghallgatók, I. évfolyam, %)

N = 253	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
nők	0	0	4,4	6,7	88,9	100
németek	1,6	2,8	12,3	17,8	65,6	100
zsidó vallásúak	5,5	4,3	15,4	17,8	56,9	100
homoszexuálisok	6,3	6,0	14,7	17,1	56,0	100
Krisna-tudatú hívők	10,4	8,8	15,5	15,5	49,8	100
szlovákok	7,5	7,5	19,0	15,0	51,0	100
kínaiak	6,3	8,7	21,7	16,6	46,6	100
romák	29,6	19,0	17,4	8,3	25,7	100

29. táblázat. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók és a többségi „magyarok” közvetlenül egymás mellett lakjanak? (joghallgatók, IV. évfolyam, %)

N = 231	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
nők	1,3	0,4	4,4	8,3	85,6	100
németek	0,9	1,8	7,9	17,5	71,9	100
zsidó vallásúak	5,3	3,9	11,4	14,9	64,5	100
homoszexuálisok	5,7	6,2	8,8	17,2	62,1	100
Krisna-tudatú hívők	8,3	6,1	16,6	15,7	53,3	100
szlovákok	4,8	7,5	12,7	16,7	58,3	100
kínaiak	7,9	7,9	15,4	15,4	53,5	100
romák	29,7	11,8	14,8	12,2	31,4	100

29. táblázat. Helyes-e az Ön véleménye szerint, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók (vagy gyermekeik) a „többségi magyarokkal” egyazon oktatási intézményben tanuljanak? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem helyes	2	bizonytalan	4	teljes mértékben helyes	
nők	0,9	0,2	4,8	8,8	85,3	100
németek	1,7	3,4	12,5	18,4	64,1	100
zsidó vallásúak	4,8	3,5	13,0	16,9	61,6	100
homoszexuálisok	6,3	6,2	12,9	16,8	57,8	100
Krisna-tudatú hívők	7,3	5,8	17,4	14,2	55,2	100
szlovákok	5,6	4,5	14,9	19,2	55,9	100
kínaiak	5,8	6,1	15,8	17,3	55,0	100
romák	19,5	15,1	17,1	11,2	37,2	100

30. táblázat. Helyes-e az Ön véleménye szerint, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók (vagy gyermekeik) a „többségi magyarokkal” egyazon oktatási intézményben tanuljanak? (joghallgatók, I. évfolyam, %)

N = 253	egyáltalán nem helyes	2	bizonytalan	4	teljes mértékben helyes	
nők	0,4	0,4	5,2	11,5	82,5	100
németek	1,2	4,4	13,5	22,6	58,3	100
zsidó vallásúak	4,8	4,4	16,7	21,1	53,0	100
homoszexuálisok	7,5	6,7	15,5	19,4	50,8	100
Krisna-tudatú hívők	7,2	7,2	20,5	16,9	48,2	100
szlovákok	6,0	5,6	17,9	21,1	49,4	100
kínaiak	6,7	7,1	18,7	19,4	48,0	100
romák	22,6	17,1	18,7	10,7	31,0	100

31. táblázat. Helyes-e az Ön véleménye szerint, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók (vagy gyermekeik) a „többségi magyarokkal” egyazon oktatási intézményben tanuljanak? (joghallgatók, IV. évfolyam, %)

N = 231	egyáltalán nem helyes	2	bizonytalan	4	teljes mértékben helyes	
nők	1,3	0	4,3	7,8	86,5	100
németek	2,2	3,0	10,4	15,7	68,7	100
zsidó vallásúak	5,2	2,2	9,1	14,7	68,8	100
homoszexuálisok	5,7	4,4	10,5	15,7	63,8	100
Krisna-tudatú hívők	6,5	4,3	14,8	13,5	60,9	100
szlovákok	5,6	3,9	11,3	17,7	61,5	100
kínaiak	6,1	5,6	11,7	16,9	59,7	100
romák	18,2	13,0	15,6	13,0	40,3	100

32. táblázat. A 30. és a 31. táblázat különbségének korrelációja

	egyáltalán nem helyes	2	bizonytalan	4	teljes mértékben helyes
egyáltalán nem helyes	1				
2	0,85	1			
bizonytalan	-0,03	0,19	1		
4	-0,88	-0,62	0,20	1	
teljes mértékben helyes	-0,06	-0,39	-0,89	-0,29	1

33. táblázat. Egy egyetemre több azonos tudású, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó tanuló jelentkezik, de nincs lehetőség arra, hogy mindegyiküket felvegyék. Ön melyikük felvételével értene inkább egyet? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
nők	0,7	0,4	6,6	11,2	81,0	100
homoszexuálisok	8,8	7,4	16,5	20,3	46,9	100
zsidó vallásúak	8,7	8,4	18,8	19,8	44,3	100
németek	4,4	7,9	21,2	24,9	41,5	100
Krisna-tudatú hívők	13,2	11,2	23,9	18,3	33,4	100
szlovákok	11,6	12,6	26,2	18,6	31,1	100
romák	19,3	13,5	19,6	16,6	30,9	100
kínaiak	15,4	15,7	24,7	16,6	27,7	100

34. táblázat. Egy egyetemre több azonos tudású, de eltérő társadalmi csoporthoz tartozó tanuló jelentkezik, de nincs lehetőség arra, hogy mindegyiküket felvegyék. Ön melyikük felvételével értene inkább egyet? (rendőrtiszthallgatók, 2011, %)

N = 52	egyáltalán nem ért egyet	2	bizonytalan	4	teljes mértékben egyetért	
nők	0	2,2	4,3	32,6	60,9	100
homoszexuálisok	13,6	20,5	18,2	15,9	31,8	100
zsidó vallásúak	0	20,5	18,2	25,0	36,4	100
németek	4,4	22,2	17,8	22,2	33,3	100
Krisna-tudatú hívők	4,5	25,0	15,9	22,7	31,8	100
szlovákok	11,4	34,1	11,4	18,2	25,0	100
romák	13,3	22,2	13,3	20,0	31,1	100
kínaiak	11,1	28,9	17,8	15,6	26,7	100

35. táblázat. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók a „többségi magyarokkal” azonos minőségű egészségügyi ellátásban részesüljenek? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem helyes	2	bizonytalan	4	teljes mértékben helyes	
nők	0,3	0,0	4,4	5,4	89,9	100
németek	1,6	3,6	11,0	12,0	71,8	100
zsidó vallásúak	3,3	2,5	9,8	9,5	75,0	100
homoszexuálisok	3,4	1,3	7,5	8,8	78,9	100
Krisna-tudatú hívők	3,4	2,1	10,2	10,7	73,6	100
szlovákok	4,6	4,6	11,1	10,9	68,8	100
kínaiak	5,1	4,8	12,3	11,5	66,4	100
romák	9,5	5,1	11,8	9,3	64,3	100

36. táblázat. Az Ön véleménye szerint helyes-e, hogy az alábbi társadalmi csoportokhoz tartozók a „többségi magyarokkal” azonos egészségügyi intézményben kapjanak ellátást? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem helyes	2	bizonytalan	4	teljes mértékben helyes	
nők	0,4	0,2	4,0	6,7	88,8	100
németek	1,6	2,5	9,9	11,4	74,5	100
zsidó vallásúak	2,9	2,7	9,2	10,5	74,8	100
homoszexuálisok	4,3	3,2	8,3	9,6	74,5	100
Krisna-tudatú hívők	4,9	3,2	9,5	10,1	72,3	100
szlovákok	4,5	3,2	12,1	10,6	69,6	100
kínaiak	6,1	3,4	10,8	10,8	68,8	100
romák	13,0	7,0	10,6	9,0	60,4	100

37. táblázat. A többségtől való távolság az átlagok alapján (joghallgatók)

nők = 1	állás	egyetem	lakás	egy osztályban	azonos eü. ellátás	azonos eü. intézmény	átlag
nők	1	1	1	1	1	1	1
németek	1,22	1,20	1,07	1,09	1,08	1,06	1,12
homoszexuálisok	1,18	1,21	1,16	1,15	1,06	1,08	1,14
zsidó vallásúak	1,23	1,23	1,13	1,12	1,08	1,07	1,14
szlovákok	1,38	1,37	1,19	1,15	1,11	1,10	1,22
Krisna-tudatú hívők	1,41	1,36	1,23	1,18	1,08	1,09	1,23
kínaiak	1,45	1,44	1,22	1,17	1,13	1,12	1,26
romák	1,60	1,44	1,61	1,44	1,17	1,22	1,41

38. táblázat. A többségi hatalom kultúrái (joghallgatók) Főkomponens-analízis²⁰

	komponensek	
	Kiegyenlítő	Diszkrimináló
Felvenne-e cigányt dolgozni?	0,823	-0,387
egyetemi felvételi cigányok	0,803	-0,356
egymás mellett lakás cigányok	0,785	-0,386
cigányok azonos iskolában	0,741	-0,403
Felvenne-e nőt dolgozni?	0,423	0,717
egyetemi felvételi nők	0,392	0,653
egymás mellett lakás nők	0,403	0,574
nők azonos iskolában	0,448	0,501
Felvenne-e „többségi magyart” dolgozni?	0,427	0,449

²⁰ A főkomponensek a variancia 63 százalékát magyarázzák.

Szolidaritás

39. táblázat. Amennyiben Ön egy szórakozóhelyen bajba kerül, kiktől fogadna el segítséget? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem	2	3	4	egyértelműen elfogadna	
„többségi magyartól”	0,3	1,0	4,9	9,3	84,4	100
nőktől	1,6	1,4	6,8	13,1	77,1	100
némektől	0,7	1,6	7,9	14,3	75,5	100
zsidó vallásútól	4,4	2,6	11,1	15,1	66,8	100
homoszexuálistól	5,8	4,2	12,7	14,3	63,0	100
Krisna-tudatú hívótól	6,7	6,2	14,6	14,1	58,4	100
kínaitól	6,0	7,4	14,6	13,7	58,3	100
szlováktól	7,0	6,2	13,7	15,1	58,0	100
cigánytól	27,0	13,8	14,3	9,2	35,7	100

40. táblázat. Az alacsony jövedelmű családok gyermekei közül sokan nagy szegénységben és nélkülözésben élnek. Az Ön véleménye szerint az azonos jövedelemmel és azonos számú gyermekkel rendelkező, de különböző társadalmi csoporthoz tartozó szegény családok közül melyeket helyes támogatni? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem	2	3	4	egyértelműen adna	
„többségi magyart”	0,5	2,1	6,0	12,0	79,3	100
nőket	1,6	2,2	8,6	12,2	75,4	100
zsidó vallásúakat	8,6	10,0	19,7	20,9	40,8	100
homoszexuálisokat	13,6	9,0	19,7	17,1	40,6	100
németeket	6,8	10,8	22,3	21,2	38,8	100
Krisna-tudatú hívőket	9,8	12,5	21,4	18,7	37,6	100
szlovákokat	11,8	13,2	23,6	18,0	33,4	100
kínaiakat	14,3	14,6	25,5	15,3	30,3	100
cigányokat	22,4	16,9	20,5	11,7	28,5	100

41. táblázat. Egy kerületben több azonos helyzetű segélyre szoruló család él, de a kerület vezetésének csak korlátozottan állnak rendelkezésre források. Ön szerint melyik csoportba tartozó családot kellene inkább segíyeznie a kerület vezetésének? (joghallgatók, %)

	egyáltalán nem	2	3	4	egyértelműen adna	
„többségi magyar”	1,7	1,2	7,8	14,3	75,0	100
zsidó vallású	12,8	11,0	25,3	22,8	28,1	100
Krisna-tudatú hívő	14,8	13,4	25,4	19,7	26,8	100
német	8,9	13,3	24,4	27,1	26,6	100
szlovák	14,7	14,9	25,4	23,7	21,3	100
cigány	14,7	14,9	25,4	23,7	21,3	100
kínai	19,5	16,6	24,2	21,7	18,0	100

42. táblázat. A kölcsönös szolidaritás típusai (joghallgatók, %)

	„többségi magyar”	nők	homoszexuális	zsidó vallású	német	Krisna-tudatú hívő	szlovák	kínai	roma
ad és el is fogad	76,2	68,9	68,9	43,0	39,6	35,7	30,7	27,6	21,9
ad, de nem nagyon fogad el	7,7	12,8	12,8	6,1	4,5	11,6	11,9	10,6	25,4
bizonytalan	2,0	1,8	1,8	4,7	3,6	6,0	5,4	5,0	3,0
elfogad, de nem nagyon ad	13,6	15,9	15,9	41,4	51,1	39,7	45,7	49,7	27,5
nem ad és nem fogad el	0,5	0,5	0,5	4,7	1,1	7,0	6,3	6,8	20,4
	100	100	100	100	100	100	100	100	100

43. táblázat. A szolidaritás kultúrái. Faktoranalízis²¹

	kölcsönös, pozitív	passzív, negatív	kirekesztő
Helyes-e a szegény kínai családot segíteni?	0,840	0,136	-0,054
Helyes-e a szegény szlovák családot segíteni?	0,790	0,166	0,009
Adna-e támogatást a szegény kínaiaknak?	0,785	0,239	0,243
Helyes-e a szegény krisnás családot segíteni?	0,764	0,199	0,064
Adna-e támogatást a szegény szlovákoknak?	0,759	0,208	0,291
Helyes-e a szegény zsidó vallású családot segíteni?	0,754	0,230	0,071
Helyes-e a szegény cigány családot segíteni?	0,753	0,244	-0,072
Adna-e támogatást a szegény cigányoknak?	0,688	0,313	0,068
Helyes-e a szegény német családot segíteni?	0,678	0,036	0,095
Adna-e támogatást a szegény Krisna-tudatú hívőknek?	0,674	0,275	0,335
Adna-e támogatást a szegény németeknek?	0,654	0,117	0,429
Adna-e támogatást a szegény zsidó vallásúaknak?	0,653	0,292	0,386
Adna-e támogatást a szegény homoszexuálisoknak?	0,569	0,264	0,306
szolidaritást elfogad zsidó vallásútól	0,280	0,809	0,069
szolidaritást elfogad szlováktól	0,271	0,738	0,046
szolidaritást elfogad kínaitól	0,284	0,737	0,005
szolidaritást elfogad Krisna-tudatú hívőtől	0,296	0,730	0,041
szolidaritást elfogad homoszexuálistól	0,260	0,678	0,085
szolidaritást elfogad némettől	0,083	0,660	0,280
szolidaritást elfogad nőtől	0,025	0,637	0,268
szolidaritást elfogad cigánytól	0,385	0,585	-0,107
szolidaritást elfogad „többségi magyartól”	-0,050	0,516	0,441
Adna-e támogatást a szegény többségi „magyaroknak”?	0,074	0,076	0,761
Adna-e támogatást a szegény nőknek?	0,160	0,165	0,611
Helyes-e a szegény „többségi magyar” családot segíteni?	0,098	0,012	0,399

²¹ A faktorok együttesen a variancia 57,8 százalékát magyarázzák. Legkisebb négyzetek módszere; varimax rotáció, Kaiser normalizálás.

44. táblázat. Szolidaritás 1. klaszter

N = 153	átlag
szolidaritást elfogad kínaitól	4,7647
szolidaritást elfogad szlováktól	4,7712
szolidaritást elfogad cigánytól	4,1242
szolidaritást elfogad „többségi magyartól”	4,9412
szolidaritást elfogad némettől	4,9281
szolidaritást elfogad zsidó vallásútól	4,9150
szolidaritást elfogad Krisna-tudatú hívőtől	4,8301
szolidaritást elfogad nőtől	4,9020
szolidaritást elfogad homoszexuálistól	4,8758
Adna-e támogatást a szegény kínaiaknak?	4,8039
Adna-e támogatást a szegény szlovákoknak?	4,8889
Adna-e támogatást a szegény cigányoknak?	4,5163
Adna-e támogatást a szegény „többségi magyaroknak”?	4,9935
Adna-e támogatást a szegény németeknek?	4,9216
Adna-e támogatást a szegény zsidó vallásúaknak?	4,9542
Adna-e támogatást a szegény Krisna-tudatú hívőknek?	4,9412
Adna-e támogatást a szegény nőknek?	5,0000
Adna-e támogatást a szegény homoszexuálisoknak?	4,8693
Helyes-e a szegény kínai családot segélyezni?	4,1830
Helyes-e a szegény szlovák családot segélyezni?	4,3072
Helyes-e a szegény cigány családot segélyezni?	4,1242
Helyes-e a szegény „többségi magyar” családot segélyezni?	4,7778
Helyes-e a szegény német családot segélyezni?	4,3399
Helyes-e a szegény zsidó vallású családot segélyezni?	4,5098
Helyes-e a szegény krisnás családot segélyezni?	4,4641

45. táblázat. Szolidaritás 2. klaszter

N = 312	átlag
szolidaritást elfogad kínaitól	3,8462
szolidaritást elfogad szlováktól	3,8045
szolidaritást elfogad cigánytól	2,7179
szolidaritást elfogad „többségi magyartól”	4,6891
szolidaritást elfogad némettől	4,4904
szolidaritást elfogad zsidó vallásútól	4,1538

szolidaritást elfogad Krisna-tudatú hívőtől	3,8397
szolidaritást elfogad nőtől	4,5321
szolidaritást elfogad homoszexuálistól	4,0096
Adna-e támogatást a szegény kínaiaknak?	2,6667
Adna-e támogatást a szegény szlovákoknak?	2,8109
Adna-e támogatást a szegény cigányoknak?	2,4135
Adna-e támogatást a szegény „többségi magyaroknak”?	4,5064
Adna-e támogatást a szegény németeknek?	3,1827
Adna-e támogatást a szegény zsidó vallásúaknak?	3,1955
Adna-e támogatást a szegény Krisna-tudatú hívőknek?	2,9776
Adna-e támogatást a szegény nőknek?	4,3494
Adna-e támogatást a szegény homoszexuálisoknak?	3,0481
Helyes-e a szegény kínai családot segélyezni?	2,5321
Helyes-e a szegény szlovák családot segélyezni?	2,7468
Helyes-e a szegény cigány családot segélyezni?	2,2724
Helyes-e a szegény „többségi magyar” családot segélyezni?	4,4936
Helyes-e a szegény német családot segélyezni?	3,1378
Helyes-e a szegény zsidó vallású családot segélyezni?	2,9712
Helyes-e a szegény krisnás családot segélyezni?	2,7949

Magánszféra

46. táblázat. Egyetértene-e azzal, hogy családjának valamely tagja vagy közeli rokona párkapcsolatot létesítsen az alábbi családok valamelyik tagjával? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem értene egyet	2	3	4	teljes mértékben egyetértene	
„többségi magyarral”	1,2	0,6	5,0	9,5	83,8	100
némettel	2,5	2,3	12,0	22,2	61,0	100
zsidó vallásúval	12,7	9,8	17,0	17,9	42,6	100
szlovákkal	11,5	8,1	18,6	19,6	42,2	100
kínaival	18,8	10,8	18,5	17,5	34,4	100
homoszexuálissal	35,8	11,9	14,8	9,6	27,9	100
Krisna-tudatú hívővel	23,3	16,4	18,9	15,4	26,0	100
romával	40,8	15,4	15,4	8,1	20,2	100

47. táblázat. Egyetértene-e azzal, ha gyermeke barátkozna, és együtt játszana az alábbi családok gyermekeivel? (joghallgatók, %)

N = 716	egyáltalán nem értene egyet	2	3	4	teljes mértékben egyetértene	
„többségi magyarral”	1,1	0,9	3,7	8,1	86,1	100
némettel	0,4	0,7	9,2	17,6	72,1	100
zsidó vallásúval	5,0	6,5	11,2	17,7	59,5	100
szlovákkal	4,3	5,0	14,2	20,4	56,1	100
kínaival	5,2	5,0	15,3	18,8	55,6	100
Krisna-tudatú hívővel	13,8	9,5	17,9	18,1	40,7	100
homoszexuálissal	16,5	8,8	17,6	13,9	43,3	100
romával	26,3	13,8	16,0	13,6	30,2	100

48. táblázat. Egyetértene-e azzal, hogy családjának valamely tagja vagy közeli rokona párkapcsolatot létesítsen az alábbi családok valamelyik tagjával? (joghallgatók, I. évfolyam, %)

N = 253	egyáltalán nem értene egyet	2	3	4	teljes mértékben egyetértene	
„többségi magyarral”	1,2	0,0	5,2	10,5	83,1	100
némettel	2,8	2,4	12,1	26,7	55,9	100
szlovákkal	11,2	9,6	20,4	21,6	37,2	100
zsidó vallásúval	13,7	10,4	20,5	19,3	36,1	100
kínaival	18,4	12,4	21,2	17,6	30,4	100
Krisna-tudatú hívővel	24,5	15,3	23,3	14,5	22,5	100
homoszexuálissal	37,3	14,5	18,5	8,8	20,9	100
romával	45,2	18,1	12,9	7,7	16,1	100

49. táblázat. Egyetértene-e azzal, hogy családjának valamely tagja vagy közeli rokona párkapcsolatot létesítsen az alábbi családok valamelyik tagjával? (joghallgatók, IV. évfolyam, %)

N = 231	egyáltalán nem értene egyet	2	3	4	teljes mértékben egyetértene	
„többségi magyarral”	0,9	1,3	5,7	7,4	84,7	100
némettel	2,6	2,2	11,7	17,3	66,2	100
szlovákkal	10,4	7,8	17,3	17,7	46,8	100
zsidó vallásúval	11,3	10,4	13,5	16,5	48,3	100
kínaival	18,7	9,6	16,1	17,8	37,8	100
homoszexuálissal	34,2	9,5	12,6	9,1	34,6	100
Krisna-tudatú hívővel	19,5	18,6	15,6	16,9	29,4	100
romával	37,2	13,0	16,9	9,1	23,8	100

50. táblázat. Egyetért-e azzal, hogy a homoszexuálisok házasságot kössenek? (%)

	Melyik évfolyamra jár?			
	nem adta meg	I. éves	IV. éves	
egyáltalán nem ért egyet	51,1	44,2	54,3	49,4
2	7,6	10,0	10,4	9,8
3	19,6	16,1	12,6	15,2
4	12,0	16,9	10,4	13,5
teljes mértékben egyetért	9,8	12,9	12,2	12,1
	100	100	100	100

51. táblázat. A magánszféra típusai. Főkomponens-analízis²²

	mindenki felé nyitott	a kisebbség felé zárt, szelektáló
párkapcsolat kínaival	0,816	-0,128
párkapcsolat zsidó vallásúval	0,815	-0,095
párkapcsolat szlovákkal	0,803	0,014
egyetértene-e, ha gyermeke zsidó vallásúakkal barátkozna?	0,787	0,019
egyetértene-e, ha gyermeke kínaiakkal barátkozna?	0,783	0,130
egyetértene-e, ha gyermeke cigányokkal barátkozna?	0,769	-0,229
párkapcsolat cigánnyal	0,759	-0,276
egyetértene-e, ha gyermeke szlovákokkal barátkozna?	0,758	0,133
párkapcsolat Krisna-tudatú hívővel	0,753	-0,254
egyetértene-e, ha gyermeke Krisna-tudatú hívővel barátkozna?	0,744	-0,184
párkapcsolat homoszexuálissal	0,709	-0,301
egyetértene-e, ha gyermeke homoszexuálisokkal barátkozna?	0,694	-0,266
egyetértene-e, ha gyermeke németekkel barátkozna?	0,641	0,491
párkapcsolat némettel	0,631	0,409
egyetértene-e, ha gyermeke „többségi magyarokkal” barátkozna?	0,333	0,785
párkapcsolat „többségi magyarral”	0,309	0,750

²² A két főkomponens együtt a variancia 63 százalékát magyarázza.

A dimenziók együttes hatása

52. táblázat. A diszkrimináció támogatásának és elutasításának kulturális mintái a joghallgatók között. Faktoranalízis²³

	humánus, antidiszkriminációs	szakmai, antidiszkriminációs	antihumánus, diszkriminációs
3. Hivatali hatalom: a társadalmat meg kell védeni a romáktól	-0,851	0,072	0,075
1. Többségi hatalom: kiegyenlítő	0,799	0,471	0,089
1. Mindenki felé nyitott magánszféra	0,794	0,380	-0,013
3. Szolidaritás: kirekesztő	-0,455	0,180	0,409
1. Hivatali hatalom: a jog védelme mindenkinek jár	0,106	0,787	-0,014
1. Szolidaritás: kölcsönös	0,573	0,610	0,300
2. Többségi hatalom: diszkrimináló	-0,056	0,222	0,678
2. Zárt, szelektáló személyes kapcsolatokra korlátozott magánszféra	0,004	0,285	0,612
2. Hivatali hatalom: mindenkit fenyeget valamiféle veszély	-0,082	0,065	-0,486
2. Szolidaritás: negatív egyoldalú	-0,063	-0,143	0,367

53. táblázat. Az egyes dimenziókból számított klaszterek²⁴ (joghallgatók, %)

A hivatali hatalom klaszterei	
„többség” roma ellentét	35,6
jog és konfliktuskezelés	26,4
bizonytalanok	38,0
	100
A többségi hatalom klaszterei	
mindenki számára hozzáférhető közjavak	61,9
zárt, csak a „többség” számára hozzáférhető közjavak	38,1
	100
A szolidaritás klaszterei	
mindenkire kiterjedő szolidaritás	32,9
szelektív (passzív, negatív) szolidaritás	67,1
	100
A magánszféra klaszterei	
mindenki felé nyitott magánszféra	35,1
zárt, szelektáló magánszféra	64,9
	100

²³ A faktorok a variancia 55,8 százalékát magyarázzák. Legkisebb négyzetek módszere; varimax rotáció, Kaiser normalizálás.

²⁴ Two steps cluster eljárással.

54. táblázat. A hivatali hatalom és a többségi hatalom klaszterei

		Többségi hatalom klaszterei				Összesen	
		hozzáférhető közjavak		zárt közjavak			
Hivatali hatalom klaszterei	bizonytalanok	65,9	42,4	34,1	33,7	100,0	39,0
	többség roma ellentét	34,2	19,7	65,8	58,3	100,0	34,9
	jog és konfliktuskezelés	87,9	37,9	12,1	8,0	100,0	26,1
Összesen		60,6	100,0	39,4	100,0	100,0	100,0

55. táblázat. A többségi hatalom és a szolidaritás klaszterei

		Szolidaritás klaszterek				Összesen	
		mindenkire kiterjedő szolidaritás		szelektív szolidaritás			
Többségi hatalom klaszterei	hozzáférhető közjavak	49,1	94,2	50,9	47,9	100,0	61,9
	zárt közjavak	5,2	5,8	94,8	52,1	100,0	38,1
Összesen		32,9	100,0	67,1	100,0	100,0	100,0

56. táblázat. A többségi hatalom és a magánszféra klaszterei

		Többségi hatalom klaszterei				Összesen	
		hozzáférhető közjavak		zárt közjavak			
Magánszféra klaszterei	mindenki felé nyitott	93,7	54,2	6,3	6,2	100,0	36,3
	zárt, szelektáló	45,1	45,8	54,9	93,8	100,0	63,7
Összesen		62,8	100,0	37,2	100,0	100,0	100,0

57. táblázat. A hivatali hatalom és a szolidaritás klaszterei

		Hivatali hatalom klaszterek (2 steps)						Összesen	
		bizonytalanok		többség roma ellentét		jog és konfliktuskezelés			
Szolidaritás klaszterek	mindenkire kiterjedő	34,6	27,6	14,7	13,7	50,7	61,6	100,0	31,8
	szelektív szolidaritás	42,1	72,4	43,2	86,3	14,7	38,4	100,0	68,2
Összesen		39,7	100,0	34,1	100,0	26,2	100,0	100,0	100,0

58. táblázat. A hivatali hatalom és a magánszféra klaszterei

		Magánszféra nyitottsága (interperszonális) klaszterek				Összesen	
		mindenki felé nyitott		zárt, szelektáló			
Hivatali hatalom klaszterek	bizonytalanság	29,2	32,2	70,8	40,9	100,0	37,9
	többség kontra roma	19,6	20,4	80,4	43,6	100,0	35,7
	jog és konfliktuskezelés	61,5	47,4	38,5	15,5	100,0	26,4
Összesen		34,3	100,0	65,7	100,0	100,0	100,0

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

ELŐÍTÉLET ÉS ANTIDISZKRIMINÁCIÓS POLITIKA

- Adorno, Theodor W.–Frenkel-Brunswick, Else–Levinson, Daniel J. –Sanford, Nevitt R.: *The Authoritarian Personality*, Harper and Row, New York, 1950.
- Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism* Verso, London, 1983.
- Angelusz Róbert: *A láthatóság görbe tükrői. Társadalompolitikai tanulmányok*, Új Mandátum, Budapest, 2000.
- Anthias, F. And Yuval-Davis, N.: *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour, Class and Anti-Racist Struggle*, Routledge, London, 1992.
- Arendt, H.: *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago, 1958.
- Arendt, H.: *The Origins of Totalitarianism*, George Allen & Unwin, London, 1958.
- Aronson, Elliott: *A társas lény*, KJK, Budapest, 1987.
- Asch, Solomon E.: „Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgment” magyar nyelven megjelent: Pataki Ferenc (ed): *Csoportlélektan*, Gondolat, Budapest, 1969.
- Ball, W. – Solomos, J. (eds.): *Race and Local Politics*, Macmillan Education Limited, Basingstoke, 1990.
- Banton, M.: *The Idea of Race*, Tavistock, London, 1977.
- Banton, M.: *Racial and Ethnic Competition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Baudrillard, J.: *The Transparency of Evil: Essays on the Extreme Phenomena*, Verso, London, 1993.
- Bauman, Z.: *Modernity and the Holocaust*, Polity Press, Cambridge, 1989.
- Biczó Gergely (ed.): *Az idegen. Variációk Simmelről Derridáig*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.
- Bhabha, H. K.: *Nation and Narration*, Routledge, London, 1990.
- Brown, C.: *Black and White Brain*, Heinemann Educational Books, London, 1982.
- Castles, S. – Kosack, G.: *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1985.
- Chambers, Ian: *Migrancy, Culture, Identity*, Routledge, London and New York, 1994.
- Csepeli György (ed.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*, KJK. Budapest, 1980.
- Donald, G. – Rattansi, A.: *‘Race’, Culture and Difference*, Sage and Open University, London, 1992.
- Enyedi Zoltán – Fábán Zoltán – Sík Endre: „Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedekben” *Társadalmi Riport*, TÁRKI, Budapest, 2004.
- Enyedi Zoltán – Erős Ferenc (eds.): *Authoritarianism and Prejudice*, Osiris, Budapest, 1999.

- Erős Ferenc (ed.): *Megismerés, előítélet, identitás* (Szociálpszichológiai Szöveggyűjtemény), Új Mandátum, Budapest, 1998.
- Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*, T-Twins, Budapest, 1994.
- Erős Ferenc–Kovács M. Mária–Yitzhak Kashti (eds): *Zsidóság, identitás, történelem*, T-Twins Kiadó, Budapest, 1992.
- Fábián Zoltán: *Tekintélyelvűség és előítéletek*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999.
- Fein, Helen (ed.): *The Persisting Question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1987.
- Feischmidt (ed.): *Multikulturalizmus*, Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Feischmidt Margit (ed.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*, Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010.
- Fraser, A.: *The Gypsies*, Blackwell, Oxford, 1992.
- Fromm, Erich: *Menekülés a szabadság elől*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.
- Giddens, A.–Diamond, P.: *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- Gilroy, P.: *There Ain't No Black in the Union Jack*, Hutchinson, London, 1987.
- Gomien, D. (ed.): *Broadening the Frontiers of Human Rights*, Scandinavian University Press, Oslo, 1993.
- Havel, V.: *Living in Truth*, Faber and Faber, London, 1987.
- Hungary and the Holocaust: *Confrontation with the Past, Symposium Proceedings*, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C., 2001.
- Hunyady, Hamilton–Ngyuen Luu (ed.): *A csoportok percepciója*, Budapest, Akadémia Kiadó, 1999.
- Jost, J. T. & Major, B. (eds): *The Psychology of Legitimacy. Emerging Perspectives on Ideology, Justice and Intergroup Relations*, Cambridge University Press.
- Kántor Zoltán: *Nacionalizmuselméletek*, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004.
- Katz, I.: *Stigma: A Social Psychological Analysis*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ, 1981.
- Király Miklós: *A diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság joggyakorlatában*, Akadémiai Kiadó, 1998.
- Kovács András: *A különbség köztünk van. Antiszeizmus és a fiatal elit*, Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- Kovács András (ed.): *A modern antiszeizmus*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999.
- Kovács Mónika: „Kategorizáció és diszkrimináció. Az antiszeizmus mint csoportelv”, *Világosság*, 1993. május, pp. 52–59.
- Lányi Gusztáv: *Politikai pszichológia*, Balassi-ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1996.
- Lawrence, E.: *Just Plain Commonsense: The Roots of Racism*, University of Birmingham, Centre for Contemporary Cultural Studies, Hutchinson, London, 1982.
- Lewin, Kurt: *A mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1972.
- Loury, G. C.: *A faji egyenlőtlenség anatómiája*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006.
- Meenan, Helen (ed.): *Equality Law in an Enlarged European Union. Understanding the Article 13 Directives*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Miles, R.: *Racism*, Routledge, London, 1989.

- Miles, R.: *Racism after 'Race Relations'*, Routledge, London, 1993.
- Milgram, Stanley: *Obedience to Authority: An Experimental View*, Holt-Rinehart and Winston, New York, 1974.
- Moscovici, Serge: *The Age of the Crowd. A historical treatise in mass psychology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Moscovici, Serge: *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2002.
- Mouffe, Chantal (ed.): *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*, Verso, London, 1982.
- Nationalism, Racism and the Rule of Law* (ed. Fitzpatrick, Peter), Dartmouth, Aldershot, 1995.
- Newman, L. S.–Erber, R. (eds): *Understanding Genocide. The social Psychology of the Holocaust*, Oxford University Press, 2002.
- Niedermüller Péter et al: *Sokféle modernitás. A globalizáció stratégiái és modelljei a globális világban*, L'Harmattan, Budapest, 2008.
- Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*, Osiris, Budapest, 1998.
- Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok. Társadalomlélektani metszetek*, Osiris, Budapest, 2000.
- Richards, J.: *Sex, Dissidence and Damnation: Minority Groups in the Middle Ages*, Routledge, London, 1990.
- Riesman, David: *A magányos tömeg*, Polgár, Budapest, 1996.
- Roediger, D. R.: *Towards the Abolition of Whiteness*, Verso, London, 1994.
- Schiek, Dagmar–Chege, Victoria: *European Union Non-discrimination Law. Comparative Perspectives on Multidimensional Equality Law*, Taylor & Francis–Routledge, London, 2009.
- Solomos, J.: *Race and Racism in Contemporary Britain*, Macmillan, London, 1989.
- Stone, W. F.–Lederer, G.–Christie, R. (eds.): *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*, Springer Verlag, New York, 1993.
- Tajfel, Henry: *Intergroup Behavior, Social Comparison and Social Change*, Katz-Newcomb Lectures, Ann Arbor: University of Michigan, 1974.
- Wilson, W. J.: *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass and public policy*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1987.
- Wistrich, Robert. S.: *Antisemitism: The Longest Hatred*, Methuen, London, 1991.

ISKOLA ÉS TÁRSADALOM

- Andor M.: *Dolgozatok az iskoláról*, Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1987.
- Andor Mihály–Liskó Ilona: *Iskolaválasztás és mobilitás*, Iskolakultúra könyvek 3., Budapest, 2000.
- Apple, Michael: *Educating the „right” way: Markets, standards, God, and inequality*. 2nd edition. New York: Routledge, 2006.
- Apple, Michael: *Global Crises, Social Justice, and Education*, Routledge, New York, 2010.
- Apple, Michael: *Cultural politics and education*. New York: Teachers College Press, 1996.
- Apple, Michael: *Education and power*. 2nd edition. New York: Routledge, 1995.

- Apple, Michael: *Ideology and curriculum*. 25th anniversary 3rd edition. New York: Routledge, 2004.
- Apple, Michael: *The Routledge International Handbook of Sociology of Education*, Routledge, New York, 2010.
- Apple, Michael–Beane, James A.: *Democratic Schools*. Association for Supervision and Curriculum Development, 1995.
- Bourdieu, Pierre: *Reproduction*. In *Education, Society and Culture*, Sage Publications, London, 1990 (magyar nyelven: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése, Gondolat, Budapest, 1978).
- Burgess, R. G.: *Sociology, Education and Schools: An Introduction to the Sociology of Education*, Batsford, London, 1986.
- Durkheim, Emile: *Nevelés és szociológia*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.
- Ferge Zsuzsa: „A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés”, *Szociológia*, 1972. 1. sz. pp. 10-35.
- Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és a tudás társadalmi meghatározottsága*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1976.
- Ferge Zsuzsa: *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*, Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Ferge Zsuzsa–Háber Judit (eds.): *Az iskola szociológiai problémái*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- Gazsó F.: *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Grenfell, M.: *Pierre Bourdieu: Education and Training*, London, Continuum, 2007.
- Giroux, Henry: *Ideology, Culture and the Process of Schooling*, Temple University Press, 1981 USA, Falmer Press (Taylor and Francis), 1981, England.
- Giroux, Henry: *On Critical Pedagogy*, London, Continuum, 2011.
- Giroux, Henry A.: *Theory and Resistance in Education* [Introduction by Paulo Freire] Bergin and Garvey, 1983, USA Heinemann, 1983.
- Giroux, H. – Purpel, D. (eds.): *The Hidden Curriculum and Moral Education*, McCutchan, Berkeley, California, 1983.
- Goodlad, J. I.: *A Place Called School*, McGraw-Hill, New York, 1984.
- Halász G. – Lannert J. (eds.): *Jelentés a közoktatásról*, Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 2003
- Iskola és társadalom. Szöveggyűjtemény* (ed. Meleg Csilla), JPTE Tanárképző Intézet Pedagógiai Tan-
széke, Pécs, 1996.
- Kozma T.: *A nevelésszociológia alapjai*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.
- Kozma T.: *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*, Új Mandátum, Budapest, 2004.
- Rendszerváltás és oktatáspolitikai 1989–2009*, Educatio, 2009/4. szám.
- Szabó László Tamás: *A „rejtett tanterv”*, Magvető Kiadó, Budapest, 1988.
- Tozer, Steven E., Violas, Paul C., Senese, Paul B.: *School and Society: Educational Practice as Social Expression*, McGraw-Hill Inc., New York, 1993.
- Varga Júlia: *A közoktatásban foglalkoztatottak összetételének és keresetének változása (1992–2001)*, Országos Közoktatási Intézet Műhelytanulmányok, 4. szám, 2004.
- Willis, Paul: *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*, Új Mandátum, Budapest, 1989.

TÁRSADALMI KÜLÖNBSÉGEK ÉS OKTATÁS

A genetikus alávétettség elmélete és kritikája

- Alland, Alexander, *Race in Mind: Race, IQ, and Other Racisms*, Palgrave Macmillan, 2002, pp. 79–104.
- Herrnstein, Richard J.-Murray, Charles: *The Bell Curve. Intelligence and Class Structure in American Life*, Free Press, 1994.
- Jencks, Christopher – Phillips, Meredith: *The black-white test score gap*, Brookings Institution Press, 1998.
- Jensen, Arthur Robert: „How Much Can We Boost IQ and Scholastic Achievement?“, *Harvard Educational Review*, Vol. 39. No. 1., Winter 1969, pp. 1-123.
- Jensen, Arthur Robert: *The g Factor: The Science of Mental Ability*, Greenwood Publishing, Westport, 1998.
- Jensen, Arthur Robert – Rushton, J. P.: „Thirty Years of Research of Race Differences in Cognitive Ability“ *Psychology, Public Policy and Law*, 2005, 11. pp. 246-248.
- Lynn, Richard: *Race Differences in Intelligence: An Evolutionary Analysis*, Washington Summit Publishers, 2006.
- The Bell Curve Debate* (ed. Jacoby, Russel – Glauberman, Naomi), Random House, 1995.

A Coleman-jelentés és a belőle levont következtetések

- Equality of Educational Opportunity (COLEMAN) Study (EEOS), 1966 <http://www.icpsr.umich.edu/icpsrweb/ICPSR/studies/06389/version/3> (2012. március 20-i állapot).
- Moynihan, Daniel P.–Mosteller, Frederick: *On Equality of Educational Opportunity: Papers Deriving on the Harvard University Faculty Seminar on the Coleman Report*, Random House, New York, 1972.
- Jencks, C. et al.: *Inequality, A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*, Harper & Raw, New York, 1973.
- Levin, H. M.: „Schooling and Inequality: The Social Science Objectivity Gap“, *Saturday Review/Education*, December 1972, pp. 49-51.

A KULTURÁLIS HÁTRÁNYOK ELMÉLETE

- Berényi Eszter – Berkovits Balázs – Erőss Gábor: *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*, Gondolat, Budapest, 2008.
- Bernstein, Basil: *Class Codes and Control*, 2nd revised ed., London, Routledge and K. Paul, 1974.
- Cole, Michael – Bruner, Jerome S.: „Cultural differences and inferences about psychological processes“, *American Psychologist*, Vol. 26(10), Oct 1971, pp. 867-876.
- Christie, F. & Martin (eds): *Language, Knowledge and Pedagogy: Functional linguistic and sociological perspectives*. London, Continuum. 2007.

- Davis, A.: *Social Class Influences on Learning*, Cambridge, Massachusetts, 1948.
- Deutsch, M., & Associates: *The disadvantaged child: Selected papers of Martin Deutsch and Associates*. New York: Basic Books, 1967.
- Deutsch, William (ed.): *The Child's Construction of Language Behavioral Development*, San Diego, Academic Press, 1982.
- Gazsó Ferenc: *Megújuló egyenlőtlenségek. Társadalom, iskola, ifjúság*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Hoggart, R.: *The Uses of Literacy*, London, 1957.
- Kerr, M.: *People of Ship Street*, London, 1958.
- Klein, J.: *Samples from English Cultures*, London, 1965.
- Laki László: *Az alacsony iskolázottság újretermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon*, Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1988.
- Language in Culture and Society* (ed. Hymes, D.), New York, 1964.
- Lawton, Denis: *Társadalmi osztály, nyelv, oktatás*, Gondolat, Budapest, 1974.
- Lewis, M. M.: *The Importance of Illiteracy*, London, 1953.
- Liskó Ilona (et al): *A hátrányos helyzetű tanulók szakképzése. Kutatási zárótanulmány 1997*, Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 1997.
- Loban, W.D.: *The Language of Elementary School Children*, N.C.T.E. Research Report, No. 1. Champaign, Illinois, 1963.
- Maton, Karl: „Recovering pedagogic discourse: A Bernsteinian approach to the sociology of educational knowledge” *Linguistics & Education* 2000, 11 (1), pp. 79-98.
- McClelland, D.C.–Baldwin, A. L.–Bronfenbrenner, U.–Strodbeck, F. L.: *Talent and Society*, Princeton, N.J., 1958.
- McNally, J.–Murray, W.: *Key Words to Literacy: A Basic Word List*, London, 1962.
- Passow, A. H.: *Education in Depressed Areas*, Teachers College Columbia, New York, 1963.
- Pedagogy and the Shaping of Consciousness: Linguistic and social processes* (ed. Christie, F.), London, Continuum, 1999.
- Pettigrew, T. F.: *Racially separate or together?* McGraw-Hill, New York, 1971.
- Pringle, M. L. – Kellmer: *Deprivation and Education*, London, 1965.
- Réger Z.: *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*, Soros Alapítvány – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2002.
- Riessman, F.: *The Culturally Deprived Child*, New York, 1962.
- Sidanius, J.–F. Pratto: *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*, Cambridge University Press, New York, 1999.
- Social Realism, Knowledge and the Sociology of Education: Coalitions of the mind* (eds. Maton, Karl & Moore, R.), London, Continuum, 2010.
- Várnagy Elemér–Várnagy Péter: *A hátrányos helyzet pedagógiája*, Corvinus Kiadó, Budapest, 2000.

AZ OKTATÁS, MINT A SOKSZÍNŰ ÉS BEFOGADÓ TÁRSADALOM LÉTREHOZÁSÁNAK ESZKÖZE

- Benn, C.–Chitty, C.: *Thirty Years On. Is Comprehensive Education Alive and Well or Struggling to Survive?* Penguin, London, 1997.
- Blair, M.–Bourne, J.: *Making the Difference: Teaching and Learning Strategies in Successful Multi-ethnic Schools*, DfEE, London, 1998.
- Brandt, G.: *The Realization of Anti-racist Teaching*, Falmer, Lewes, 1990.
- Coffey, Amanda: *Education and Social Change*, Open University Press, Buckingham, 2001.
- Cole, M. (ed.): *Education, Equality and Human Rights: Issues of Gender, 'Race', Sexuality, Special Needs and Social Class*, Routledge, New York/London, 2000.
- Connolly, P.–Troyna, B. (eds.): *Researching Racism in Education*, Routledge, London, 1998.
- Czachesz E. (ed.): *Multikulturális nevelés. Szöveggyűjtemény tanító és tanár szakos hallgatók számára*, Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged, 1998.
- Donald, J.–Rattansi, A. (eds.): *'Race', Culture and Difference*, Sage, London, 1992.
- Eysenck, H. J.: *Race, Intelligence and Education*, Temple Smith, London, 1971.
- Fanon, F.: *Black Skins, White Masks*, Paladin, London, 1970.
- Fine, M.: *Framing Dropouts: Notes on the Politics of an Urban High School*, SUNY Press, New York, 1991.
- Foster, P.: *Policy and Practice in Multicultural and Antiracist Education*, Routledge, London, 1990.
- Gill, D.–Mayor, B.–Blair, M. (eds.): *Racism and Education: Structures and Strategies*, Sage, London, 1992.
- Gillborn, D.: *'Race', Ethnicity and Education*, Unwin Hyman, London, 1990.
- Gillborn, D.: *Racism and Antiracism in Real Schools*, Open University Press, Buckingham, 1995.
- Györgyi Zoltán (ed.): *Az integráció érdekében. A Második Esély című EQUAL-program keretében készült tanulmányok*, Kutatás közben sorozat No. 282, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008.
- Harerman, M.: *Star Teachers of Children in Poverty*, Kappa Delta Phi, West Lafayette, 1995.
- Hill, D.–Cole, M. (eds.): *Promoting Equality in Secondary Schools*, Cassell, London, 1999.
- hooks, bell: *Yearning: Race, Gender and Cultural Politics*, South End Press, Boston, 1990.
- hooks, bell: *Teaching Critical Thinking: Practical Wisdom*, Routledge, New York, 2010.
- Kézdí Gábor–Surányi Éva: *Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai. A hátrányos helyzetű tanulók oktatási integrációs programjának hatásvizsgálata 2005-2007*, Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhazsnú Társaság, Budapest, 2008.
- Kőpatakiné Mészáros Mária (ed.): *Befogadó iskolák, elfogadó közösségek*, Országos Köznevelési Intézet, Budapest, 2003.
- Kozma T. (et al.): *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*, Új Mandátum, Budapest, 2005.
- Ladányi J.–Csanádi G.: *Szelekció az általános iskolában*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

- Lynch, J. – Modgil, C. – Modgil, S.: *Cultural Diversity and the Schools*, Vol. 1-4., The Falmer Press, London, 1992.
- Mac an Ghaill, M.: *Young, Gifted and Black: Student-Teacher Relations in the Schooling of Black Youth*, Open University Press, Milton Keynes, 1988.
- Modgil, S. – Verma, G. K. – Mallick, K. – Modgil, C. (eds.): *Multicultural Education: The Interminable Debate*, The Falmer Press, Lewes, 1986.
- Nash, R.: *Inequality/Difference: A Sociology of Education*, ERDC Press, Palmerston North, 1997.
- Németh Sz. (ed.): *Integráció a gyakorlatban*, OKI, Budapest, 2006.
- Oakes, J.: *Keeping Track, How Schools Structure Inequality*, Yale University Press, New Haven, 1985.
- Riley, K. A.: *Quality and Equality. Promoting Opportunities in Schools*, Cassell, London, 1994.
- Sarup, M.: *The Politics of Multicultural Education*, Routledge and Kegan Paul, London, 1986.
- „Schooling Social Inequality: Race, Gender and Class” in: Tozer, Steven E., Violas, Paul C., Senese, Paul B.: *School and Society: Educational Practice as Social Expression*, McGraw-Hill Inc. 1993. pp. 289-329.
- Stevens, Edward Jr. – Wood, George H.: *Justice, Ideology and Education. An Introduction to the Social Foundations of Education*, McGraw-Hill, Inc., New York, 1992.
- Szabó Ákosné: *Szegénység és iskola. Kor- és kórkép a tanulásban akadályozott népesség iskoláztatásáról*, Trezor Kiadó, Budapest, 1996.
- Troyna, B. (ed.): *Racial Inequality in Education*, Tavistock, London, 1987.
- Weiner, G. (ed.): *Just a Bunch of Girls*, Open University Press, Milton Keynes, 1985.
- Willis, P.: *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, Gower, Aldershot, 1983.
- Wright, C.: *Race Relations in the Primary School*, David Fulton Publishers, London, 1992.

EGYES „KISEBBSÉGI” CSOPORTOK OKTATÁSA

Romák az iskolarendszerben

- A cigányság helyzete, életkörülményei*, KSH, Budapest, 1993
- Andor Mihály (ed.): *Romák és oktatás*, Iskolakultúra-könyvek 8. szám, Pécs, 2001
- Babusik Ferenc (ed.): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolázottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*, Kávé Kiadó, Debrecen, 2002
- Bajomi Iván – Berényi Eszter – Erőss Gábor – Imre Anna: *Ahol ritka jószág a tanuló. Oktatásirányítás, cselekvési logikák és egyenlőtlenségek Budapesten*, Kutatás közben sorozat, FKI, Budapest, 2006
- Bogdán J.: *A cigányn oktatásfejlesztési programokról*, Iskolakultúra 1996/4
- Bordács Margit: „A pedagógusok előítéletességének vizsgálata roma gyerekeket is tanító pedagógusok körében”, *Új Pedagógiai Szemle*, 2001/2.
- Bukodi Erzsébet: „Az iskolázottsági esélyek alakulása”, *Társadalomstatistikai Füzetek* 9. szám
- Cahn, Claude (ed.): *Roma Rights: Race, Justice, and Strategies for Equality*. International Debate Education Association, 2002.

- Cigányok és iskola*, Educatio füzetek 3. szám
- Cigány tanulók az alsó- és középfokú oktatási intézményekben (1985/86. tanév)*, Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest, 1986.
- Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története*, Osiris Kiadó, Budapest, 2009
- Erőss Gábor–Kende Anna: „Sajátos nevelési igény: közpolitikák, tudományok, gyakorlatok”, *Educatio*, 2010/4. pp. 625–636.
- Erőss G. – Kende A. (eds.): *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*, L'Harmattan, Budapest, 2008
- Forray R. Katalin: „Hátrányos helyzet – cigányság az iskolában”, *Educatio*, 2009/4. pp. 436–446.
- Forray R. Katalin: *A nemzetiségi-kisebbségi oktatás. 1994–1998*, Dialóg-Campus, Budapest, 2000
- Forray R. Katalin (ed.): *Romológia – Ciganológia*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest/Pécs, 2000
- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András: *Cigán gyermekek szocializációja*, Aula, Budapest, 1998
- Forray R. Katalin – Boros Julianna: „Cigány, roma tehetséggondozás intézményei”, *Educatio*, 2009/2. pp. 192–203.
- Forray R. Katalin – Pálmainé Orsós Anna: „Hátrányos helyzetű vagy kulturális kisebbség – cigány programok”, *Educatio*, 2010/1. pp. 75–87.
- Havas Gábor: *Gazdálkodó cigányok*, Autonómia Alapítvány, Budapest, 2001
- Havas Gábor: „Halmazottan hátrányos helyzetű gyermekek – és az óvoda”, *Iskolakultúra*, 2004. 4. szám, pp. 3–16.
- Havas G. – Kemény I. – Liskó I.: *Cigánygyerekek az általános iskolában*, Oktatókutató Intézet – ÜMK, Budapest, 2002
- Havas G. – Liskó I.: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*, Kutatás közben sorozat, No. 266. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest, 2005
- Hegedűs T. A.: „Motiválhatók-e a cigánygyerekek? Társadalomlélektani és neveléslélektani vázlat” *Educatio*, 1993/2.
- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, ATA-Új Mandátum, Budapest, 2000
- Kemény István: *A cigányok helyzete Magyarországon*, MTA, Budapest, 1999
- Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1976
- Kemény István (ed.): *Romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000
- Kemény István: „A romák és az iskola” *Educatio*, 1996/2. pp. 71–83.
- Kemény István – Havas Gábor – Kertesi Gábor: *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó, 1993 októbertől és 1994 februárja között végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Intézete, Budapest, 1994
- Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*, Gondolat Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004
- Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*, Osiris, Budapest, 2005

- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: *A hátrányos helyzetű és roma fiatalok eljuttatása az érettségihez. Egy különösen nagy, és hosszú távú nyereséget biztosító befektetés*, Roma Education Fund, Budapest, 2006.
- „Ki utálja jobban a másikat?” (összeállította Liskó Ilona) in: *Educatio*, 16. évf. 1. sz. (2007) – ELŐ-ÍTÉLETEK, pp. 115-124.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák története és összehasonlító szociológiai vizsgálata*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- Liégeois, J.: *Kisebbségek és oktatás – cigányok az iskolában*, Budapest, Pont, 2002.
- Liskó Ilona: *Cigány tanulók a középfokú iskolákban*, Oktatókutatató Intézet. Kutatás közben sorozat, 234. füzet, Budapest, 2002.
- Lukács György: „A telepí cigány meg az ő kontextusai”, *Szociológiai Szemle*, 2010(20. évf.)/3. pp. 76-81.
- Mezey B. (ed.): *A magyarországi cigányság dokumentumokban 1422–1985.*, Kossuth, Budapest, 1986
- Nahalka István–Torgyik Judit (eds.): *Megközelítések. Roma gyerekek nevelésének egyes kérdései*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Neményi Mária – Szalai Júlia (eds.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*, Új Mandátum, Budapest, 2005.
- Neményi Mária: „A fogyatékosokhoz vezető út”, *Iskolakultúra*, 2004/5.
- Neményi Mária: „Méltányosság és méltóság” in: Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea (eds.): *Nemzetfelfogások... (Kisebbség – többség)*, ÚMK – MTA SZKI, Budapest, 2005.
- Radó Péter: *Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról. Szakértői tanulmány a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal számára*, Budapest, 1997.
- Réger Zita: „Cigány gyermekek nyelvi problémái és iskolai esélyei” *Iskolakultúra*, 1995., 5. évf. 24. szám.
- Simonyi Ágnes: „Családok peremhelyzetben városban és falun”, *Szociológiai Szemle*, 2002. 4. szám, pp. 131-142.
- Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*, Panoráma, Budapest, 1999.

FOGYATÉKKAL ÉLŐK OKTATÁSA – AZ INTEGRÁCIÓTÓL AZ INKLUZÍV OKTATÁSIG

- Ainscow, M.: *Special Needs in the Classroom: A Teacher Education Guide*, Jessica Kingsley, London, 1994.
- Alderson, P.: *Learning and Inclusion: The Cleveleys School Experience*, David Fulton, London, 1999.
- Barnes, C.: *Disabled People in Britain and Discrimination*, Hurst, London, 1991.
- Barnes, C. – Mercer, G. (eds.): *Exploring the Divide: Illness and Disability*, The Disability Press, Leeds, 1996.
- Booth, T. – Ainscow, M.: *From Them to Us: An International Study on Inclusive Education*, Routledge, London, 1998.

- Campbell, G. – Oliver, M.: *Disability Politics: Understanding our Past, Changing our Future*, Routledge, London, 1996.
- Cole, T.: *Apart or a Part? Integration and the Growth of British Special Education*, Open University Press, Milton Keynes, 1989.
- Coleridge, P.: *Disability, Liberation a Development*, Oxfam, Oxford, 1993.
- Czeizel E. – Lányiné Engelmaier Á. – Rátay Cs.: *Az értelmi fogyatékoságok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében*, Medicina, Budapest, 1978.
- Csányi Y. (ed): *Együttnevelés – Speciális igényű tanulók az iskolában*, Iskolafejlesztési Alapítvány, OKI Iskolafejlesztési Központ, Budapest, 1993.
- Dreiger, D.: *The Last Civil Rights Movement*, Hurst, London, 1989.
- Finkelstein, V.: *Attitudes and Disabled People: Issues of Discussion*, World Rehabilitation Fund, New York, 1980.
- Gerő Zsuzsa – Ladányi János – Csanádi Gábor: *Mobilitási esélyek és a kisegítő iskola*, Új Mandátum, Budapest, 2005.
- Hegarty, S. – Pocklington, K.: *Educating Pupils with Special Needs in Ordinary Schools*, NFER, Windsor, 1981.
- Hirst, A. – Baldwin, S.: *Unequal Opportunities Growing Up Disabled*, HMSO, London, 1994.
- Humphries, S. – Gordon, P.: *Out of Sight: The Experience of Disability 1900-1950*, Channel 4 Books, Plymouth, 1992.
- Hurt, G.: *Outside the Mainstream: A History of Special Education*, Batsford, London, 1988.
- Kemény Péter: „Az Utolsó Padból Program és az integráció kapcsolata” *Gyógypedagógiai Szemle*, 2004/4. pp.257-266.
- Könczei Gy.: *Fogyatékosok a társadalomban*, Gondolat, Budapest, 1992.
- Mason, M.: *Forced Apart: The Case for Ending Compulsory Segregation in Education*, Alliance for Inclusive Education, London, 1998.
- Mason, M. – Rieser, R.: *Altogether Better*, Comic Relief, London, 1994.
- Morris, G.: *Independent Lives: Community Care and Disabled People*, Macmillan, London, 1993.
- Papp G. (ed.): *Válogatás az integráció szakirodalmából*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- Rieser, Richard: „Disability Discrimination, the Final Frontier. Disablement, history and liberation” in: Cole, M. (ed.): *Education, Equality and Human Rights. Issues of Gender, 'Race', Sexuality, Special Needs and Social Class*, Routledge/Falmer, London and New York, 2000. pp. 118-140.
- Rieser, Richard: „Special Educational Needs or Inclusive Education. The challenge of disability discrimination in schooling” in: Cole, M. (ed.): *Education, Equality and Human Rights. Issues of Gender, 'Race', Sexuality, Special Needs and Social Class*, Routledge/Falmer, London and New York, 2000. pp. 141-161.
- Rieser, R. – Mason, M.: *Disability Equality in the Classroom: A Human Rights Issue*, DEE, London, 1990/1991.
- Sebba, J. – Sachdev, D.: *What Works in Inclusive Education?*, Barnardos, Essex, 1997.
- Shaw, L.: *Each Belongs: Integrated Education in Canada*, CSIE, Bristol, 1990.
- Stone, D.: *The Disabled State*, Macmillan, London, 1985.

- Thomas, G. – Walker, D. – Webb, J.: *Making the Inclusive School*, Routledge, London, 1998.
- Wright, D. – Digby, A. (eds.): *From Idiocy to Mental Deficiency: Historical Perspectives on People with Learning Disabilities*, Routledge, London, 1996.

A TÁRSADALMI NEM SZEREPE, SZEXUÁLIS KISEBBSÉGEKHEZ TARTOZÓK AZ ISKOLÁKBAN

- Abelove, H. – Barale, M. A. – Halperin, D. M.: *The Lesbian and Gay Studies Reader*, Routledge, London, 1993.
- Acker, S. (ed.): *Teachers, Gender and Careers*, Falmer, Lewes, 1989.
- Acker, S.: *Gendered Education: Sociological Reflections on Women, Teaching and Feminism*, Open University Press, Buckingham, 1994.
- Apple, M.: *Teachers and Texts: A Political Economy of Class and Gender Relations in Education*, Routledge and Kegan Paul, New York, 1986.
- Ashmore, R. D. – Del Boca, F. K. (eds.): *The Socialpsychology of Female-Male Relations: A Critical Analysis of central concepts*, Academic Press, 1986.
- Bem, S. L.: *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*, Yale University Press, 1993.
- Balckmore, J.: *Troubling Women: Feminism, Leadership and Educational Change*, Open University Press, Buckingham, 1999.
- Blair, M. – Holland, J. (eds) with Seldon, S.: *Identity and Diversity: Gender and the Experience of Education, Multilingual Matters*, Clevedon (in association with The Open University), 1995.
- Blasius, M. – Phelan, S. (eds.): *We Are Everywhere: A Historical Sourcebook of Gay and Lesbian Politics*, Routledge, London, 1997.
- Boswell, J.: *Christianity, Homosexuality and Social Tolerance*, Chicago University Press, Chicago, 1980.
- Clinchy, B. – Norem, J. K. (eds.): *The Gender and Psychology Reader*, New York University Press, 1998.
- Cockburn, C.: *Brothers. Male Dominance and Technological Change*, Pluto, London, 1983.
- Deem, R.: *Women and Schooling*, Routledge and Kegan Paul, London, 1978.
- Deem, R. (ed.): *Schooling for Women's Work*, Routledge and Kegan Paul, 1984.
- Edge, S.: *With Friends Like These... Marxism and Gay Politics*, Cassell, London, 1995.
- Epstein, D. – Johnson, R.: *Schooling Sexualities*, Open University Press, Buckingham, 1998.
- Epstein, D. (ed.): *Challenging Lesbian and Gay Inequalities in Education*, Open University Press, Buckingham, 1994.
- Fuchs, V. R.: *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.
- Garber, L. (ed.): *Tilting the Tower: Lesbians, Teaching, Queer Subject*, Routledge, New York, 1994.
- Gardiner, J. K. (ed.): *Masculinity Studies and Feminist Theory. New Directions*, Columbia University Press, 2002.

- Harris, N. (ed.): *Children Sex Education and the Law*, National Children's Bureau, London, 1996.
- Harris, S.: *Lesbian and Gay Issues in the English Classroom*, Open University Press, Milton Keynes, 1990.
- Herd, G.: *Same Sex, Different Cultures*, Westview, London, 1997.
- Hunt, F. (ed.): *Lessons for Life. The Schooling of Girls and Women 1850-1950*, Basil Blackwell, Oxford, 1987.
- Kovács Mónika: „Nemi sztereotípiák, nemi szerepek és karrier aspirációk” in: *Educatio* 16. évf. 1. szám (2007) – Előítéletek, pp. 99-114.
- Mac an Ghaill, M.: *The Making of Men: Masculinities, Sexualities and Schooling*, Open University Press, Buckingham, 1994.
- Mac an Ghaill, M. (ed.): *Understanding Masculinities*, Open University Press, Milton Keynes, 1996.
- MacKinnon, C.: *Towards a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1989.
- Mizra, H. S.: *Young, Female and Black*, Routledge, London, 1992.
- Sewell, T.: *Black Masculinity and Schooling*, Trentham Books, Stoke-on-Trent, 1997.
- Stanworth, M.: *Gender and Schooling. A Study of Sexual Divisions in the Classroom*, Hutchinson, London, 1986.
- Stone, L. (ed.): *The Education Feminism Reader*, Routledge, London, 1994.
- Walker, S. – Barton, L. (eds.): *Gender, Class and Education*, The Falmer Press, Lewes, 1983.
- Weiner, G.: *Feminisms in Education*, Open University Press, Buckingham, 1994.
- Wollstonecraft, M.: *A Vindication of the Rights of Women*, Penguin, Harmondsworth, 1972.

TÁRGYMUTATÓ

- állampolgár
 ~felfogások (egalitáriánus, nemzeti) 39,
 100, 107
 ~i nevelés ld. nevelés 102–105
- Allport, Gordon W. 18, 23, 24
- alternatív vitarendezés 133
- Calavita, Kitty 92, 93
- Castells, Manuel 20–22, 42
- címkézéselmélet 13
- Corrigan, Philip 91
- Cownie, Fiona 95
- cigányok 13–15, 19, 53, 57–60, 62, 64–65,
 68, 70, 72, 76, 77, 80–81, 86
- Csákó Mihály 39
- csoportelméletek 18, 156
- Darnton, Robert 99
- demokrácia 44–45, 48, 52, 60–61, 91, 98–
 103, 105–110, 114
 ~, iskolai 39, 104
- Dewey, John 109–110
- diktatúra 45, 105
- diszkrimináció 16, 19, 22, 33, 44
 ~kulturális mintái 42, 59, 88
- dominanciaelmélet 22, 156
 ~kognitív 23–24
 ~evolúciós 26–28
 ~szociális 30–33
- Durkheim, Émile 105, 108
- egészségügyi ellátás 61, 76–77
- Egyenlő Bánásmód Hatóság 125
- egyenlőség 12–17, 24, 30, 39, 43–48, 61,
 78–79, 88, 128
 ~, absztrakt 14
- elit 27, 39, 92, 94, 97–99
 ~izmus 98
- előítéletelméletek 11–35, 156
 , evolúciós 26–34, 156
 , szociálpszichológiai 17, 23–25, 156
- érték
 ~rendszer 9, 38, 91, 115
 ~válság 105–106, 109–110
 ~átadás 40, 93, 98, 106–108, 110,
 114–115, 117, 120–121, 129–130,
 135–136
- érzékenyítő tréning 134–137
- Európai Emberi Jogi Bíróság 127
- Európai Unió 103, 106
- felsőoktatás
 ~hoz való hozzáférés 70, 73–76
 ~értékátadási folyamatai 40, 97–98, 100,
 110, 115, 121
- a „férfuralom vastörvénye” 31–32
- foglalkoztatás 61–64, 77
- frusztráció 38, 104
- funkcionalizmus 29
- gyarmatok 12, 14–15, 156
- hálózati társadalom 20–22, 42–43
- hatalom 12, 14, 21, 29, 32–33, 43, 79, 84,
 87–88, 95, 99, 107, 113, 116
 ~, intézményi/hivatali (kulturái ld. kultúra)
 45, 47–49, 52, 56, 58

~, többségi (kulturái ld. kultúra) 45–47,
60–62, 76–78

hierarchia 14–22, 24, 28, 30–32, 42–48,
79–83, 94

homoszexuálisok 47–48, 53, 56, 61, 64–65,
67–69, 74, 80–81, 86

idegen 38–39, 83, 92

ideológia 33–34, 39, 91, 93–98, 102–104,
114

ismeretelmélet 23, 25–26, 34

jog

- ~tudat 38, 100
- ~ társadalomformáló szerepe 92
- ~klinika 131–133

jogászképzés

- ~posztgraduális 135
- ~reformja 108, 113
- ~re vonatkozó javaslatok 121, 127

jóléti állam 106

Judt, Tony 106

Kelemen László 40

Kennedy, Duncan 94

kényszer 45, 49–51, 57, 59–60, 102, 115–
116, 120

kohézió 46, 79, 82, 103

konfliktus

- ~kezelés 51, 115

közjavak 44–46, 60–61, 70, 77–79, 83,
88–89, 106

közösség 22, 33, 92, 96, 99–101, 103–107, 109
kisebbségi-ek 130, 133

Krisna-tudatú hívők 47–48, 53, 56, 62, 64,
67–69, 78, 81, 83

kultúra 27, 32

- ~foglalkozási 48, 52, 55, 98–99
- ~állampolgári 39, 102, 104
- ~jogállami 3, 38, 90, 92–96, 110
- a hivatali hatalom ~i 58–60
- a többségi hatalom ~i 78–79

lakóhely ld. lakóhelyi szegregáció

Lippmann, Walter 23

magánszféra 47, 83–89, 114

Marx, Karl 14, 34

megismerés és előítélet 22–25, 42

Mertz, Elizabeth 95–96

militáns rasszizmus 16, 98

munkaerőpiac 61–66, 77–79, 132

Murányi István 39

németek 81, 86, 48, 53, 56, 59, 61, 63–64,
67, 69

neopozitívizmus 93

nevelés

- ~ szülői modellje 104
- ~ konszenzus-modellje 103
- ~ partióta modellje 104
- ~ vallási modellje 104

nők 12–17, 19, 31–33, 47, 48, 53–55, 59, 61,
63–64, 67–69, 71–74, 76–78, 81, 83

Nussbaum, Martha 110

nyelv 101

- ~szociológia 95
- ~használat, jogászai 93–96

organikus társadalomkép 15

Örkény Antal 40

Parsons, Talcott 18

posztkommunista államok 93, 97–98,
101–102, 108

pragmatizmus 109–110

Pratto, Felicia 28, 30–33

pszichodinamika 17–18, 23, 156

rendszer 43–44, 47, 92, 94

romák ld. cigányok

Sayer, Derek 91

Sidanius, Jim 22, 25, 28–33

Spencer, Herbert 13–14, 28, 34

szabadság 12, 14–15, 21, 35, 45, 91, 109–110

Szabó Ildikó 40

szegregáció

~lakóhelyi 47, 66, 69

~iskolai 70, 76, 126–127

szociáldarwinizmus 29, 34

szociálpszichológia 18, 23, 38, 129, 135

szociobiológia 26–28, 34

szolidaritás 39, 44, 46–47, 79, 82, 87–89, 92,
109–110, 138, 170

~, kölcsönös pozitív 80

~, részleges pozitív 80–81

~, passzív negatív 80–81

~, kölcsönös negatív 80–81

~, aktív 79–80

~, passzív 79

szlovákok 48, 53, 62, 64–65, 68–69, 74,
80–81, 83

társadalom

~zárt 38, 44, 47

~nyitott 38, 47, 88

társadalmi veszélyesség 56–58, 60, 96, 162

természetes különbségek 14

többségi magyarok 47, 53, 55, 57, 59–61,
63–65, 67–68, 70–72, 76, 78, 80–81,
83–86, 89

tudományos rasszizmus

Váriné Szilágyi Ibolya 39

zsidó vallásúak 13–15, 39, 47–48, 53, 56, 61,
63–64, 68–69, 74, 80–81

A KÖTET SZERZŐI

Fleck Zoltán

Jogász és szociológus, egyetemi tanár, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Jogszociológia Tanszékének vezetője.

Krémer Ferenc

Szociológus, történész, politológus, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Karának docense, a Magyar Rendészettudományi Társaság Társadalomtudományi Tagozatának elnöke.

Navratil Szonja

Jogász és szociológus, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Jogszociológia Tanszékének munkatársa, az Eötvös Károly Intézet tagja.

Uszkiewicz Erik

Jogász, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Jogszociológia Tanszékének munkatársa, az Eötvös Károly Intézet tagja.

A címben jelzett dilemma a jogászképzés tartalmára vonatkozik. Történeti, szociológiai és jogelméleti szempontokat alkalmazva a jogszociológus kutatócsapat meggyőződéssel állítja, hogy a jogászképzés akkor képes a jogállam hasznára lenni, ha annak értékeit következetesen és megfelelő módszerrel átadja a szakmát gyakorlóknak. A hallgatók körében végzett empirikus vizsgálat eredményei szerint jelentős és halaszthatatlan lépéseket kell tenni a modern jogállami jogászképzés megerősítése és ezzel a jogállam építése érdekében. Csak a demokrácia, az alkotmányosság, az emberi jogok és a humanizmus iránt elkötelezett szakmák teremthetik meg a jogrendszer működéséhez szükséges társadalmi bizalmat.

ISBN 978 963 236 577 0

3100 Ft

L'Harmattan